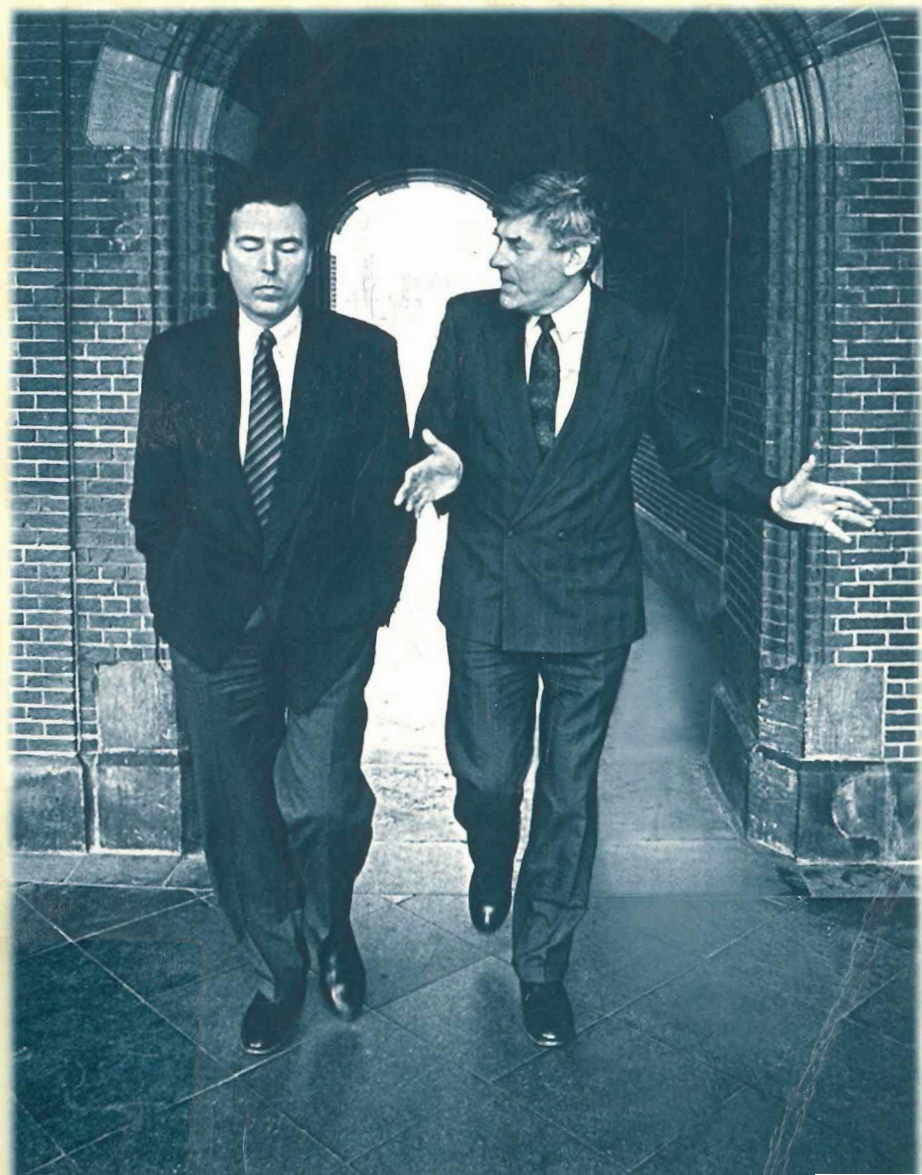

DE STRANDING

LUBBERS DE GROOTMEESTER, ZIJN SUCCES, ZIJN DOMINANTIE, DE EROSIIE VAN DE MACHTSBASIS, BRINKMAN DE KROONPRINS, ZIJN ONGEDULD, DE ONDERHUIDSE MACHTSSTRIJD, OFWEL: HET CDA VAN HOOGTEPUNT NAAR CATASTROFE. **MARCEL METZE**

DE STRANDING

11
Ov:
CB
38

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Marcel Metze

DE STRANDING

Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe

SUN

CIP - GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Marcel Metze

De stranding: het CDA van hoogtepunt naar catastrofe /
Marcel Metze - Nijmegen : SUN. - Ill.

Met lit. opg., reg.

ISBN 90-6168-436-6

NUGI 654 / 641

Trefw.: CDA

De uitgave kwam tot stand met steun van
het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.

Omslagontwerp: Geert Franssen & John van Kuijk, Amsterdam

Foto omslag: Hans Hordijk / Benelux Press

© SUN, Nijmegen 1995

ISBN 90 6168 436 6

Inhoudsopgave

Woord vooraf 7

HOOFDSTUK I 11

De nacht van Brinkman
23 januari 1993: een krachtmeting te Bergschenhoek

HOOFDSTUK 2 29

Het moet anders in Nederland
Brinkman: de nieuwe geluiden van een nieuwe minister

HOOFDSTUK 3 51

Het Lubbers-effect
De onstuitbare opgang van een minister-president

HOOFDSTUK 4 71

No nonsense
De slagorde van het eerste kabinet-Lubbers

HOOFDSTUK 5 87

De Bert-norm
De pikorde van het tweede kabinet-Lubbers

HOOFDSTUK 6 109

We run this country
Over bloedgroepen, beginselen en macht

HOOFDSTUK 7 125

De technocraat

Van Velzen: de ondergang van een partijvoorzitter

HOOFDSTUK 8 157

De ankerplaats

Over de steunpilaren van de christen-democratie

HOOFDSTUK 9 173

De rede van Texel

Brinkman maant tot daadkracht

HOOFDSTUK 10 199

Het dynamiet-concept

Op weg naar een chaotische verkiezingscampagne

HOOFDSTUK 11 227

De stranding

Hoe het CDA de verkiezingen, de macht en de kroonprins verloor

HOOFDSTUK 12 249

Ambteloos burger

Hoe Lubbers het voorzitterschap van de Europese Commissie verspeelde

Epiloog 269

Bibliografische notitie 279

De kabinetten-Lubbers 280

Register van personen 284

Woord vooraf

Discussie gesloten. Dat was het parool dat op de CDA-partijraadsvergadering van 19 november 1994 werd gegeven. Het drama van de verkiezingen van 3 mei dat jaar was geanalyseerd door de commissie-Gardeniers en doorgesproken in de partij. Nu begon een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de christen-democratische beweging. Televisiecamera's omringden de toekomstige voorzitter Hans Helgers, de partijraadsleden applausseerden. Maar toen de bijeenkomst in de Utrechtse Jaarbeurs ten einde liep, bleek waar het werkelijke enthousiasme lag. Nog vóór het slotwoord van Til Gardeniers-Berendsen, de voorzitter van de kritische evaluatie-commissie, begaven veel aanwezigen zich naar de hal voor het echte hoogtepunt van de dag: de gezelligheid van het napraten met oude bekenden.

Het CDA heeft het trauma van de enorme verkiezingsnederlaag, die 20 van de 54 kamerzetels kostte, zo snel mogelijk achter zich willen laten. De partij zoekt troost in het terugblikken naar vroeger tijden en in de hoop op een betere toekomst. Nog steeds kijkt ze wat verwaasd terug op het drama van '94, als ging het om een wervelstorm die haar plotseling had overvallen.

Toen de commissie-Gardeniers in juli 1994 haar analyse presenteerde, ging het CDA prat op dit staaltje openbare zelfkritiek. Vrijwel iedereen kreeg er van langs: de mislukte lijsttrekker Elco Brinkman en de afgetreden partijvoorzitter Wim van Velzen voorop, maar ook de Tweede-Kamerfractie, de voormalige bewindslieden, het partijbestuur. Zelfs premier Lubbers kreeg een kleine tik. Het was een collectieve boetedoening. 'We hebben allemaal schuld,' kon men nu tegen elkaar zeggen.

De essentiële vragen bleven liggen. Hoe was het in godsnaam mogelijk dat deze geoliede machinerie van de macht in het moeras terecht was gekomen? Wat was er gebeurd met de onaantastbare Ruud Lubbers en zijn team, die de partij vanaf 1982 op meesterlijke wijze naar grote overwinningen hadden gevoerd? Onno Ruding, Hans van den Broek, Jan de Koning, Gerrit Braks, Bert de Vries – rond het midden van de jaren tachtig beschikte geen enkele concurrerende partij over een vergelijkbaar reservoir van krachtige bestuurders en capabele politici.

Nog in 1990, toen de partij haar 10-jarig bestaan vierde, spraken perscommentaren van een 'revival'. De christen-democratische beweging had de malaise van eind jaren zestig, begin jaren zeventig doorstaan. Ze was er na de fusie van ARP, CHU en KVP in 1980 in geslaagd haar bedreigde positie in het centrum van de macht te herbevestigen. Voor eeuwig naar het leek, want het CDA wist als geen ander de gematigde kiezer in het midden van het politieke spectrum aan zich te binden. In de gemeentelijke en provinciale besturen, bij het vormen van een regering, vrijwel nergens in het land kon men het zonder de partij stellen.

Als de kiezers zo'n dominant instituut plotseling massaal de rug toekeren, als zijn leiders – Ruud Lubbers en diens gedoodverfde opvolger Elco Brinkman – verslagen het veld ruimen, dan is er iets wezenlijks aan de hand. Een interne partijcommissie kan dat niet in al zijn naaktheid blootleggen, daarvoor mist ze de benodigde distantie. Hier ligt een mooie taak voor de onafhankelijke journalistiek. De Nederlandse pers is daarin ook voor een groot deel geslaagd. Ze heeft tipjes en soms hele delen van de sluier opgelicht, en zo onderdelen van het drama zichtbaar gemaakt. Maar toen het CDA eind 1994 de geschiedenis als afgedaan wilde verklaren, rustten tal van details nog in het verborgene en ontbrak het totaalbeeld.

Die ontbrekende details en dat omvattende beeld wil dit boek nu wel proberen te bieden. Het plan ontstond in november 1993 en begon met het trefwoord 'Lubbers'. Het leek een interessant journalistiek project om ter gelegenheid van zijn afscheid zijn regeerperiode onder de loep te nemen. Kort daarop werd duidelijk dat de machtswisseling bepaald niet vlekkeloos zou verlopen. Integendeel: het CDA struikelde van incident naar

incident, tot – het is vaker gezegd – de *Wet van Murphy* van kracht leek en alles misging wat maar mis kon gaan. Toen de verkiezingen van mei plaatsvonden, stond ik al in de startblokken. Uiteraard zou het boek nu ook de dramatische afloop van die verkiezingen moeten verklaren.

De maanden mei tot en met augustus werkten een team van drie *desk researchers* en ikzelf aan het fundament van dit boek: een klein documentatiecentrum vol materiaal over de voorgaande twaalf jaren. Na de beëdiging van het nieuwe, 'paarse' kabinet en het aftreden van Elco Brinkman als leider van de CDA-Tweede-Kamerfractie was de tijd rijp voor een behoedzame benadering van de hoofdpersonen. Het kostte moeite om te voorkomen dat de zittende CDA-top mij in mijn speurtocht zou dwarsbomen. In november volgden enkele weken van gespannen onderhandelingen. Ik besloot rekening te houden met de gevoeligheden van de partij en bood aan dit boek pas te laten verschijnen na de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 8 maart 1995. Als tegenprestatie stelde de CDA-top vijf gesprekspartners ter beschikking en liet ze intern weten: 'Wij zullen en kunnen niemand verbieden met de heer Metze te spreken.' De dreiging van een blokkade was afgewend.

De werkelijk belangrijke gebeurtenissen kwamen aan de orde in de ruime reeks gesprekken die ik buiten de partijtopy om voerde. Geleidelijk kwamen de betrokkenen los, tot ook werkelijke hoofdpersonen hun verhaal gingen doen. Het was uitermate fascinerend de ijsberg van het drama van '94 vervolgens boven water te zien komen. Daarvan doe ik u nu verslag, ingebed in een overzicht van de drie regeerperioden-Lubbers, een beschrijving van de ontwikkelingen in de partij-organisatie en een analyse van de relevante veranderingen in de samenleving en het electoraat.

Velen hebben een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit boek. Tientallen CDA'ers schonken mij vertrouwen, ondanks hun aarzelingen. Mevrouw mr. Tineke Lodders-Elfferich, tot februari 1995 waarnemend partijvoorzitter, en de leden van het Politiek Beraad van het CDA hebben hun huiver voor dit boek in ieder geval onder controle gehouden. *Desk researchers* Machiel van Zanten, Miranda de Vries en Tamara Metze hebben uitstekend werk verricht bij het verzamelen van schriftelijke bronnen.

Ook Jos van Hezewijk van het bureau Elite Research leverde waardevol materiaal. Collega's Ton F. van Dijk en Steven de Vogel hielpen met gegevens ten behoeve van het hoofdstuk over de kandidatuur van Ruud Lubbers voor het voorzitterschap van de Europese Commissie; zonder hen was dit onderdeel niet zo compleet geweest als het nu is. Maria Groen en Lucy Klaassen besteedden vele uren aan het uitwerken van de interviews.

Politicooloog prof. dr. Jan van Deth van de Katholieke Universiteit Nijmegen, directeur drs. Gerrit Voerman van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), en Jan Hoedeman, parlementair redacteur van *de Volkskrant*, lazen de concept-teksten. Zij behoedden mij voor fouten, bekritiseerden mijn analyses, wezen op omissies en gaven advies. Een betere *editor* dan Anja Lieshout kan een auteur zich niet wensen: ze was bikkelhard en genadeloos.

Ten slotte zijn daar degenen die dit project mogelijk maakten: mijn financiers, mijn uitgeverij en mensen uit mijn naaste omgeving. Wilfried Uitterhoeve van de Uitgeverij SUN is als geen ander in staat onder druk van *deadlines* zijn koelbloedigheid te bewaren. Tijdens het schrijven moest ik vluchten voor de dreiging van overstroming en vond ik gastvrij onderdak bij mijn goede vriend Flip. Annemarie bewaakte mijn fysiek en geestelijk welzijn, en mijn kinderen Kamil en Rosalie lieten mij enigszins hoofdschuddend mijn gang gaan – ik moest weer zo nodig een boek schrijven.

Ik dank hen allen.

MARCEL METZE, maart 1995

HOOFDSTUK I

De nacht van Brinkman

23 januari 1993: een krachtmeting te Bergschenhoek

Zelfs de weergoden hadden gevoeld dat er crisis in de lucht hing. Ze hadden een diepe depressie vanuit de Noordatlantische Oceaan met grote snelheid richting Nederland gestuurd en die onderweg laten uitgroeien tot een volwassen storm – kracht 8 tot 9 – met zware windstoten en onweer. Terwijl zijn persvoorlichter de auto richting Leiden stuurde, staarde Elco Brinkman zwijgend het duister in. Het was niet lang na middernacht. In zijn hoofd stormde het al net zo hard als daarbuiten. De 44-jarige kroonprins van het CDA, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie en toekomstig opvolger van de alom bewonderde minister-president Ruud Lubbers, had deze zaterdag, 23 januari 1993, een gevoelige nederlaag geleden. Vijf dagen lang was hij de fiere hoofdrolspeler op 's lands politieke toneel geweest. Vijf dagen had hij geleefd in de verwachting dat het derde kabinet-Lubbers ten val zou komen en dat zijn Grote Prijs – het premierschap van Nederland – binnen handbereik was. Maar vandaag hadden Bert de Vries, de minister van Sociale Zaken, en premier Ruud Lubbers een ernstige crisis tussen het CDA en regeringspartner PVDa op het allerlaatste moment bezworen.

Ruim een uur daarvoor was zijn persvoorlichter en *image builder* Frits Wester hem komen ophalen bij De Vries' doorzonwoning in het Zuidhollandse dorpje Bergschenhoek, de plaats waar het laatste topberaad van die dag had plaatsgevonden. Toen hij de uitslag vernam, had Wester onmiddellijk beseft: Brinkman zou hier in de ogen van de persmensen uitkomen als degene die voor de premier, de grootmeester, had moeten buigen. Denkend aan de krantenkoppen van maandag had hij uitgeroe-

pen: 'Maar dit is dramatisch voor je! Dit krijg je absoluut niet uitgelegd!' En, zich tot Lubbers en De Vries wendend: 'Dit mogen jullie Elco niet aandoen!' Maar de premier en de minister waren het niet met de voorlichter eens geweest. Vervolgens hadden Brinkman en Wester Lubbers naar diens huis in het Rotterdamse Kralingen gebracht. De premier had zich alleraardigst en charmant gedragen en hun in zijn woonkamer nog een glaasje Corenwijn geschonken. Om het succes te vieren, meende Lubbers, die zijn kabinet toch mooi overeind had weten te houden. Elco Brinkman had meegedronken. Maar nu, op weg naar zijn eigen huis, dwars door de nachtelijke furie der elementen, drong het pas goed tot hem door. Hij voelde zich allesbehalve succesvol. Elco Brinkman voelde zich belazerd.

Een kleine week daarvoor, zondag 17 januari. In de loop van de avond belt vice-premier Wim Kok (PVDA) met Frans Leijnse, vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PVDA. De PVDA-leider is somber: 'Er is 95 procent kans dat we er niet uitkomen', schat hij. Wat is het probleem? Bij zijn aantreden in 1989 heeft de regering-Lubbers/Kok gezegd dat het almaar toenemende aantal arbeidsongeschikten door haar serieus aangepakt zal worden. Hoewel de miljoenste WAO-er in zicht komt, is de kwestie als een hete aardappel vooruitgeschoven, vooral omdat de PVDA het er moeilijk mee heeft. In de zomer van 1991, toen voor het eerst concrete bezuinigingsplannen op tafel lagen, is het kabinet zelfs door het oog van de naald gekropen. Het kostte Wim Kok toen veel inspanning een opstand in zijn achterban enigszins te bedwingen, en uit consideratie met de PVDA besloot het kabinet op dat moment toch maar even te wachten met echte beslissingen.

Bij Elco Brinkman en een groot deel van zijn CDA-fractie is groeiende ergernis over deze vertragingstactiek ontstaan. Zij vinden dit derde kabinet-Lubbers een grote tegenvaller. Het kan maar niet tot krachtige besluiten komen en de WAO-kwestie is hier zo'n beetje het symbool van geworden. Daar komt bij dat ze in de loop van 1991 en 1992 voor Brinkman is uitgegroeid tot een persoonlijke *test-case*. Als kroonprins moet hij een eigen gezicht laten zien, meent hij. In het jaar 1992 is hij daar voortdurend mee bezig geweest, vooral door in toespraken en tv-optredens stevige taal te gebruiken en zich af te zetten tegen de

'stroperigheid' van het kabinet. Steeds opnieuw heeft hij daarbij het voorbeeld van de WAO gebruikt.

Tijdens het traditionele kerstreces van de Tweede Kamer, eind 1992, begin 1993, heeft Ruud Lubbers voorbereidingen getroffen om na twee jaar gebakkelei eindelijk tot een besluit komen. Het doel is helder: een zeer ingrijpende bezuiniging van een kleine zes miljard gulden. In plannen die eerder door CDA-minister De Vries en zijn PVDA-staatssecretaris Elske ter Veld aan het kabinet waren voorgelegd, werd uitgegaan van een ingreep in zowel nieuwe als bestaande WAO-uitkeringen. Aanvankelijk waren het CDA en de PVDA-bewindslieden hiermee akkoord gegaan. De PVDA-fractie had echter een slag om de arm gehouden en op 1 mei 1992 – de Dag van de Arbeid – had Frans Leijnse in een spreekbeurt gezegd dat de fractie het anders wilde: de bestaande WAO-gevallen moesten worden ontzien.

Als Ruud Lubbers en Bert de Vries de kwestie rond de jaarwisseling 1992-1993 opnieuw op de agenda willen zetten, beseffen ze heel goed dat een beslissing alleen haalbaar is als het kabinet inderdaad aan die PVDA-eis tegemoetkomt. Om het gewenste bedrag aan bezuinigingen toch binnen te halen, zullen dan wél de toekomstige WAO'ers extra veel moeten inleveren, zo menen zij. Na wat inleidende gesprekken in december zijn zij medio januari zover dat zij een definitief kabinetsvoorstel aan de beide regeringsfracties willen voorleggen. Maar als Wim Kok na een gesprek met Lubbers, De Vries en Elske ter Veld op zondagavond 17 januari Frans Leijnse belt, voelt hij de bui al hangen. Het voorstel waar Lubbers en De Vries de volgende dag mee zullen komen, zal voor zijn partij hoogstwaarschijnlijk onaanvaardbaar zijn. De WAO is voor de PVDA een uiterst gevoelig onderwerp, en hiermee akkoord gaan betekent: het sociale imago van de partij op het spel zetten. Er dreigt een crisissituatie.

Een politieke crisis is een moeilijk grijpbaar verschijnsel. Er zijn veel mensen bij betrokken – vooral langs de zijlijn. Het toneel wordt gewoonlijk gevormd door een groot aantal locaties – vergaderzalen, restaurants, cafés, woonhuizen – en er is een enorme hoeveelheid telecommunicatie mee gemoeid: telefooncellen, draagbare telefoons, autotelefoons, faxapparaten.

De WAO-crisis van januari 1993 begint op maandag de 18de in Den Haag, aan het einde van de middag, in het beroemde

achthoekige Torentje, gelegen op de hoek van het Binnenhof, met uitzicht op de Hofvijver. In zijn werkkamer heeft premier Lubbers een gesprek met Wim Kok, Bert de Vries en Elske ter Veld. Hij legt zijn 'eindvoorstel' op tafel. Dit is nu al het zoveelste voorstel en als de PVDA hier nee tegen zegt, dan moet het maar in de Kamer worden uitgevochten. Het plan is als volgt: de bestaande WAO'ers zullen worden ontzien en voor nieuwe arbeidsongeschikten zal een uitkeringsperiode (de 'loondervingsfase') van slechts een half jaar tot een jaar gaan gelden, afhankelijk van het aantal jaren dat ze gewerkt hebben. Daarna zullen ze terugvallen naar een lagere AAW-uitkering, aangevuld met een bedrag dat afhankelijk is van hun leeftijd (hoe ouder hoe hoger). Wim Kok reageert met de mededeling dat hij somber is over de reactie van de PVDA-fractie.

Het toneel verplaatst zich nu. Wim Kok gaat met staatssecretaris Elske ter Veld naar het restaurant Raden Ajoe, waar zij Thijs Wöltgens, de gemoedelijke 49-jarige voorzitter van de PVDA-fractie, en Frans Leijnse treffen. De vice-premier brengt de twee op de hoogte van Lubbers' eindvoorstel en voegt eraan toe: 'Ik kan me niet voorstellen dat deze bijna totale sloop van de loondervingsfase voor de fractie aanvaardbaar is.' De beide fractiebestuurders zijn het met Kok eens. Staatssecretaris Ter Veld niet, zij meent dat het 'eindvoorstel' wel degelijk verdedigbaar is. Maar haar standpunt vermag geen indruk te maken. Ter Veld, die zeer goed thuis is in de technische kanten van de WAO-discussie en de PVDA-fractie tijdenlang bestookt heeft met notities over dit onderwerp, wordt voornamelijk als een stoorzender gezien.

Thijs Wöltgens heeft een onaangenaam gevoel bij de hele situatie. Hier zitten ze dan over een eindvoorstel te praten – eigenlijk een ultimatum – terwijl hij zijn *counterpart*, de fractievoorzitter van het CDA, al sinds 18 december (het begin van het kerstreces) helemaal niet heeft ontmoet. En dus besluit hij om Brinkman te bellen met het verzoek tot een gesprek.

Inmiddels zijn Lubbers en De Vries aangekomen bij het Cats-huis, het landhuis midden in Den Haag dat de premier tot zijn beschikking heeft voor officiële gelegenheden. Deze avond vindt er overleg plaats van de CDA-top (de ministers, de besturen van de fracties uit de Eerste en de Tweede Kamer, en de top van

het CDA-partijbestuur). De premier brengt verslag uit en legt zijn eindvoorstel voor aan Elco Brinkman en diens vice-fractievoorzitter Frans Wolters. Die gaan met pijn in hun buik akkoord; zij hadden immers ook de bestaande WAO-gevallen willen aanpakken en zo nog drastischer willen bezuinigen. De telefoon gaat. Ruud Lubbers neemt op: Wöltgens aan de lijn. Deze laat de premier weten dat hij diens voorstel in die vorm niet ziet zitten, maar dat hij wel wil praten en het liefst direct naar het Catshuis komt. Of dat laatste nu zo verstandig is betwijfelt Lubbers, maar hij zal Brinkman wel even aan de telefoon halen. Minuten verstrijken – er gebeurt niets. Dan komt Lubbers zelf weer aan de lijn. Nee, naar het Catshuis komen heeft geen zin, aangezien de sfeer in het CDA-gezelschap niet al te best is; en nee, Elco Brinkman wil niet aan de telefoon komen. De PVDA-fractievoorzitter legt enigszins verbouwereerd de hoorn neer en loopt weer terug naar zijn tafel. Nu begint het héle PVDA-clubje in Raden Ajoe zich ongemakkelijk te voelen.

Na enige tijd besluit Wim Kok om nog maar eens naar het Catshuis te bellen. Opnieuw neemt Lubbers op; Kok geeft de hoorn door aan Thijs Wöltgens. De premier herhaalt wat hij die middag tegen Kok heeft gezegd: bij een blijvende weigering van Wöltgens en de PVDA-fractie om met zijn eindvoorstel akkoord te gaan is het woord aan de Tweede Kamer, en dat zou kunnen leiden tot een akkoord tussen de fracties van CDA en oppositiepartij VVD. Aangezien deze twee partijen in de Kamer samen over een krappe meerderheid van de stemmen beschikken, kunnen zij dat wat zij overeenkomen doordrukken met voorbijgaan van de PVDA.

Het is geen toeval dat dit punt ter sprake komt. Vele maanden daarvoor heeft de VVD laten weten het op één punt met de PVDA eens te zijn: de bestaande WAO'ers moeten worden ontzien. Op alle andere punten willen de liberalen echter veel harder ingrijpen dan de sociaal-democraten, en het is dan ook nooit tot een werkelijk verbond tussen beide politieke groeperingen gekomen. Maar omdat de PVDA zich in ieder geval op dit punt psychologisch gesteund voelt door de VVD, is bij de CDA-fractie en Brinkman het gevoel ontstaan: de PVDA is toen bij de VVD in bed gekropen, dus mogen wij dat nu ook. Brinkman voelt zich in deze gedachte gesteund door premier Lubbers. Die heeft een paar maanden eerder openlijk verklaard dat de WAO een zoge-

noemde 'vrije kwestie' zou kunnen worden, waarbij het kabinet zich zou neerleggen bij de wens van de meerderheid van de Tweede Kamer, ongeacht de samenstelling van die meerderheid. Voor Brinkman betekent dit: als hij met de vvd gaat onderhandelen en een akkoord bereikt, dan zal het kabinet dit accepteren.

Als Lubbers deze mogelijkheid in zijn tweede telefoongesprek met Wöltgens op maandagavond 18 januari bespreekt, krijgt deze de indruk dat Brinkman al een principe-overeenkomst met de vvd op de plank heeft liggen. Hij windt zich op, vindt dit een staaltje van chantage. Dan komt toch Brinkman zelf aan de telefoon. Die gaat niet in op de mogelijkheid van een *deal* met de vvd, maar deelt kortweg mee dat hij met Lubbers' eindvoorstel akkoord is gegaan en verder niet wil praten.

In het Catshuis doet de fractieleider nu verslag aan de cda-top. Als hij zegt dat hij inderdaad met de vvd wil gaan onderhandelen, verzet niemand zich daartegen. Iedereen beseft dat de pvda hierin een aanleiding tot crisis kan zien. Maar met name Ruud Lubbers en Bert de Vries, die in hun politieke carrière natuurlijk al heel wat stormen hebben doorstaan, maken zich op dit moment nog niet erg veel zorgen. Lubbers heeft de telefoontjes van Wöltgens en Kok opgevat als een angstkreet: we willen geen crisis, we willen wel doorpraten, maar we zien op dit moment absoluut geen mogelijkheid je eindvoorstel te aanvaarden. Ook De Vries heeft zo het vermoeden dat er later die week nog wel een oplossing voor het meningsverschil tussen cda en pvda in zicht kan komen. Daar komt nog iets anders bij. Behalve Elco Brinkman, die graag premier wil worden, en natuurlijk de vvd, heeft niemand enig belang bij de val van het kabinet. Over een halfjaar min twee dagen, op 16 juli 1993 dus, zal Ruud Lubbers de tot dan toe langst zittende premier uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis zijn. Hij zal dan jonkheer Charles Ruys de Beerenbrouck verslaan, die tussen 1918 en 1933 gedurende in totaal 3906 dagen drie kabinetten leidde. Een prestigieus doel. Op deze maandagavond twijfelt Lubbers er niet aan dat deze prestatie binnen zijn bereik ligt. Verder is duidelijk dat ook de pvda, gezien haar slechte positie in de opiniepeilingen, geen voordeel bij vervroegde verkiezingen heeft. En tenslotte lijdt het geen twijfel dat de onderhandelingen tussen de cda-fractie

en de vvd de sociaal-democraten onder grote druk zullen zetten om alsnog tot zaken te komen. Gedurende de daaropvolgende week zullen Lubbers en zeker ook Bert de Vries dus vooral gespist zijn op signalen uit het pvda-kamp die op die bereidheid kunnen wijzen.

Voor Elco Brinkman is de zaak veel simpeler: hij krijgt deze maandagavond in het Catshuis een definitieve vrijbrief, hij mag – met instemming van Lubbers en De Vries – gaan praten met de oppositie. En aangezien hij niet ‘op twee borden wil schaken’, stopt hij het gesprek met de pvda. Ergens deze avond moet bij hem een zekere opwinding zijn ontstaan. Lubbers biedt hem hier een kans om aan het ‘Schmelzer-syndroom’ te ontsnappen. Iedereen in het cda herinnert zich de ‘nacht van Schmelzer’, 13 oktober 1966, toen Norbert Schmelzer het kabinet-Cals/Vondeling (van pvda, kvp en arp) ten val bracht. De toenmalige kvp-fractie leider vond de financiële dekking van de begroting van Cals onvoldoende, ‘niet vertrouwenwekkend’. Die stap – het laten vallen van een ‘eigen’ regering – liep voor zowel de kvp als Schmelzer zelf slecht af. De kvp verloor flink bij de daaropvolgende verkiezingen en met Schmelzers politieke carrière was het min of meer gedaan. Begin jaren zeventig was hij nog twee keer een jaartje minister van Buitenlandse Zaken (in de twee kortstondige kabinetten-Biesheuvel), daarna verdween hij naar de achtergrond – waar hij overigens niet zonder invloed was. Sinds de naar hem genoemde nacht is in de kvp en na de fusie met arp en chu in 1980 ook in het cda altijd een ‘Schmelzer-syndroom’ blijven bestaan.

Elco Brinkman is dus vertrouwd met het adagium: wie breekt, betaalt. Als kroonprins is zijn positie bovendien extra kwetsbaar: een door hem veroorzaakte regeringscrisis zal weliswaar door de fractie worden gesteund, maar zal hem de kwalificatie ‘vadermoordenaar’ opleveren – en dat terwijl Ruud Lubbers in de opiniepeilingen veel populairder is dan hijzelf. Maar nu biedt de premier hem de mogelijkheid om – via een cda/vvd-akkoord over de wao – een crisis te veroorzaken waarvan de schuld niet bij hem, maar bij de pvda zal komen te liggen. Meermalen heeft hij tegen andere cda'ers en zelfs eens tegen Thijs Wöltgens gezegd dat hij geen ‘nacht van Brinkman’ zal veroorzaken. Nu krijgt hij een ‘nacht van Wöltgens’ in de schoot geworpen; die zal immers nooit akkoord gaan met

een overeenkomst van CDA en VVD. De val van Lubbers-III. De Grote Prijs, het premierschap, waar hij al jaren naar toewerkt, komt plotseling vervroegd in zicht.

Het is rond negen uur maandagavond. Aan de PVDA-tafel in restaurant Raden Ajoe verbazen de PVDA'ers zich over Brinkmans weigering van een gesprek. Ze vragen zich hardop af of hij soms uit is op een crisis. Ze besluiten actie te ondernemen en ervoor te zorgen dat de PVDA-visie op de situatie snel bij de media bekend raakt – anders zou Brinkmans voorlichter Frits Westeren wel eens vóór kunnen zijn. Als Frans Leijnse en PVDA-fractievoorlichter Dig Isthá rond half tien vanuit het gebouw van de Tweede Kamer kranten en tv-nieuwsredacties bellen, merken ze al direct dat Westeren hun toch te vlug af is geweest. Hij heeft het bericht verspreid: de PVDA gaat niet akkoord met Lubbers' eindbod, het CDA gaat nu met de VVD onderhandelen. Op dat moment weet de VVD nog van niets. Om kwart over tien belt Frans Wolters, vice-voorzitter van de CDA-fractie, naar zijn WAO-specialist Pieter-Jan Biesheuvel met het verzoek contact op te nemen met diens VVD-collega Robin Linschoten. Dat lukt rond middernacht. Terwijl de media het allang weten, krijgt VVD-fractie leider Frits Bolkestein pas de volgende ochtend officieel bericht: zijn partij gaat een *deal* sluiten met het CDA.

Dinsdag 19, woensdag 20 en donderdag 21 januari kenmerken zich door een geleidelijk oplopende nervositeit. Brinkman stuurt zijn fractieleiden Wolters en Biesheuvel op pad om te gaan onderhandelen met de VVD-Tweede-Kamerleden Linschoten en Dijkstal. Intussen bespeelt Frits Westeren de media zodanig, dat vrijwel elke *move* in de kranten en op radio en tv verschijnt. Premier Lubbers begint zich achter de oren te krabben en vraagt zich af: zou Brinkman, wellicht gesouffleerd door Westeren, hier soms zijn gouden kans zien? Aan PVDA-zijde zijn Thijs Wöltgens en Frans Leijnse de eerste schrik van maandag alweer een beetje te boven. Zij menen dat de gesprekken van VVD en CDA als *Spielerei* moeten worden beschouwd. 'Dat wordt toch niets', zegt Wöltgens op woensdag tegen *de Volkskrant*.

Diezelfde dag verschijnt in *NRC Handelsblad* een interview waarin Wim Kok een concessie doet. Hij zegt dat de loonderingsfase voor nieuwe WAO'ers wat hem betreft toch wel wat

korter kan worden dan de PVDA aanvankelijk wilde: maximaal 2 tot 2,5 jaar in plaats van maximaal 4 jaar. 's Avonds gaan Thijs Wöltgens en Elco Brinkman eten in het Promenade Hotel, gelegen in een parkachtig stadsdeel tussen Den Haag en Scheveningen. Het gesprek blijft in het luchtledige hangen, omdat Elco Brinkman ervan uitgaat dat de onderhandelingen met de PVDA zijn afgebroken en nu eerst moet blijken wat de gesprekken met de VVD opleveren.

Voor Lubbers is die woensdag een cruciale dag. Hij ontvangt het signaal dat hij nodig heeft: een telefoontje van de partijvoorzitter van de PVDA, Felix Rottenberg. Die zegt hem dat hij koste wat kost geen crisis wil. De premier weet genoeg. Van de PVDA-fractie is hij niet zeker, die zou misschien wel voet bij stuk willen houden. Maar ook Kok wil het kabinet overeind houden, en Lubbers meent de verhoudingen in de PVDA goed genoeg te kennen om te weten dat het duo Kok-Rottenberg uiteindelijk de doorslag zal geven.

Op donderdag heerst aan sociaal-democratische zijde verwarring. Anders dan Wöltgens en Leijnse dachten ziet het er wel degelijk naar uit dat CDA en VVD snel in de richting van overeenstemming koersen. Hun plan zal er ongetwijfeld een stuk slechter uitzien dan het 'eindvoorstel' dat Lubbers maandag heeft gedaan. Hoewel partijvoorzitter Rottenberg de avond tevoren zijn 'geen-crisis'-signaal aan de minister-president heeft afgegeven, houdt de PVDA-fractie het gevoel dat Lubbers zijn kabinet al min of meer heeft opgegeven. Kamerleden vertellen elkaar dat hij binnenskamers tegen iedereen die het maar wil horen zegt: nou, dat was het dan, ja, geen mooi einde misschien, maar ik heb het niet meer in de hand. Wel verneemt de fractie opgelucht dat Bert de Vries niet werkeloos toeziet hoe het kabinet ten onder gaat en zijn ambtenaren voortdurend nieuwe oplossingsvarianten laat uitrekenen.

De PVDA-top besluit nu om openlijk te gaan dreigen. Frans Leijnse zegt op donderdagmiddag tegen CDA-onderhandelaar Biesheuvel dat een CDA/VVD-deal voor zijn partij niet aanvaardbaar is. Wim Kok begeeft zich 's avonds naar het gebouw van de Tweede Kamer. In de bar van het perscentrum Nieuwspoort, waar Kok normaal gesproken niet veel gezien wordt, geeft hij journalisten informeel en in bedekte termen dezelfde boodschap mee.

Vrijdagochtend, 22 januari. Zoals elke week komt de ministerraad bijeen in de Trêveszaal aan het Binnenhof. De WAO is dit keer het belangrijkste onderwerp. De PVDA-minister van Onderwijs, Jo Ritzen, is de eerste die over het crisisgevaar begint. Blijkens de geheime notulen van de ministerraad vertelt Ruud Lubbers vervolgens dat Elco Brinkman 'hem heeft toegezegd dat er op korte termijn nog geen overeenkomst tussen het CDA en de VVD zal zijn, aangezien in deze fase nog niet kan worden uitgesloten dat er een misverstand zal zijn tussen het CDA en de PVDA'. Een opvallende uitspraak, omdat een akkoord tussen CDA en VVD op dat moment in feite al binnen bereik ligt. Lubbers' mededeling moet dan ook eerder als een boodschap worden gezien: de verhoudingen moeten opgehelderd worden. De premier is nu boos - of speelt dat in elk geval. Hij vervolgt: als de PVDA op een breuk aanstuurt, dan zal hij koningin Beatrix zijn ontslag aanbieden. Bert de Vries reageert met sussende woorden: ontslag aanbieden lijkt hem niet verstandig. En ook Wim Kok gooit olie op de golven: al zou het zover kunnen komen dat de PVDA de coalitie verbreekt, zeker is dat nog lang niet. Uiteindelijk zegt Lubbers toe dat hij nog één keer een beroep op de fractievoorzitters van CDA en PVDA zal doen om toch weer met elkaar te praten. Nog tijdens de ministerraad spreekt hij met Bert de Vries af dat deze een nieuw kabinetsvoorstel in elkaar zal sleutelen. Om dit plan kracht bij te zetten zal De Vries er, op suggestie van Lubbers, ook zijn portefeuille aan verbinden - met andere woorden: aftreden als het niet aanvaard wordt.

Diezelfde avond, tijdens zijn wekelijkse persconferentie, doet de premier via de tv een oproep aan Wöltgens om weer met Elco Brinkman te gaan praten. Daarna reist hij af naar het Slotemaker de Bruïne Instituut in Doorn, een congrescentrum waar de complete CDA-top zich heeft verzameld voor een van de weekendbijeenkomsten zoals die gemiddeld elk half jaar plaatsvinden.

In Doorn aangekomen neemt Lubbers Brinkman en De Vries apart. Brinkman verneemt nu dat de minister van Sociale Zaken zelf met een nieuw, allerlaatste bezuinigingsplan zal komen. Dat zal minstens evenveel geld opbrengen als het voorstel van maandag, dat de PVDA toen verwierp. Brinkman stemt hiermee in. Het plan van De Vries zal aan de PVDA worden

voorgelegd; pas als de PVDA ook dat verwerpt, zal een akkoord met de VVD aan de orde komen. Ruud Lubbers en Bert de Vries denken dat Thijs Wöltgens door de portefeuillekwestie uiteindelijk 'ja' tegen dit voorstel zal zeggen. De PVDA-fractievoorzitter staat aan de ene kant onder druk van Wim Kok en Felix Rottenberg, die geen crisis willen; aan de andere kant van Frans Leijne en de fractie, voor wie ook dit allerlaatste voorstel waarschijnlijk nog te ver zal gaan. De portefeuillekwestie zal hem het alibi verschaffen dat hij nodig heeft om toch akkoord te gaan en De Vries' voorstel te verdedigen in zijn fractie. Of dit soort taxaties door Lubbers, Brinkman en De Vries besproken worden, is niet duidelijk. Brinkman ziet het gesprek als niet meer dan een denkoefening. Hoewel De Vries het nieuwe eindbod nog moet uitwerken, is de kroonprins ervan overtuigd dat Thijs Wöltgens ook hierop 'nee' zal zeggen, ondanks de portefeuillekwestie. Brinkman raakt al evenmin onder de indruk van de stemming tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur van het CDA, die kort daarop plaatsvindt, in aanwezigheid van Lubbers, De Vries, Wolters en hemzelf. Het DB komt in meerderheid tot de slotsom dat hier geen kabinetscrisis uit voort mag komen. Ondanks de signalen dat zowel de PVDA als de CDA-bewindslieden en het CDA-partijbestuur de coalitie willen voortzetten, blijft Brinkman geloven dat het tot een breuk zal komen. Zijn Grote Prijs is nog slechts 24 uur van hem verwijderd.

'Telefoon voor meneer Brinkman!' Zaterdag 23 januari is nog jong, als de barkeeper van het Slotemaker de Bruïne Instituut de telefoon opneemt. De stemming in de bar is jolig, ondanks – of misschien wel dankzij – de crisissfeer. 'Daar zal je Thijs hebben!' roept iemand uitgelaten. En jawel, het is Wöltgens, die op advies van Wim Kok heeft besloten te reageren op Lubbers' tv-oproep van een paar uur geleden. Maar Elco Brinkman is al naar bed. Zijn voorlichter Wester neemt het gesprek aan, duikt vanwege het lawaai in de bar in een keukentje en kijkt op zijn horloge. Het is dertien over een. Brinkman, door Wester in zijn slaap gestoord, belt niet terug. In het besef dat de levensgenieter Wöltgens niet zo'n vroege vogel is, besluit hij hem op zijn beurt uit bed te bellen, maar dan enige uren later, bij het krieken van de zaterdag – een klein pesterijtje, zoals dat blijkbaar hoort bij crises. Ze spreken af elkaar te treffen in Utrecht.

Als Thijs Wöltgens die ochtend per trein vanuit zijn woonplaats Kerkrade naar de Domstad reist, blijft hij aanvankelijk steken in Roermond. Een voorgaande trein is op een mestkar gereden. Zelf vindt hij de situatie wel hilarisch. Hij heeft de reputatie vaak op het cruciale moment afwezig te zijn. Als dat nu weer gebeurt, zou deze dag de geschiedenis in kunnen gaan als de dag waarop een mestkar een kabinetscrisis veroorzaakte. Maar zover komt het niet. Met wat moeite bemachtigt hij een taxi en reist verder. Zijn afspraak met Brinkman is in het oude stadscentrum van Utrecht, in Hotel des Pays-Bas aan het St. Janskerkhof; dat moet een rustige plek zijn. Maar Wöltgens loopt per ongeluk eerst een verkeerde deur binnen en belandt in een *grand café* vol luidruchtige studenten. Ze herkennen hem onmiddellijk: 'Ha, die Thijs, wat doe jij hier?'

Intussen proberen Brinkman en zijn voorlichter Wester twee fotografen, die hen vanuit Doorn achtervolgen, kwijt te raken. Wester is die hele week continu bezig geweest de media te bespelen, met als gevolg dat die de gebeurtenissen bijna van uur tot uur kunnen volgen. De WAO-crisis is een mediashow geworden. Als het niet lukt de fotografen te 'lossen', stopt Wester ergens midden op straat en verdwijnt Brinkman te voet in de winkelende massa's van het Utrechtse stadscentrum. Het mag niet baten. Als hij zich rond half een in Pays-Bas bij Wöltgens voegt, staan de fotografen binnen een paar minuten voor hun neus. Na hun vertrek komt Wöltgens met een nieuw plan: hij wil Lubbers' voorstel van afgelopen maandag alsnog aanvaarden, mits het op een paar punten wordt aangevuld. Brinkman gaat hier niet concreet op in – hij zou daar met zijn beperkte detailkennis op dit terrein ook niet toe in staat zijn – en vertelt evenmin iets over De Vries' slotbod-met-portefeuillekwestie. Zijn standpunt is en blijft: hij zal niet schaken op twee borden tegelijk, onderhandelen met de PVDA is uit den boze, zolang die met de VVD niet zijn afgerond. Bovendien, maar dat zegt hij er niet bij, vindt hij Wöltgens' aanvullende eisen niet aanvaardbaar.

Terwijl Brinkman en Wöltgens nog in het gerieflijke Pays-Bas in Utrecht zitten, ontmoeten de onderhandelaars van VVD en CDA elkaar zo'n dertig, veertig kilometer noordelijker, in een wegrestaurant langs de snelweg A6, ergens tussen Almere en Lelystad. Die plek is gekozen omdat de VVD'ers uit Groningen

moeten komen, waar hun partij haar 45ste verjaardag viert, en CDA'er Frans Wolters uit het zuiden. De vier hebben niet veel tijd meer nodig. Het belangrijkste verschil met Lubbers' eindbod is dat in het vvd/CDA-plan een nog kortere 'loondervingsfase' overblijft; al na een half jaar zullen nieuwe wao'ers terugvallen naar het minimum. Voor jongeren tot 25 jaar blijft zelfs helemaal geen loondervingsfase over. Om vier uur 's middags ronden ze hun bespreking af. Het akkoord heeft nog wel een paar losse eindjes, maar die lijken oplosbaar. De vvd'ers gaan terug naar Groningen, CDA-onderhandelaars Frans Wolters en Pieter-Jan Biesheuvel vertrekken naar het huis van Bert de Vries, waar de kwestie in eigen kring zal worden doorgepraat.

Elco Brinkman en de onafscheidelijke Frits Wester zijn rond deze tijd al in Bergschenhoek gearriveerd. Voor de CDA-fractie-voorzitter is de zaak, zeker na zijn ontmoeting met Thijs Wöltgens, nog steeds klip en klaar. Hier gaat een regering vallen, en wel door toedoen van de pvdA. Na zijn aankomst in Bergschenhoek loopt hij met Lubbers – die ook is gekomen – en De Vries naar diens werkkamer, een bescheiden ruimte onder het schuine dak waar wat boekenkasten, een bureau met *personal computer* en twee bruine ribfluwelen zitbankjes staan. Het is er koud, De Vries stookt zuinig. Brinkman doet verslag van zijn gesprek met Wöltgens. De Vries vertelt de details van zijn voorstel, dat hij die ochtend verder heeft uitgewerkt. De drie spreken af dat ze het inderdaad zo aan Kok en Wöltgens zullen voorleggen. Pas in deze fase, nu de *showdown* ophanden is, bekruipt Elco Brinkman enige twijfel over de afloop. Kort daarop arriveert Pieter-Jan Biesheuvel met het akkoord met de vvd op zak. Ook hij doet verslag. Min of meer tegelijkertijd keren de vvd-onderhandelaars Dijkstal en Linschoten terug bij hun feestende partijgenoten in het Altea-hotel in Groningen. Als ze hun fractieleider Frits Bolkestein van het resultaat vertellen, belt deze naar Brinkman in Bergschenhoek: hij is akkoord, wat doet Elco? Die wil meer tijd.

Inmiddels is de top van de pvdA in Utrecht bijeen. Als het wachten op bericht vanuit Bergschenhoek te lang gaat duren, besluiten Kok en Wöltgens gewoon zichzelf uit te nodigen. Aldus geschiedt. Na een telefoontje met De Vries gaan ze op weg. Ook staatssecretaris Elske ter Veld reist, vanuit haar woon-

plaats Leiden, naar Bergschenhoek. Joke de Vries stuurt haar zoon naar de plaatselijke Chinees; op zóveel eters heeft ze niet gerekend.

Zodra de nasi goreng arriveert, verplaatst het toneel in huize De Vries zich naar beneden, naar de woon-annex-eetkamer-met-open-keuken. Rond half zeven komen Kok en Wöltgens binnen; ze krijgen de restanten aangeboden. Terwijl ze al vijf dagen vanuit allerlei locaties hun crisisspel spelen, is dit het eerste moment waarop alle zes hoofdrolspelers elkaar op één plaats ontmoeten. Er heerst een geforceerd-ontspannen sfeer. Men praat over koetjes en kalfjes, sommigen proberen wat te grappen, maar iedereen weet dat de messen te voorschijn zullen moeten komen. Na de maaltijd gaan Frits Wester en fractiespecialist Biesheuvel weg; zij zoeken een café in de buurt op en brengen daar de avond door met biljarten en op de klok kijken. De overgeblevenen nemen plaats in De Vries' eenvoudige zithoek, van links naar rechts: Wim Kok, Elco Brinkman, Ruud Lubbers (strategisch in een hoek) en Thijs Wöltgens. Bert de Vries en Elske ter Veld zitten in fauteuils aan de andere kant van de glazen salontafel. Tijdens het gesprek gaat de tv aan, waar het 8-uur-Journaal verslag doet van de vvd-bijeenkomst in Groningen. Tegenover een 1500-koppige vvd-menigte en de Journaal-camera's meldt Bolkestein dat hij het cda/vvd-akkoord aanvaardt. Wat hij niet weet, is dat in Bergschenhoek nu een geheel andere variant op tafel ligt.

De slotronde begint met een toelichting van Wöltgens op het voorstel dat hij eerder die dag in Utrecht aan Brinkman heeft gedaan: akkoord gaan met Lubbers' eindbod, maar met bepaalde aanvullingen. Daar is De Vries niet voor. In dit pvda-plan zou de wao voor een deel een vrijwillige verzekering worden; dat zou de kosten van de wao niet verminderen, maar verschuiven naar werkgevers en werknemers, en het zou het uit de hand lopen van het aantal wao'ers niet stoppen. Vervolgens laat de minister van Sociale Zaken weten dat hij al evenmin iets voelt voor het akkoord van cda en vvd; dat zou een onvoorspelbare situatie in de Tweede Kamer opleveren.

Tenslotte komt De Vries met zijn eigen variant. Wöltgens moet zijn opwinding beheersen! De Vries heeft een voorstel in elkaar gesleuteld dat hij zonder enige moeite als 'winst voor de pvda' kan verkopen! Niet alleen zullen de bestaande wao'ers

ongemoeid worden gelaten, de nieuwe WAO'ers zullen maximaal 3 jaar een loondervingsuitkering krijgen, afhankelijk van hun arbeidsverleden. Ter herinnering: in Lubbers' eindbod van maandag was nog sprake van een loondervingsfase van maximaal 1 jaar. De Vries' plan pakt in enkele opzichten slechter uit dan dat eindbod; zo zullen nieuwe WAO'ers boven de 30 jaar een lagere uitkering krijgen dan in het plan-Lubbers, terwijl jongeren direct naar AAW-niveau terugvallen, zonder enige aanvulling. Met name dit laatste punt was voor de PVDA-fractie en ook voor Elske ter Veld in eerdere plannen altijd onaanvaardbaar geweest. Maar al deze verslechtingen zijn in Wöltgens ogen minder belangrijk dan de loondervingsfase van 3 jaar – een getal dat zeer dicht bij de oorspronkelijke PVDA-wens van 4 jaar ligt. Hij heeft vooral het publieke beeld voor ogen: 'bestaande gevallen worden ontzien, nieuwe gevallen krijgen een langere loondervingsfase dan in eerdere kabinetsplannen en dan in het CDA-VVD-akkoord'. De PVDA-fractievoorzitter tempert echter zijn enthousiasme, houdt zijn gezicht in een sombere plooi, en laat weten dat zijn fractie De Vries' plan heel moeilijk zal kunnen accepteren.

Vervolgens komt De Vries met de portefeuillekwestie. Bij Elske ter Veld lopen de emoties nu hoog op. Als De Vries gaat dreigen met aftreden, zal zij – de staatssecretaris met de WAO in haar portefeuille – dat immers ook moeten doen, en dat om een voorstel dat zij eigenlijk helemaal niet ziet zitten, omdat het voor de nieuwe WAO'ers veel slechter uitpakt dan Lubbers' eindbod. Politiek relevant is de mening van de staatssecretaris echter niet. Het gaat nu alleen nog maar om Thijs Wöltgens. Na De Vries' machtswoord wijst Lubbers er voor alle duidelijkheid op dat diens eventuele aftreden onvermijdelijk zal leiden tot de val van het kabinet. Dan blijkt dat de premier de verhoudingen in de PVDA inderdaad goed heeft ingeschat. Thijs Wöltgens spreekt zijn 'ja' nu hardop uit. Dit voorstel zint hem niet, zegt hij, maar geen kabinet is nog slechter.

Voor Elco Brinkman wordt werkelijkheid wat alle anderen al langer vermoedden, namelijk dat Lubbers-III de WAO-week zal overleven. Van alle hoofdrolspelers is hij de enige die op het verkeerde paard heeft gewed. Uiteraard accepteert ook hij op straffe van een 'Schmelzer'-effect en een beschuldiging van vadermoord De Vries' voorstel. Het 'bami-akkoord' – zoals

de 'Bergschenhoek-variant' later in de pers ten onrechte is gedoopt – is een feit.

De storm boven Nederland is tegen deze tijd toegenomen tot windkracht 8. Ruud Lubbers probeert nog even om de portefeuillekwestie weer van tafel te krijgen. Nadat Brinkman en Wöltgens hun ja-woord hebben gegeven, vraagt hij: als de beide fractievoorzitters dit voorstel tegenover hun fracties menen te kunnen verdedigen, waarom hebben we die dreiging dan eigenlijk nog nodig? Wöltgens, die het best zonder denkt te kunnen stellen, realiseert zich in een *split second* dat hij dit beter niet kan zeggen. Wanneer naar buiten komt dat het crisisgevaar is afgewend door een 'machtswoord' van De Vries (en dus feitelijk van Lubbers), zal met name Elco Brinkman door de media ongenadig worden afgeschilderd als degene die hoog spel speelde en uiteindelijk heeft moeten buigen voor de echte chef van het CDA. De PVDA-fractievoorzitter zegt dus: nee, ik geloof niet dat ik het dan in de fractie haal. Ook Brinkman stemt in met handhaving van het machtswoord, maar niet met het oog op het overtuigen van zijn fractie. De gesprekken die zijn fractiespecialisten die week met de VVD voerden, waren voor hem geen *Spielerei* of drukmiddel richting PVDA, maar serieuze onderhandelingen. Eigenlijk is hij voorstander van het CDA/VVD-plan, en hij vindt dat hij niet zomaar tegen de VVD kan zeggen: sorry, maar bij nader inzien doe ik het toch maar niet. Da's gewoon een kwestie van eerlijkheid. Hij heeft dus een niet-inhoudelijk argument nodig om tegen de VVD 'nee' te kunnen zeggen – en dat argument is De Vries' machtswoord. Nu kan hij Bolkestein vertellen: het spijt me, maar ik kòn niet anders. Dat doet hij later die avond dan ook, vanuit het huis van Ruud Lubbers in Rotterdam. Daarna krijgt hij van de premier een borreltje.

Als PVDA-fractieleider Wöltgens die avond naar zijn woonplaats Kerkrade terugkeert, kan de zware storm zijn opgewekte stemming niet bederven. Deze roerige zaterdag heeft zich ontpopt als een van de mooiste dagen van zijn politieke leven, vindt hij. Onderweg luistert hij naar het radioprogramma 'Met Het Oog Op Morgen'. Daarin zegt VVD-leider Frits Bolkestein op zijn bekende, triomfantelijke toon: nu weten we tenminste wat het betekent om afspraken met het CDA te hebben. Wöltgens geniet: het gaat precies zoals hij gedacht had. Elco Brinkman

heeft zijn persvoorlichter Wester de kans gegeven van de WAO-crisis een mediashow te maken en gaat nu in het volle licht, publiekelijk, keihard af. De zondag en maandag daarop krijgt de CDA'er alle hoeken van de kamer te zien. Zelfs de voorzitter van de Eerste Kamerfractie van het CDA, Ad Kaland (in 1994 overleden), en het dagblad *De Telegraaf* – hem meestal welgezind – geven vernietigende commentaren. Tijdens een spreekbeurt op maandagavond haalt de getergde Brinkman uit naar Lubbers en De Vries. Dat hij zijn akkoord met de VVD moest inslikken, komt omdat deze twee tijdens het crisisspel 'de spelregels' hebben 'veranderd'. De werkelijkheid is anders. Brinkman heeft gewoon niet in de gaten gehad dat de anderen 'Red het Kabinet' speelden, terwijl hij bezig was met 'Elco in het Catshuis'.

Het bami-akkoord heeft diepgaande gevolgen gehad voor het CDA. Voor veel ervaren politici was vanaf januari 1993 duidelijk: het derde kabinet-Lubbers mag dan verschillende keren in de gevarenzone zijn geweest, het zal de rit uitzitten, zoals dat heet. Zowel Lubbers zelf als Bert de Vries, die in dit kabinet een cruciale positie innam, hadden laten zien dat zij alles op alles wilden zetten om de coalitie tot een goed einde te brengen. Datzelfde gold voor de PVDA. Ook was nu duidelijk dat Elco Brinkman als puntje bij paaltje kwam niet de rol van beul op zich zou nemen, hoe hard hij zijn onvrede over dit kabinet ook uitte. Zijn opmerkingen over het veranderen van de spelregels leidden tot grote irritatie bij De Vries en Lubbers. Zij vonden: als Brinkman gewoon had gezegd dat het akkoord met de VVD voor het CDA niet duidelijk veel beter was uitgevallen dan het bami-akkoord, als hij bovendien had erkend dat zo'n akkoord zou hebben geleid tot een breuk met de PVDA en daardoor tot verkiezingen, een nieuwe formatieperiode, en dus tot uitstel van de zo noodzakelijke WAO-maatregelen – dan had hij voldoende argumenten gehad om het bami-akkoord als rationeel en zelfs als winst voor het CDA te presenteren. Maar nee, hij moest suggereren dat Lubbers en De Vries vals hadden gespeeld, en daarmee juist extra benadrukken dat hij had verloren. Hoogst onhandig, hoogst onverstandig.

Voor Ruud Lubbers zelf, voor wie deze kroonprins eigenlijk zijn derde keus was, vormde 'Bergschenhoek' het eerste moment waarop zijn vertrouwen in Brinkmans capaciteiten en

kwaliteiten een deuk opliep. Die had niet alleen een fatale strategische taxatiefout gemaakt, maar bovendien getoond niet tegen zijn verlies te kunnen. Dan had hij nog beter kunnen kiezen voor een 'nacht van Brinkman'. Zoals een van de CDA'ers die meewerkten aan dit boek het zei: 'Als Elco had gezegd "Ruud, je kan de boom in, ik doe het zó", dan had je een conflict gehad, maar tegelijkertijd had Ruud ontzag voor hem gekregen.'

In feite liet 'Bergschenhoek' vooral zien hoezeer Elco Brinkman zich kon laten meeslepen door zijn eigen ambitie. Hij was in december 1989 en daarna nog eens in mei 1992 door Lubbers openlijk gedoodverfd als zijn opvolger, maar de premier had ook altijd enige ruimte voor twijfel opengelaten. Naarmate de finish dichterbij kwam, groeide bij de kroonprins de spanning: zou hij de finish ongeschonden halen? In de week van 18 tot en met 23 januari 1993 leek die eindstreep zó dichtbij en rende hij er zó hard op af, dat hij over zijn eigen voeten struikelde. Al rennende verloor hij de werkelijkheid van het politieke krachtenveld compleet uit het oog. Na Bergschenhoek werd het 'zitvlees' van de PVDA en het duo Lubbers/De Vries bijkans een obsessie voor hem. Hoe sneller Lubbers weg was en hij het vaandel kon overnemen, hoe beter. In september 1993 vroeg de premier hem wat hij vond van het idee om de Tweede-Kamer-verkiezingen, gepland voor mei 1994, te vervroegen naar december. Maar zelfs deze inkorting van zijn wachttijd kon zijn ongeduld niet bevredigen. Hij antwoordde dat hij tegen was, onder andere omdat zo'n besluit een nog vroeger einde – lees: een kabinetscrisis – onmogelijk zou maken. De verkiezingen werden niet vervroegd, en Lubbers-III kwam niet voortijdig ten val. In plaats daarvan kreeg de relatie Lubbers-Brinkman steeds meer het karakter van een strijd om de macht. Een strijd waarin ook het CDA werd meegesleurd. Op 3 mei 1994 leed de partij een enorme nederlaag. Niet het CDA, maar de PVDA werd de grootste partij; niet Elco Brinkman, maar Wim Kok werd de nieuwe premier. En Ruud Lubbers, de man die het CDA groot had gemaakt, verdween vermoeid en geslagen van het toneel.

HOOFDSTUK 2

Het moet anders in Nederland

Brinkman: de nieuwe geluiden van een nieuwe minister

In de week na 'Bergschenhoek' debatteerde de Tweede Kamer twee dagen lang over het 'bami-akkoord'. Elco Brinkman hield zich grotendeels afzijdig; premier Lubbers daarentegen werd van verschillende kanten stevig aangevallen, vooral naar aanleiding van Brinkmans opmerking over de veranderde spelregels – een opmerking die in de media breed was uitgemeten. De emoties liepen hoog op; tussen de serieuze beraadslagingen over de inhoud van het bami-akkoord door waren er voortdurend felle woordenwisselingen, waarbij Ruud Lubbers en andere betrokkenen stukje bij beetje allerlei details vertelden van hetgeen zich gedurende de WAO-week binnenskamers had afgespeeld.

Al direct in het begin van het debat op 27 januari 1993 zette het VVD-kamerlid Robin Linschoten de toon. Hij vroeg zijn CDA-collega Pieter-Jan Biesheuvel: 'Heeft premier Lubbers aan het begin van de WAO-week de CDA-fractie de vrijheid gegeven om met de VVD zaken te doen?' Toen Biesheuvel bevestigend antwoordde, greep Ruud Lubbers de microfoon: nee, voor hem 'en naar mijn mening voor alle anderen' was het duidelijk 'geen volledig vrije kwestie' geweest. Hij had geen bezwaar gezien in besprekingen tussen het CDA en de VVD, 'ik heb echter nooit gezegd dat de uitkomst van die besprekingen voor het kabinet automatisch goed zou zijn en dat het kabinet zwijgend zou luisteren naar een eventueel akkoord'. Dit ontlokte Brinkman een van de weinige interrupties die hij zichzelf gedurende de twee debat-dagen toestond. Hoezo geen volledig vrije kwestie? De premier had die maandagavond toch gezegd dat de fractievoorzitters van CDA en PVDA 'zich vrij konden voelen om

eigener beweging te proberen om de Kamer een alternatief voorstel (...) in overweging te geven?' Lubbers herhaalde: 'Ja, zeker! (...) Dat behoeft echter niet automatisch te betekenen dat het kabinet kan zeggen dat het niets meer behoeft te doen.'

Het verschil in optiek tussen beiden lag nu glashelder op tafel. Brinkman deed er verder het zwijgen toe, als een mokkend kind dat zijn gelijk niet krijgt. Linschoten nam het voor hem op. 'Als je iemand de vrijheid geeft om te gaan onderhandelen, kun je niet in gaan grijpen als er iets uitkomt wat je zelf niet bevalt. Dan heeft de minister-president de heer Brinkman gewoon een kunstje geflikt.' Daarmee raakte Linschoten Lubbers' meest gevoelige snaar, zoals Brinkman met zijn opmerking over de 'spelregels' ook al had gedaan: zijn integriteit. De premier beschuldigde de vvd'er ervan zijn woorden te verdraaien. Hij had helemaal geen kunstje geflikt, maar gewoon zijn verantwoordelijkheid genomen.

Even later ontstond een fel interruptiedebatje over de vraag of Lubbers' eindvoorstel van de maandag nu wel of geen 'eindbod' was geweest. Ja en nee, zei de minister-president. Het bedrag aan bezuinigingen dat bereikt moest worden stond voor hem vast, maar over de invulling van zijn voorstel viel nog wel te praten. Nog weer later twistten Thijs Wöltgens en Lubbers over de vraag of alleen de pvda in Bergschenhoek was gezwicht voor de portefeuillekwestie of dat ook Brinkman dat had gedaan. De premier zat in een moeilijk parket. Brinkman was al op de vrijdagavond van de wao-week akkoord gegaan met het plan om de pvda een laatste voorstel, inclusief portefeuillekwestie, voor te leggen. En dat terwijl de gesprekken met de vvd nog niet afgerond waren. De fractieleider had wel gezegd dat hij niet op twee borden tegelijk wilde schaken, maar in feite had hij dat in die laatste fase dus wel gedaan. De pvda en de vvd wisten dit niet, en als het bekend zou worden, zou het Brinkman een storm van kritiek opleveren. Om hem daarvoor te behoeden had Lubbers met De Vries afgesproken dat zij deze kwestie geheim zouden houden. Aangevallen, maar niet in de positie de waarheid te vertellen, smeed hij nu het woord 'geschiedvervalsing' de vergaderzaal in. Hij deed dat via een omweg, in een verwijzing naar een eerdere opmerking van Frans Leijnse. Maar in werkelijkheid gold zijn frustratie Elco Brinkman, voor wie hij naar zijn gevoel de klappen op zat te

vangen. Toch kon de premier het niet laten het geheim van Brinkmans vrijwillige akkoord-gaan helemaal onder tafel te laten. Hij vertelde dus dat hij de fractievoorzitters van CDA en PVDA die zaterdagavond, ná het bereiken van het bami-akkoord, duidelijk gevraagd had of zij het eventueel zonder portefeuillekwestie konden stellen. De PVDA'er had toen als eerste het woord had genomen en 'nee' gezegd, aldus Lubbers. Daarmee gaf hij een niet mis te verstane hint: het antwoord van Elco Brinkman op zijn vraag was 'ja' geweest.

Zo onttaarde het debat in – zoals VVD-leider Frits Bolkestein later zou zeggen – 'een gênante vertoning', met Elco Brinkman als hardnekkig zwijgend middelpunt. Ondanks Lubbers' geëmotioneerde verzet tegen suggesties van kunstjes, gedraai en achterkamertjespolitiek, was hij het vooral zelf die door zijn beschrijving van de gebeurtenissen in de WAO-week en zijn reacties op opmerkingen een beeld neerzette van wat we dan maar een hoogontwikkeld soort machtspolitiek zullen noemen. Aan het eind van de tweede dag sprak hij een slotwoord, waarin hij met name Bert de Vries, CDA-woordvoerder Biesheuvel en Elco Brinkman bedankte 'voor de steun in de loop der tijden voor het wetsontwerp, zoals het er nu ligt'. Nu schoot Brinkman voor de tweede keer uit zijn slof. Deze dankbetuiging was 'lichtelijk geforceerd', meende hij, en hij voegde daar op ronduit sarcastische toon aan toe: 'Het is misschien goed voor de geschiedschrijving dat wij het zo formuleren jegens elkaar.'

Elco (Leendert Cornelis) Brinkman, geboren op 5 februari 1948, kreeg het label 'kroonprins' al mee toen hij in 1982 als de benjamin van het eerste kabinet-Lubbers de politieke arena betrad. Een topambtenaar van 34 jaar die direct een ministerspost krijgt? Dat kan niet anders dan grote beloften voor de toekomst inhouden, zo luidde de algemene conclusie van pers en politici in die dagen. Eén ding stond in ieder geval vast: ambitie en energie had deze jongeman van gereformeerden huize genoeg. In de tien jaren sinds zijn afstuderen in 1972 (politologie en rechten aan de Vrije Universiteit in Amsterdam) had hij een bliksemcarrière doorlopen. Die begon in 1974, toen hij na een tweetal kortstondige banen in dienst trad bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij maakte daar deel uit van een clubje van drie nieuwelingen die direct voor de hoogste ambtenaar

van dat departement – de secretaris-generaal (SG) – gingen werken. De toenmalige SG Van Dijke wilde de departementale organisatie en vooral ook zijn eigen staf soepeler laten functioneren, en de drie moesten daarin een centrale rol gaan spelen.

Brinkmans grote sprong voorwaarts volgde vier jaar later. In 1977 trad het kabinet-Van Agt/Wiegel (CDA-VVD) aan, met Hans Wiegel als minister van Binnenlandse Zaken. Een jaar later vroeg Wiegel zijn SG en de drie 'Kennedy-boys', zoals Brinkman en zijn twee collega's werden genoemd, wat ideeën te ontwikkelen voor Bestek '81, het grote bezuinigingsplan van het jonge kabinet. De jonge Elco maakte toen grote indruk, omdat hij al een dag later een geheel eigenhandig gemaakt concept-plan gereed had. Wiegel was zó tevreden dat hij de toen 30-jarige ambtenaar met zijn secretaris-generaal meestuurde naar de Centraal Economische Commissie, een van de belangrijkste ambtelijke overlegorganen en belast met de voorbereiding van Bestek '81. Kort daarop ontstond door een reorganisatie bij Binnenlandse Zaken een vacature voor een post als directeur-generaal (DG's zijn de op één na hoogste ambtenaren van de ministeries). Minister Wiegel en secretaris-generaal Van Dijke passeerden andere, oudere kandidaten en kozen Elco Brinkman.

In zijn periode als topambtenaar viel hij al op door drie eigenschappen, die hem later ook als minister en CDA-fractievoorzitter kenmerkten. In de eerste plaats hield hij zich bij voorkeur bezig met de grote lijnen en niet met de details. Zijn snelle schets van het concept voor Bestek '81 was in deze een meesterproef. In de tweede plaats liet hij zich kennen als iemand met duidelijke eigen opvattingen en schroomde hij niet die ook te uiten. Zo hield hij eens een toespraak waarin hij de ambtelijke toppen van de ministeries verweet dat ze niet loyaal waren ten opzichte van het kabinetsbeleid, omdat ze hun eigen ministers aanwijzingen gaven hoe ze de afgesproken bezuinigingen konden ontlopen. Oog voor de grote lijn, gevoel voor plichtsbesef, uitgesproken meningen: het was niet vreemd dat Hans Wiegel her en der bewonderende opmerkingen over zijn jonge directeur-generaal rondstroomde en dat die ook tot politici als Ruud Lubbers doordrongen. De kandidaat-premier herkende wel iets van zichzelf in de negen jaar jongere ambtelijke komeet.

Toen Brinkman in 1982 door Lubbers werd gevraagd voor de post van minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur,

was het vooral zijn ambitie die hem 'ja' deed zeggen en het advies van zijn vader deed negeren. Brinkman senior, oud-burgemeester van Hardinxveld-Giessendam in de Alblasserwaard, vond Elco te jong. Maar Elco, die zich in veel opzichten met zijn vader identificeerde, accepteerde Lubbers' aanbod met alle gretigheid die hem eigen was.

Lubbers-I, een coalitie van het CDA en de liberale VVD, was precies het goede kabinet voor Brinkman. Nederland bevond zich in een zware economische crisis, en Lubbers en zijn ploeg zetten al direct een daadkrachtig beleid van bezuinigingen in, dat hun de naam *no nonsense*-kabinet bezorgde. De jaren zeventig, gedomineerd door de socialistische maatschappijvernieuwers onder leiding van Joop den Uyl, waren definitief voorbij. Het was nu 'niet praten, maar doen', 'de hand aan de ploeg slaan', 'knopen doorhakken'. Brinkman was als burgemeesterszoon opgegroeid in de jaren vijftig, toen respect voor het bestuurlijk gezag nog gewoon was. Het deed hem een intens genoeg dat zulk een respect – na de opstandige jaren zestig en de overlegcultuur van de jaren zeventig – nu weer leek terug te keren. 'Dat verlangen de mensen ook', zei hij in een interview.

Weliswaar klonken vanuit de linkse hoek wat geluiden van afkeer, maar over het algemeen werd dit soort uitlatingen inderdaad weer wat gemakkelijker aanvaard. Ook andere ministers, zoals de oud-bankier Onno Ruding (CDA, minister van Financiën) en Gijs van Aardenne (VVD, vice-premier en minister van Economische Zaken), zeiden dat er niet te veel moest worden gezeurd, dat zij wisten wat goed voor het land was en dat zij er onverwijld voor zouden zorgen dat Nederland er weer bovenop kwam. 'We hebben een generatie politici gehad die prachtige verhalen kon vertellen, maar de zin achter de komma was altijd zo ingewikkeld dat ze er altijd weer vanaf konden als ze dat wilden. (...) Mensen verwachten van hun bestuurders dat ze beslissen. En dat ze helder beslissen.' Dat was, in de woorden van Elco Brinkman, het credo van het eerste kabinet-Lubbers. In de crisisjaren 1982-1984, die leidden tot grote werkloosheid en maatschappelijke somberheid, bood de doortastende regeerstijl, gelardeerd met dit soort jargon, velen het nodige houvast. Toen aan het eind van de kabinetsperiode bleek dat het met de economie weer de goede kant uitging, kon Ruud Lubbers rekenen op grote dankbaarheid van de Nederlandse kiezer.

Gedurende zijn eerste periode als minister profileerde de toekomstige kroonprins zich als een van de meest uitgesproken uitvoerders van het *no nonsense*-beleid. Het regeerakkoord dat de basis vormde van het eerste kabinet-Lubbers, was ongekend gedetailleerd en Brinkman toonde zich buitengewoon trouw aan de bezuinigingsopdrachten die er voor zijn ministerie uit voortvloeiden. Hij en Wim Deetman van Onderwijs leken soms een wedstrijdje 'wie kan er het flinkst bezuinigen' te spelen en maakten er een gewoonte van om hun collega's tijdens kabinetsvergaderingen met de neus op de feiten te drukken. Ook zij moesten zich aan het regeerakkoord houden, en voor het geval ze vergaten wat daar ook alweer in stond, had Brinkman voor alle zekerheid steeds een exemplaar bij zich.

In de Tweede Kamer ontstond na verloop van tijd enige frustratie over deze rigide regeerstijl, die immers tot gevolg had dat het parlement nauwelijks enige invloed had op het regeeringsbeleid. Op een gegeven moment begon die ergernis zich te concentreren op de jonge Brinkman, die zich niet alleen ontpopte als een van de meest harde bezuinigers, maar bovendien voortdurend liet merken dat hij de sfeer in de Kamer toch nog teveel die van de praatcultuur vond hebben. De druppel die de emmer deed overlopen was een interview in het weekblad *Vrij Nederland*, begin 1984, waarin hij zijn visie op de werkwijze van de Tweede Kamer etaleerde. Hij suggereerde dat kamerleden hun kennis over de samenleving vooral opdeden in Nieuwspoort (het onderkomen van de parlementaire pers, ondergebracht in het gebouw van de Tweede Kamer), dat ze zelfingenomen waren ('Een kamerlid denkt vaak dat-ie maar een motie hoeft te laten aannemen en dat het dan opeens allemaal anders is in Nederland'), en dat ze wel eens wat harder zouden mogen werken ('Ik zou me best kunnen voorstellen dat er op de hulpmiddelen van het parlement wordt bespaard. Dat zou de democratie misschien wel bevorderen. Dan houden die kamerleden misschien zelf weer eens een speech').

Voor de Tweede Kamer was dit een mooie aanleiding om haar gevoelens tot uitdrukking te brengen. Het parlement nam geen genoegen met Brinkmans schriftelijke excuses en eiste dat hij zich kwam verantwoorden in een openbaar debat. Kamervoorzitter Dick Dolman (PVDa), noemde zijn uitlatingen 'beneden peil' en 'reactionair'. Tijdens het debat, dat begin

mei 1984 plaatsvond, liet de Kamer de jonge bewindsman duidelijk voelen dat hij een grens had overschreden. Joop den Uyl, de oud-premier die toen voorzitter van de PVDA-fractie was, vond dat sommige van Brinkmans uitspraken in de buurt van 'anti-parlementaire stemmingmakerij' kwamen; en ook Brinkmans partijgenoot Huib Eversdijk, die optrad als woordvoerder van de CDA-fractie, had er geen goed woord voor over. De reacties waren, behalve als een ontlading van opgekropte ergernissen, te omschrijven als een mengeling van staatkundig geïnspireerde en emotionele verontwaardiging. Staatkundig geïnspireerd, omdat het de Tweede Kamer is die de regering controleert, en niet andersom; emotioneel, omdat de Tweede Kamer in Nederland nu eenmaal altijd gevoelig is voor kritiek op haar functioneren, en natuurlijk helemaal als die kritiek komt van een jeugdige nieuwkomer in de politiek die zelf nooit kamerlid is geweest. Ruud Lubbers – en ook Brinkman zelf – besloten het op onervarenheid te gooien. De premier keurde Brinkmans uitspraken af, maar zei ook dat hij er niet zo zwaar aan tilde. De bewindsman zelf trok het boetekleed aan en zei: 'Je leert elke dag iets en sommige dagen leer je meer. Dit was een van die sommige dagen.'

Zijn voorkeur voor daadkrachtig en helder bestuur en zijn afkeer van 'politici met prachtige verhalen waar ze achteraf toch weer onderuit proberen te komen', bleven echter ook in de jaren daarna zijn leidraad. Het *Vrij Nederland*-interview was vooral een kennismaking met de ware Elco Brinkman. Zijn uitlatingen, hier en in andere vraaggesprekken, toonden niet alleen *dédain* voor het parlement, ze lieten Brinkman zien als een man met een diepe afkeer van de Nederlandse compromiscultuur – een cultuur die nu eenmaal moeilijk te vermijden valt in een politiek klimaat waarin geen enkele politieke partij het alléén voor het zeggen heeft, en waarin altijd coalitieregeringen gevormd moeten worden. Tijdens het eerste kabinet-Lubbers, waarin CDA en VVD over het algemeen in grote eensgezindheid opereerden, had Brinkman het wat dat betreft gemakkelijk. Wat hij riep en wat hij vond, paste in de geest van dat kabinet en van die tijd en in de conservatieve schrikreactie die op de economische crisis volgde.

Ook zijn behoefte om zijn boodschap publiekelijk uit te dragen bleef. Uitleggen, ideeën over het voetlicht brengen, de

mensen toespreken en zo steun verwerven, de eigen bekendheid vergroten door ook bij niet-politieke evenementen het gezicht te laten zien, van het begin af aan waren dit belangrijke elementen van de wijze waarop Brinkman politiek wilde bedrijven. Hij had een grote bewondering voor Dries van Agt, die als premier (1977-1982) in kleurrijke zinnen wist te vertolken wat zijns inziens bij de mensen leefde. Bij Brinkman leidde de behoefte aan verkondiging ook tot een preoccupatie met zijn imago. De mensen moesten weten wie Elco Brinkman was. Dat hij geen echte populist was, zoals Van Agt, besepte hij terdege; en hij is dat ook nooit geworden, ondanks zijn pogingen daartoe.

In 1986, toen Lubbers-1 ten einde liep, kwam even de kwestie van de opvolging van de premier in beeld. Lubbers zelf wilde dat Brinkman naar de Tweede Kamer verhuisde om zijn bestuurlijke ervaring aan te vullen met enig parlementair handwerk. Maar Brinkman voelde niets voor de post die hem aangeboden werd, die van vice-voorzitter van de fractie (voorzitter bleef de alom gewaardeerde Bert de Vries). Hij koos voor een voortgezet ministerschap, dat Lubbers hem overigens uit ergernis pas zeer laat aanbood. Inmiddels waren er behalve Brinkman nog drie potentiële kroonprinsen – Onno Ruding (Financiën), Hans van den Broek (Buitenlandse Zaken) en Wim Deetman (Onderwijs). Zij bleven alle drie minister, en het is mogelijk dat Brinkman dacht dat hij sterker stond als hij dat óók deed. Nu had een lidmaatschap van de CDA-fractie in die tijd inderdaad zijn minder aantrekkelijke kanten. Het gedetailleerde, strakke regeerakkoord van het eerste kabinet-Lubbers had de regeringsfracties gereduceerd tot stemvee, zo vonden velen. Voor iemand die daadkracht wilde uitstralen, was de Tweede Kamer niet het beste platform. Dus toen de ministersploeg van het tweede kabinet-Lubbers (opnieuw van CDA en VVD) zich op 14 juli 1986 op de trappen van Huis ten Bosch met de koningin liet fotograferen, was Elco Brinkman weer van de partij.

Al direct aan het begin van zijn tweede ministersperiode deed hij pogingen zijn imago op te vijzelen, door zich als serieus denker te profileren. In oktober 1986 schreef hij een notitie met de titel 'Over de (on)macht van de nieuwe elite', waarin hij een oproep deed tot een hernieuwd sociaal elan. Hij leek hier-

mee in de voetsporen van Dries van Agt te willen treden, die het in zijn tijd graag had over 'ethisch reveil'. In zijn notitie bouwde Brinkman voort op de idee van de 'zorgzame samenleving', dat het Wetenschappelijk Instituut van het CDA in 1983 had gelanceerd. De centrale gedachte achter dit concept was dat de burger niet meer voor alles op de overheid moest vertrouwen (in CDA-ogen een typisch socialistisch gedachtengoed), maar dat aloude waarden als gemeenschapszin, onderlinge zorgzaamheid en sociaal verantwoordelijkheidsbesef nieuw leven ingeblazen moesten worden.

Hoewel niet alleen in CDA-kringen kritiek op de verzorgingsstaat bestond, was het Brinkman die bij veel mensen de geur van de vooroorlogse jaren weer in de neus bracht, de tijd waarin het drie-generatie-gezin nog bestond en de maatschappelijke zorg in handen was van particuliere, veelal religieus georiënteerde instellingen. Zijn verhaal sloeg dan ook nauwelijks aan. 'Brinkman wil de liefdadigheid weer terug, de rijke weduwe die de armen een pannetje soep gaat brengen', zo luidden de smalende commentaren. 'Betuttelend', vonden anderen, 'hij zoekt alleen maar een rechtvaardiging, een alibi, voor zijn bezuinigingen in de zorgsector.' Maar Brinkman liet zich niet uit het veld slaan en ging gewoon door met het verkondigen van zijn opvattingen. Tegenover het weekblad *HP* verklaarde hij in 1987 waarom. Hij had in zijn tijd als topambtenaar ooit het advies gekregen: "Het eerste waar je voor moet zorgen als je een bepaald doel voor ogen hebt, is dat je het thema op de maatschappelijke agenda geplaatst krijgt. Dan komt er discussie, dan gaat het treintje vanzelf rijden." Daar heeft die man heel sterk gelijk in gehad. Die techniek helpt. Eenvoudiger gezegd: als je maar vaak genoeg over een onderwerp praat, dan gaat het wel leven – een variant op wat in het bedrijfsleven wel 'management by speech' wordt genoemd. In de politiek waren vóór Elco Brinkman vooral mensen als Ronald Reagan, Margaret Thatcher en ook Ruud Lubbers (met name in zijn eerste regeerperiode) door deze techniek bekend geworden. Sporttrainers en ouders kennen de methode ook, als 'peptalk' of 'donderpreek'. Het probleem was: Brinkman miste de natuurlijke geloofwaardigheid en het gezag om moraliserende taal te laten overkomen. Hij was geen Reagan, Thatcher of Lubbers. Hij klonk niet overtuigend of doorleefd, maar belerend.

In november 1988 ging hij tijdens een gastcollege in Leiden, met de titel 'Genoeg van de staat?', nog eens uitvoerig in op zijn gedachten over de 'zorgzame samenleving'. Die term zelf gebruikte hij overigens niet meer. In navolging opnieuw van het Wetenschappelijk Instituut had hij die geruild voor 'verantwoordelijke samenleving' – een begrip dat enerzijds moderner klonk, anderzijds ook beter paste in de CDA-historie. Maar vanuit het Wetenschappelijk Instituut klonk het geluid dat Brinkman in zijn Leidse rede van dit concept vooral 'soep' en 'inconsistente onzin' had gebrouwen. Dat was een beetje overdreven. Onzin was het niet, maar inderdaad, veel samenhang viel er in de rede niet te ontdekken. Zij was vooral lang en saai, bestond grotendeels uit een verdediging van Brinkmans eigen beleid op wvc, en bevatte opvallend veel verwijzingen naar ideeën uit kringen van linkse en liberale sociale wetenschappers. In zijn eigen parochie was men nauwelijks onder de indruk van Brinkmans preken. Als serieus partij-ideoloog, als hedendaags vertolker van het christen-democratisch gedachtengoed, heeft hij nimmer naam gemaakt. Veeleer kreeg hij, vooral door zijn kreterige uitspraken in talloze interviews, het imago een kleinburgerlijke moralist te zijn – en dat in een tijd waarin de moderne, zelfbewuste, individualistische Nederlander steeds meer zelf wilde gaan uitmaken wat wel of niet goed was.

Midden in de regeerperiode van zijn tweede kabinet liet premier Lubbers weten dat hij nog wel een derde regeerperiode wilde, met als gevolg dat de opvolgingskwestie kon blijven sluimeren. Maar toen het kabinet in mei 1989 vervroegd ten val kwam, werd de vraag wie van de kroonprinsen de echte zou moeten worden, plotseling actueel. Lubbers' derde periode zou immers zijn laatste worden, zo maakte de premier nu duidelijk. De potentiële opvolgers moesten dus in stelling worden gebracht. Met name Jan de Koning en Norbert Schmelzer namen hierbij het voortouw. De Koning had als vertrouweling van Lubbers een zeer machtige positie. Hij was trouwens zelf nog bijna premier geweest. Toen Dries van Agt er na de verkiezingen van 1982 plotseling mee ophield, sprak hij een voorkeur uit voor deze nuchtere, laconieke voormalige ARP-voorzitter. De Koning – die zichzelf vanwege een zwak hart als een gezondheidsrisico beschouwde (hij overleed in 1994) – weiger-

de echter. Hij schoof Lubbers naar voren en werd zelf minister van Sociale Zaken. Wat Norbert Schmelzer betreft: diens politieke carrière kwam na zijn beroemde 'nacht' in 1966 weliswaar op dood spoor, maar op de achtergrond groeide hij uit tot een invloedrijke *éminence grise*.

De uitgangssituatie midden 1989 was als volgt: Jan de Koning had besloten afscheid te nemen en het lag in de rede dat Bert de Vries zijn ministerspost zou overnemen, zodat de positie van fractieleider vrij kwam. Er waren drie kandidaten voor de opvolging van Lubbers na diens derde periode. Jan de Koning had een voorkeur voor Brinkman, Schmelzer twijfelde tussen de populaire Onno Ruding en Hans van den Broek, die als minister van Buitenlandse Zaken immers ruime internationale ervaring had opgedaan. Oorspronkelijk was er nog een vierde kandidaat geweest, onderwijsminister Wim Deetman, maar die speelde geen rol meer vanwege de permanente kritiek op zijn beleid, die hem rond deze tijd in grote politieke moeilijkheden had gebracht. Het meningsverschil tussen Schmelzer en De Koning stond een duidelijke keuze in de weg. Op initiatief van Schmelzer en met instemming van Lubbers werd besloten dat de drie nog een tijdje met elkaar moesten concurreren – maar vanuit andere posities dan ze nu bekleedden. Ruding zou in een derde kabinet-Lubbers minister van Buitenlandse Zaken moeten worden, Van den Broek zou moeten verhuizen naar het ministerie van Justitie, en Elco Brinkman zou de Tweede-Kamerfractie moeten gaan leiden.

Het plan Schmelzer/De Koning strandde echter. Van den Broek weigerde naar Justitie over te stappen, en ook Onno Ruding haakte af. Deze was gedurende Lubbers-II herhaaldelijk in conflict geweest met de minister-president, die zich voor zijn gevoel te veel met zijn terrein, Financiën, bemoeide. In Lubbers' ogen was hij kroonprins nummer 1 gebleven, maar zelf had hij verdraaid weinig zin in een derde periode als minister.

De enige die wel bereid was zijn aandeel in het plannetje te nemen, was Elco Brinkman. Hij was er in de nadagen van Lubbers-II nog even flink tegenaan gegaan. In dezelfde periode waarin Bert de Vries de CDA-kamerleden vroeg wie zij eigenlijk voor ogen hadden als toekomstig fractievoorzitter, poetste Brinkman zijn zelfgekozen profiel van partij-ideoloog nog eens op via zijn 'Leidse rede'. De Vries noteerde in zijn fractie vier

namen: Wim Deetman, Enneüs Heerma (de staatssecretaris voor Volkshuisvesting), Piet Bukman (voormalig partijvoorzitter en toen minister van Ontwikkelingssamenwerking), en Elco Brinkman.

In de zomer na de val van Lubbers-II voerden de premier, Jan de Koning en Bert de Vries nog wat gesprekken met de kandidaat-fractievoorzitters. Omdat De Vries voor Heerma was en De Koning voor Brinkman, mag uit het feit dat Brinkman het uiteindelijk werd, worden afgeleid dat de stem van Lubbers de doorslag gaf. Formeel was het de fractie die in november, toen het derde kabinet-Lubbers van start ging, de uiteindelijke keuze maakte, maar in werkelijkheid was zij voor een voldongen feit gesteld. Anderhalve maand later, rond Kerstmis 1989, liet Ruud Lubbers via het weekblad *Elsevier* weten: ik denk nog na over mijn opvolger, maar als fractievoorzitter komt Elco Brinkman wel in aanmerking. Wat hij er niet bij zei, was dat het een keuze uit armoede was. Zijn belangrijkste voorkeuren Ruding, Van den Broek en Deetman, waren afgefallen. Wim Deetman was inmiddels met steun van de premier voorzitter van de Tweede Kamer geworden. Onno Ruding verliet de politiek; hij werd in juni 1990 voorzitter van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW). Tot januari 1992, toen hij als vice-president in dienst trad van de Amerikaanse bank Citicorp, bleef zijn naam af en toe opduiken als – toch nog – mogelijke concurrent van Brinkman als Lubbers' toekomstige opvolger. Daarna viel hij definitief af.

Hans van den Broek had zich in Lubbers' ogen door zijn keuze minister van Buitenlandse Zaken te blijven zelf gediskwalificeerd; die keuze kwam in zijn ogen neer op een weigering zijn politieke ervaring te verbreden. Aanvankelijk verdween zijn naam niet helemaal uit beeld. Gedurende de derde periode-Lubbers werd echter steeds duidelijker dat hij nog maar moeilijk met de premier door één deur kon. Van den Broek stoorde zich er in toenemende mate aan, dat Lubbers ook zelfstandig actief wilde zijn op het terrein van de buitenlandse politiek; hij ervoer dit als een aantasting van zijn werkterrein. In het najaar van 1990 drong dit conflict – een herhaling van het probleem Lubbers-Ruding – ook tot de buitenwereld door. Daarna werd hij steeds minder als een serieuze kanshebber voor de opvolging gezien. Midden december 1992 werd

bekend dat hij lid van de Europese Commissie zou worden.

Met Van den Broek als verblekende ster en na het vertrek van Ruding naar Citicorp kon Elco Brinkman zich dus als kroonprins vrijwel onbedreigd voelen. Toch was hij dat niet, want er was nog een potentiële opvolger. Die solliciteerde niet, en zijn naam werd niet openlijk genoemd, maar hij bleef in Brinkmans ogen – en niet alleen in de zijne – ‘boven de markt’ hangen. Dat was Ruud Lubbers zelf.

De 54 leden van de CDA-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal waren er niet blij mee dat de nieuwe voorzitter door de Grote Baas in hun midden was gedropt. Toen ‘van hogerhand’ ook nog eens een keer de wens kwam om mr. Yvonne van Rooy – die in Lubbers-II staatssecretaris van Economische Zaken was geweest – te benoemen tot eerste vice-voorzitter van de fractie, vond men het te ver gaan. Twee mensen zonder parlementaire ervaring in de fractietop, dat liever niet. Bovendien vonden sommigen dat de manier waarop de premier met dit soort ‘benoemingen’ omging wel wat Oosteupees aandeed. Van Rooy, een protégé van Lubbers en Schmelzer, kwam een jaar later weer op haar oude post terecht. Die kwam vrij toen Piet Bukman, haar opvolger op Economische Zaken, tussentijds naar Landbouw verhuisde, waar hij de afgetreden minister Braks verving.

Ondanks het aanvankelijke wantrouwen ervoer de CDA-fractie Elco Brinkman al snel als een verademing. Bert de Vries had de fractie op nogal strakke wijze geleid. De Vries was aardig, maar ook stug en stijfkoppig. Bovendien wilde De Vries overal bij betrokken zijn, en daar houden Tweede-Kamerleden niet zo van. Brinkman deed het anders. Hij ging ervan uit dat zijn mensen specialist waren op hun eigen terrein, en anders dan De Vries vond hij dat hij zich niet met details hoefde te bemoeien – die hem overigens ook niet interesseerden. Met name op sociaal- en financieel-economisch terrein beschikte hij over relatief weinig kennis, zo gaf hij zelf ruitertlijk toe, maar daarvoor kon hij beschikken over routiniers als Frans Wolters en Gerrit Gerritse (beiden vice-voorzitter).

Achteraf zeggen sommige (ex-)CDA-kamerleden dat deze veel vrijere sfeer ook nadelen had. De grote zelfstandigheid leidde er soms toe dat fractieleden openbare standpunten innamen

waarover de fractie als geheel het nog niet eens was. De daarop volgende correcties lieten een zwakke indruk achter. Bovendien kreeg de fractie na verloop van tijd het gevoel dat Brinkman niet echt belangstelling had voor het kamerwerk en sommige zaken gewoon afraffelde. Hij bouwde geen eigen kern van vertrouwelingen op – een enkele uitzondering daargelaten – en maakte alleen van de deskundigheid van zijn fractiegenoten gebruik als het ging om praktische aspecten van wetten, nota's en dergelijke. Voor brede economische visies ging hij niet bij hen te rade, maar bij zwaargewichten uit de wetenschap, het bedrijfsleven, of kringen van werkgeversorganisaties. Zo kwamen mannen als Blankert (van de metaalwerkgeversorganisatie FME), Weitenberg (NCW) en Rinnooy Kan (Verbond van Nederlandse Ondernemingen VNO) regelmatig bij hem over de vloer. Voor financieel-economische adviezen ging hij – tot ergernis van zijn fractiespecialist Gerritse – graag te rade bij oud-premier, oud-minister en voormalig president van De Nederlandsche Bank, Jelle Zijlstra; of bij Piet Korteweg, voormalig topambtenaar van Financiën, nu topman van de beleggingsgroep Robeco. Nogal wat fractieleden kregen hierdoor het gevoel dat hij zich te weinig als *hun* leider opstelde, te weinig energie in de club investeerde, te weinig moeite deed er *zijn* fractie van te maken. De samenhang ontbrak en het gezelschap van 54 leden leek steeds meer op los zand, een richtingloze club individuen waarin slechts met enige moeite nog een linker- en een rechtervleugel te herkennen was. Doordat Brinkman geen duidelijke machtsbasis in de fractie opbouwde, gaf hij in de ogen van sommige fractiegenoten ook te veel vrij spel aan de leden met een meer dan gemiddelde geldingsdrang, zoals Hans Hillen en Jaap de Hoop Scheffer.

Al met al leek Elco Brinkman het Tweede-Kamerwerk als tijdelijk te beschouwen, zijn functie van fractievoorzitter te zien als een doorgangshuis, zichzelf in wezen als een uitverkorene. Misschien omdat hij in persoonlijke contacten zo aardig is: erg openlijk werd deze kritiek niet tegen hem geuit; die bleef hangen in kleine irritaties en onderling geroddel. Zeker in de eerste helft van 1992, de periode van zijn 'aanwijzing' door Lubbers, had geen enkel fractielid belang bij openlijke kritiek. Iedereen ging er immers vanuit dat Elco Brinkman de toekomstige CDA-lijsttrekker en premier zou worden. Tegen zo'n man zet men

zich niet snel publiekelijk af. Zoals een oud-fractielid zegt: 'Dat zou toen, onder het dirigisme van Lubbers en partijvoorzitter Van Velzen, politieke zelfmoord hebben betekend.' Zelfs kritiek *off the record* was in die tijd buitengewoon schaars tot afwezig – zo merkte de parlementaire pers.

Kamerleden van coalitiepartner PVDA leerden de CDA-fractievoorzitter kennen als een ongeduldig heerschap. Thijs Wöltgens kwam hem elke woensdagmiddag tussen twaalf en twee tegen op het Torentje, voor het vaste overleg van de twee fractievoorzitters met Ruud Lubbers en Wim Kok. Hij had bewondering voor de wijze waarop Lubbers steeds weer als een soort vaderfiguur probeerde om Brinkman te temperen. Maar ook andere PVDA'ers die de kroonprins meemaakten, vonden dat hij voortdurend uitstraalde: 'ik heb eigenlijk helemaal geen tijd voor dit gemiezemuis', vooral als het over details en over compromissen ging. Hij gedroeg zich als een verwend kind, als de man die vond dat hij altijd gelijk had, maar het politieke spel, het spel van het gelijk krijgen, niet beheerste en ook niet wilde leren.

Naar buiten toe begon de nieuwe fractievoorzitter zich al snel te profileren als de grote aanjager van het kabinet-Lubbers/Kok. Hij werd daartoe overigens min of meer gedwongen door zijn collega in de Eerste Kamer, de Zeeuwse CDA-senator Ad Kaland. Toen het derde kabinet-Lubbers op Prinsjesdag 1990 zijn eerste begroting presenteerde, waren het vooral Kaland en zijn Eerste-Kamerfractie die kritiek uitoefenden op de zich hierin aftekenende stijging van de overheidsuitgaven. Dat was geen incidentele kritiek, want gedurende de daaropvolgende jaren zou Ad Kaland zich steeds nadrukkelijk ontpoppen als criticaster van het kabinet-Lubbers/Kok. Daarbij liet hij niet na Brinkman en de Tweede-Kamerfractie op prikkelende wijze op te roepen ook zo'n houding aan te nemen; bijvoorbeeld door die fractie als 'stemvee' aan te duiden. Het lijkt geen twijfel dat Elco Brinkman, zelf altijd een voorstander van daadkracht, zich Kalands woorden heeft aangetrokken.

Brinkmans eerste grote provocatie van het kabinet vond plaats in het voorjaar van 1991. In februari maakte het kabinet een zogenaemde Tussenbalans op, zoals dat was afgesproken bij de formatie. Daaruit bleek dat het nodig was om wat extra bezuinigingen door te voeren. Omdat de PVDA hier moeite mee had, bleef een aantal problemen liggen – waaronder de als steeds

noodzakelijker ervaren bezuinigingen op de wao. In maart van dat jaar verloren de sociaal-democraten flink bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten, terwijl het verlies voor het cda beperkt bleef. Elke verkiezingsuitslag heeft een psychologisch effect. Hoewel de feitelijke krachtsverhoudingen in de Tweede Kamer (cda 54 zetels, pvda 49 zetels) door de Statenverkiezingen natuurlijk niet veranderd waren, gaf deze uitslag het cda het gevoel dat de pvda ook als regeringspartner minder sterk was komen te staan. Kort na die verkiezingen liet Elco Brinkman via de media weten dat hij ontevreden was over de manier waarop de pvda zich als regeringspartner gedroeg. Hij en ook andere cda-fractieleden spraken over de mogelijkheid van een crisis en een breuk, vermoedelijk in de daaropvolgende zomer, bij de besprekingen over de begroting voor 1992, die op Prinsjesdag 1991 moest worden gepresenteerd. De financiële problemen die bij de Tussenbalans-gesprekken waren blijven liggen, zouden dan ongetwijfeld weer ter tafel komen.

In april '91 deed Brinkman er nog een schepje bovenop. Tegenover *de Volkskrant* liet hij weten dat het kabinet maar eens wat vaart moest zetten achter de plannen om de onstuimige groei van het aantal wao'ers en de daarmee gepaard gaande kosten aan te pakken. Tegen deze tijd leefde overigens niet alleen bij Brinkman, maar in veel bredere kring (ook in de pvda, en ook bij werkgevers- en werknemersorganisaties) het gevoel dat Lubbers/Kok maar weinig uit de vingers kreeg. Het imago van het kabinet werd er een van landerigheid, onopgeloste en vooruitgeschoven meningsverschillen, en gebrek aan enthousiasme. In zijn tirades hiertegen kon Elco Brinkman gloriëren. 'Springerig, koel en ontspannen', schetste *NRC Handelsblad* hem.

Ook Ruud Lubbers had wel eens moeite met de stroperigheid van het kabinet, die zijns inziens vooral te maken had met de onwil van de pvda om krachtige bezuinigingsbesluiten te nemen. Anderzijds beseftte hij dat de coalitiepartner bang was voor aantasting van zijn sociale imago. Tegen deze achtergrond meende hij dat de combinatie van een kritische Brinkman/Kaland op zich positief was en een nuttige druk uitoefende op de sociaal-democraten. Hij bleef dat vinden toen Elco Brinkman op 3 februari 1992 op het eiland Texel een lezing hield die vooral de geschiedenis inging door de slotwoorden: 'Het speelkwartier is voorbij.' Sommige cda-ministers vonden de sug-

gestie dat het kabinet tot dan toe maar wat vrijblijvend bezig was geweest, wat al te gortig. Ruud Lubbers echter vond de 'Texelse rede', die veel publicitaire aandacht trok, niet zo slecht.

Deze tijd was voor Brinkman kortom een glorie-tijd. Hij had nu al zijn concurrenten voor de opvolging van Ruud Lubbers afgeschud. Bovendien leek de kans dat Lubbers-III een voortijdig einde zou krijgen inderdaad aanzienlijk. In de zomer van 1991 was de PVDA over de toen gepresenteerde WAO-voorstellen in grote moeilijkheden geraakt met haar eigen achterban; met als gevolg dat Wim Kok er bijna het bijltje bij had neergegooid. In april 1992, kort na Brinkmans Texelse rede, kregen Kok en Lubbers openlijk ruzie over de inkomenspolitiek. Dat kon nooit tot de einddatum, 1994, goed gaan. In allerijl organiseerde CDA-partijvoorzitter Wim van Velzen spoedoverleg in eigen kring, en zette hij een noodprocedure in elkaar voor het geval het tot vervroegde verkiezingen zou komen. Intussen nam Brinkmans voorlichter Frits Wester contact op met enkele media. Het werd tijd dat zijn chef zich officieel beschikbaar ging stellen.

Ruud Lubbers vond dat Elco Brinkman zich tot dan toe, ondanks zijn ongeduldige aard, 'best leuk' ontwikkelde en 'lekker in zijn vel zat', zo liet hij vertrouwelingen weten. Op verzoek van Wester verklaarde hij zich dan ook bereid om op te treden in het portret dat het KRO-programma 'Reporter' op 20 mei 1992 van de toekomstige lijsttrekker uitzond. Vanaf het gazon van het Catshuis zei hij tegen interviewer Fons de Poel: 'Ik geloof dat het goed is dat ik niet meer dan drie periodes doe. Dus je moet je er op instellen dat er dan een nieuwe lijsttrekker komt in 1994. En ik denk dan dat in onze traditie daarvoor altijd het eerst de fractievoorzitter van het CDA in aanmerking komt.' Dat argument had Jan de Koning in 1982 ook gebruikt, voegde hij eraan toe. In het tv-programma noemde Lubbers Brinkman 'een uitstekende fractievoorzitter. Snel. En ja, hoe zal ik dat zeggen, heel evenwichtig. Dus het is een man die midden in de samenleving staat. En die geluiden van verschillende kanten goed op kan vangen. En die zijn rust bewaart.' Elco Brinkman, zo vervolgde de premier, bevond zich op een 'opgaande lijn' en werd steeds meer als een 'respectabel politicus' gezien. En toen kwam het hoge woord. 'Ik denk dat deze periode, Brinkman als fractie-

voorzitter, te zamen met zijn periode daarvoor als minister, eigenlijk een ideale lijn naar de toekomst heeft.' Voor de goede verstaander was duidelijk dat Lubbers wel helder leek, maar het ook weer niet helemaal was. 'We liggen op koers', 'ik hoop, maar verwacht dat de ideale lijn zich door zal zetten'. Hij zei niet: dit is hem, hij is zo ver. De media en Elco Brinkman achtten de zaak echter glashelder. Met nauwelijks verheelde trots speelde hij voor de KRO-camera zijn deel van het spel mee. Op de vraag of hij inderdaad beschikbaar was voor het lijsttrekkerschap gaf hij geen direct antwoord. Maar, vroeg de interviewer tenslotte: 'U zou het niet uit de weg gaan?' Brinkman antwoordde: 'Als je moeilijke dingen in de politiek uit de weg gaat, ben je geen knip voor de neus waard.' Het was een prachtig moment. Brinkman zag het al helemaal voor zich. Toen hem werd gevraagd voor het oog van de camera het Catshuis binnen te wandelen – als ware hij al minister-president – deed hij dat volgaarne, met zijn jasje losjes over de schouder. In een volgend shot zag de kijker Lubbers over een pad aan de zijkant wegsnellen.

Tegen anderen zei Brinkman later dat Lubbers' optreden in de KRO-uitzending voor hem een verrassing was geweest. Dat was op zijn minst niet de gehele waarheid. Brinkman was namelijk van plan geweest de dag daarvoor via het programma 'Karel' (Karel van de Graaf, AVRO) zelf bekend te maken dat hij beschikbaar was voor het lijsttrekkerschap, maar vanwege de verschijning van een wat kritisch dagbladartikel had hij besloten dit toch maar niet te doen. Toen de KRO vervolgens geen aanleiding meer zag voor het tv-portret, had Frits Wester een beroep gedaan op Lubbers, die door zijn medewerking de uitzending redde. Bij de KRO had men tijdens de voorbereidingen voor het Brinkman-portret enig inzicht verworven in de manier waarop Frits Wester actief nadacht over het imago van de premier-in-spe. Hij vertelde de programmamakers dat Elco zich wilde presenteren als een man met de blik op de toekomst, als de minister-president die grote infrastructurele werken zoals landaanwinning voor de kust bij Scheveningen op gang zou brengen, als de premier van werkend Nederland, visionair, groots.

Kort daarop verschenen er helaas barstjes in de glanzende toekomst die Brinkman leek te hebben. Minister Ernst Hirsch Ballin van Justitie bleek zich zodanig te ergeren aan Brinkmans *image building* dat hij daar uiting aan gaf. Brinkman had in mei,

kort voor de KRO-uitzending, op een partijbijeenkomst in Heerenveen een toespraak gehouden. Daarbij was hij niet keurig achter het spreekgestoelte blijven staan, maar wandelde hij gewapend met een zender-microfoon en sprekend uit de losse pols quasi-nonchalant over het toneel. De tv-camera's hadden genadeloos geregistreerd hoe hij vanaf de rand van het podium neerkeek op Ruud Lubbers, die op de eerste rij in de zaal zat, en hem ietwat tergend toesprak met 'meneer de minister-president'. De 'Brinkman-shuffle', zoals de pers dit type optreden doopte, was volgens de serieuze, sterk analytisch ingestelde oud-hoogleraar Hirsch Ballin niet veel meer dan 'goedkoop stuntwerk'. Eind 1992 veroorzaakte adjunct-directeur Klop van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA enige opwinding door zijn uitlating dat Brinkman geen echte politiek leider was, omdat hij het christen-democratische gedachtengoed niet sterk genoeg naar voren bracht. Klop en Hirsch Ballin verwoordden daarmee een gevoel dat in het CDA veel breder leefde, zij het onderhuids: Brinkman was te veel met zichzelf en zijn eigen beeldvorming bezig. En dat terwijl hij zich in veler optiek toch vooral zou moeten presenteren als een vertegenwoordiger van de partij, van een stroming, van een breed gedragen traditie.

In het voorjaar van 1992, niet lang voor bovengenoemde KRO-uitzending, had een anoniem fractielid tegen *NRC Handelsblad* gezegd: Brinkman mag dan in de partij populair zijn, maar hij zal zijn gezag nog moeten bewijzen. 'Lubbers kijkt soms hoever Brinkman durft te gaan, of Brinkman wel hard genoeg is om regeringsleider te worden. Dan neemt hij bijvoorbeeld iets niet over wat Brinkman heeft voorgesteld. Tot nu toe heeft Brinkman op zo'n moment altijd meegegeven.' Dat kan nog interessant worden, meende de krant met een vooruitziende blik: een laatste meesterproef staat hem nog te wachten. In januari 1993 was het zover. Brinkmans nederlaag bij de totstandkoming van het bami-akkoord versterkte het gevoel dat binnen en buiten de Tweede-Kamerfractie geleidelijk was ontstaan: de fractievoorzitter zette in de media het beeld van de flinke jongen neer, maar in werkelijkheid liet hij zich door Ruud Lubbers en Bert de Vries als loopjongen gebruiken. Hoe vaak was hij niet teruggekeerd van overleg met de minister-president met de mededeling dat hij een voorstel van de fractie had moeten afzwakken of

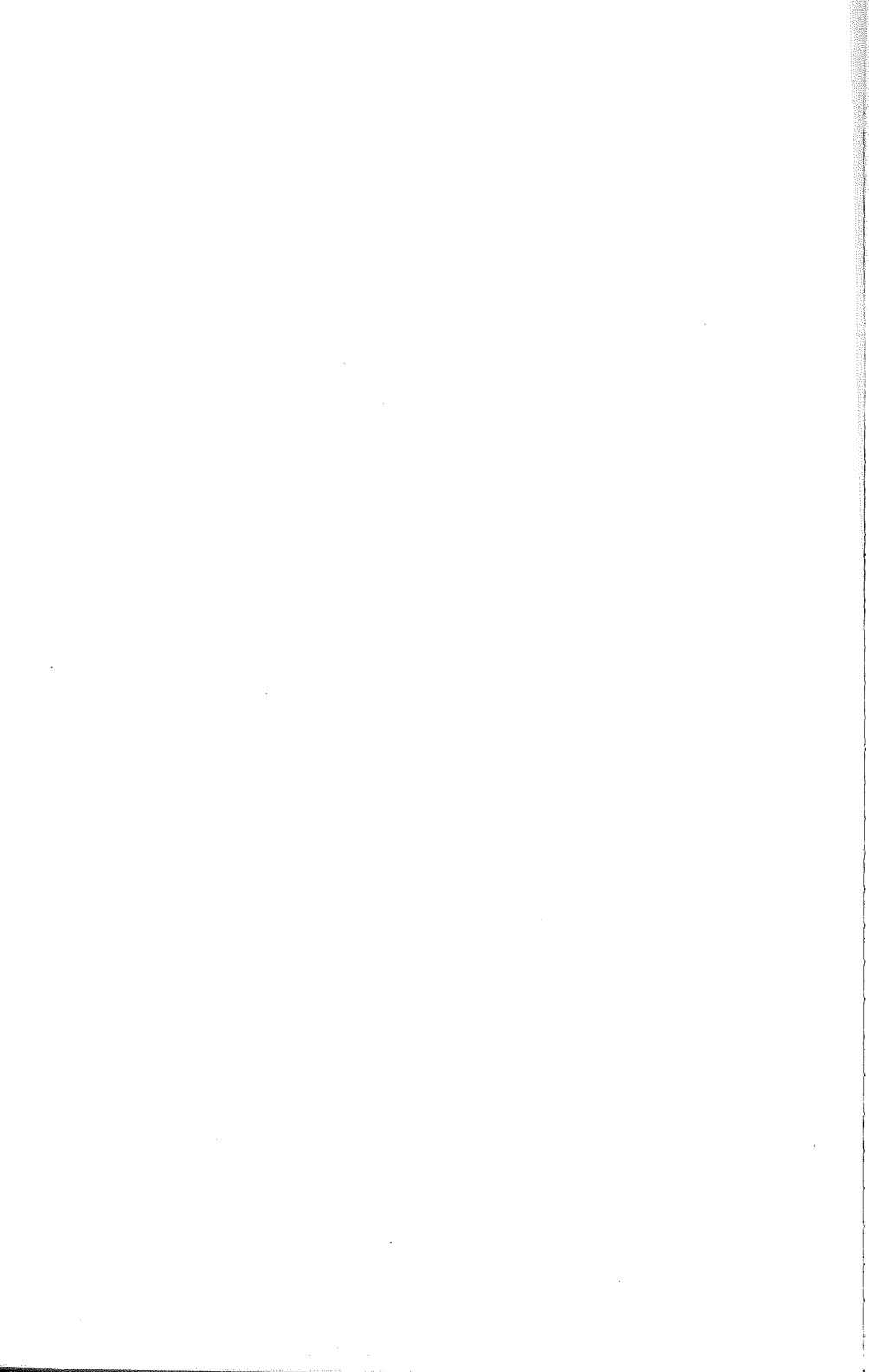
akkoord had moeten gaan met een compromis? Omgekeerd beschouwden Lubbers en het kabinet Brinkman over het algemeen als redelijk coöperatief, ondanks diens ongedurigheid. Zelfs bij de totstandkoming van het bami-akkoord was hij inschikkelijk gebleken. Ook aan kabinetszijde verbaasde men zich steeds meer over de discrepantie tussen het publieke gestook van de fractievoorzitter en zijn veel meegaander houding binnenskamers. Hoewel Lubbers zelf lange tijd mild bleef over Brinkmans publieke gedrag, konden sommige andere ministers maar weinig sympathie opbrengen voor deze discrepantie.

Toen hij na het bami-akkoord begon over het veranderen van de spelregels, vond ook Lubbers dat hij een stap te ver ging. Binnen de partij – en daarbuiten – werd het gemor over Elco Brinkman nu zó luid, dat partijvoorzitter Wim van Velzen zich ernstige zorgen begon te maken. De WAO-crisis had Brinkman en het CDA in de opiniepeilingen geen goed gedaan. Kort daarop zouden de voorbereidingen voor de verkiezingen van 1994 beginnen. Misschien zouden die zelfs eerder plaatsvinden, hetzij door een tussentijdse kabinetcrisis hetzij door een besluit tot vervroeging – een mogelijkheid die toen door sommigen wel geopperd werd. Toen PVDA-leider Wim Kok zich in een gesprek met journalisten liet ontvallen dat het ‘geen vanzelfsprekendheid’ was dat hij en Brinkman in één kabinet zouden zitten, en het *Algemeen Dagblad* en *Elsevier* dat publiceerden, besloot Van Velzen actie te ondernemen. De kroonprins moest een steuntje in de rug hebben, elke onduidelijkheid over zijn positie moest eens en voor altijd worden weggenomen. De partijvoorzitter kwam nu met het voorstel hem vervroegd tot lijsttrekker aan te wijzen. Hoewel Ruud Lubbers en Elco Brinkman beiden hun bedenkingen hadden bij een versnelde aanwijzingsprocedure, verzette geen van tweeën zich ertegen. Op 8 maart 1993, terwijl de premier op reis was naar de Nederlandse Antillen, hakte het partijbestuur de knoop door: Brinkman werd beoogd lijsttrekker.

In september dat jaar verscheen het *CDA-Jaarboek*, met boven het voorwoord Brinkmans motto: ‘Het is beter dat gij niet belooft dan dat gij belooft en niet inlost’ (ontleend aan het boek Prediker). Het bevatte een interview met drie voormalige lijsttrekkers van KVP, ARP en CHU, de partijen die in 1980 in het

CDA waren samengegaan. Norbert Schmelzer, Barend Biesheuvel en Berend Udink spraken weliswaar hun steun voor Brinkman uit, maar verder hadden zij vooral waarschuwendende woorden. In essentie kwam het hierop neer: neem niet te veel afstand van het kabinetsbeleid, en pas op met je *image building*. Oud-premier Biesheuvel zei het nog het duidelijkst: 'Als Brinkman zich straks als lijsttrekker zou gaan distantiëren van het beleid van het kabinet, dan voorspel ik u dat de kiezers dat niet zullen begrijpen. Brinkman heeft die neiging een beetje. Door mijn eigen ervaring wijs geworden zeg ik: Brinkman, doe dat niet. Hij heeft toch al de handicap dat hij Lubbers moet opvolgen en dat is geen geringe klus. Als hij dan ook nog afstand gaat nemen van het beleid en accenten gaat leggen op de techniek en vrij op het podium lopen, daar prikt de tv-kijker doorheen.'

Maar Elco Brinkman had geen boodschap aan de wijze woorden van de oude CDA-garde. Hij begon zijn bijdrage aan hetzelfde *Jaarboek* met de woorden: 'Het moet anders in Nederland.' Enigszins sussend voegde hij daar aan toe dat het niet zo was dat de oude aanpak (lees: die van Lubbers) niet deugde, maar toch, het moest anders: 'De politiek moet geen mooie beloften doen, maar overgaan tot het doorhakken van knopen.' Eigenlijk zei hij hiermee dat de aanpak van Lubbers helemaal niet deugde. Daarmee had de wisseling van de wacht binnen het CDA, nog voor die in mei 1994 definitief zou worden, het karakter van een generatiestrijd gekregen.

HOOFDSTUK 3

Het Lubbers-effect

De onstuitbare opgang van een minister-president

Keren we nog even terug naar het kamerdebat over het bamiakkoord, eind januari 1993. In zijn spreektermijn ging de vvd'er Robin Linschoten uitvoerig in op de vraag of de minister-president in het begin van de roemruchte wao-week werkelijk had gedacht dat de pvda een overeenkomst van coalitiegenoot cda met de oppositiepartij vvd zou accepteren. Lubbers had dat die ochtend beweerd en eraan toegevoegd dat hij pas had ontdekt dat dit een 'taxatiefout' was geweest, toen de pvda later die week met crisis begon te dreigen. Zoveel naïveteit kon Linschoten zich niet voorstellen. 'Voorzitter', sprak hij, 'ik hoop niet dat de minister-president het erg vindt, maar ik geloof dat gewoon niet. Ik zal u vertellen waarom. Zo'n fout zou een absolute beginnersfout in de politiek zijn. Zo'n fout kun je van een heleboel mensen verwachten. (...) Maar zou deze minister-president, met twintig jaar politieke ervaring, op zo'n cruciaal moment op een cruciaal punt een dergelijke fout maken?' Natuurlijk niet, meende Linschoten. De conclusie kon in zijn ogen niet anders zijn dan dat de premier, oude rot in het vak die hij was, 'dubbel spel' had gespeeld. Hij was er wel degelijk vanuit gegaan dat de gesprekken van cda en vvd zouden mislukken. Hij had er wel degelijk op gerekend dat de pvda van die gesprekken zó zenuwachtig zou worden, dat ze zou inbinden en uiteindelijk tòch akkoord zou gaan met Lubbers' eigen bezuinigingsvoorstel – of iets wat daar in de buurt lag. In Linschotens optiek moest hij het hele scenario gewoon van tevoren in zijn hoofd hebben gehad.

Zo lag weer het beeld op tafel van Lubbers de strateeg, het politieke dier, de handige regisseur, de grootmeester, die alle

anderen steeds te slim af is. Een beeld dat in de ruim tien jaren die hij nu premier was, geleidelijk was ontstaan en aan kracht had gewonnen; een beeld ook dat door hemzelf steeds was bestreden – tevergeefs overigens, want juist in zijn felste ontkenningen leek hij het door zijn taalgebruik en zijn redeneertrant altijd maar weer te bevestigen. Zo ook in het ‘bami’-debat. Met veel omhaal van woorden maakte hij van Linschotens redenering een boemerang, die er ongeveer als volgt uitzag. Lubbers begon als de vos tegen de raaf in de bekende parabel: met prijzende woorden. Hij loofde de vvd'er wegens diens scherpzinnigheid en analytisch vermogen. Vervolgens vermeed hij het begrip ‘dubbel spel’ en haakte hij in op de term ‘beginnersfout’. Hij stelde een vraag: als Linschoten zich niet kon voorstellen dat hij de crisisdreiging van pvda-zijde aanvankelijk verkeerd had getaxeerd, beweerde de vvd'er dan dat hijzelf – scherpzinnig als hij immers was – wèl die naïeve beginnersfout had gemaakt? Natuurlijk niet, antwoordde Linschoten geveleid. Natuurlijk had hij het pvda-verzet wel voorzien, natuurlijk zou de vvd er als oppositiepartij weinig moeite mee hebben gehad als het kabinet ten gevolge daarvan ten val was gekomen. En tussen haakjes, zo voegde hij er fijntjes aan toe, Elco Brinkman ging ervan uit dat u, minister-president, hem de vrijheid had gegeven om met ons te onderhandelen.

Dat had Linschoten niet moeten doen, want juist deze toevoeging verschaftte Lubbers het wapen om hem in de verdediging te dringen. U beweert hiermee dat Brinkman met mijn toestemming op een crisis aanstuurde, zei de premier. Linschoten, die met zijn suggestie van ‘dubbel spel’ juist het omgekeerde had willen aantonen – namelijk dat Lubbers de crisisdreiging alleen maar had gebruikt om een èchte crisis te vermijden – stond nu op het verkeerde been. Hij kon niet anders dan reageren met: ‘Dat heb ik niet gezegd.’ De boemerang begon nu aan zijn terugvlucht zonder dat de parlementariër er iets tegen kon doen. De minister-president hield hem in het defensief door tot drie keer te blijven volhouden dat hij zijn opponent wel degelijk had horen zeggen dat hij, Lubbers, op crisis uit was geweest. Sterker nog, hij had hem zelfs horen zeggen dat hij het was geweest die, als een regisseur op de achtergrond, Brinkman op het crisispad had gestuurd. Dat is dan ‘een zeer grondig misverstand, meneer Linschoten’. Deze minister-president wilde

alleen maar een goede WAO-wetgeving tot stand brengen, dat was zijn enige doel. Maar blijkbaar bent u degene die een crisis wilde, zo begrijp ik uit uw woorden in dit debat. Lubbers leek nu bijna een schoolmeester. Hij zei het niet letterlijk, maar het klonk wel zo: foei, Linschoten, u hebt gedurende de hele WAO-discussie gezegd dat het ook u om de inhoud van de WAO-wetgeving ging, maar in feite was u alleen maar uit op de val van het kabinet. Dat valt me van u, die ik toch zo waardeer, flink tegen. Daarmee daalde Linschotens suggestie met een doffe klap op zijn eigen hoofd neer. Niet Lubbers, maar hij had nu de verdenking van dubbel spel aan zijn broek hangen. Het was een sterk staaltje debattechniek van de MP, zó superieur dat iedereen aan zijn water voelde dat er iets niet klopte, maar er desondanks niet tegen opgewassen was.

‘Niemand houdt echt van Ruud Lubbers’, schreef *de Volkskrant* een half jaar later, toen de MP het record van Ruys de Beerenbrouck – tot dan toe de langst regerende premier van de eeuw – brak. Het was een juiste constatering, in ieder geval waar het gaat om de politicus Lubbers. De CDA-premier werd en wordt ook nu nog bewonderd, men heeft ontzag voor hem, maar warmte en genegenheid, nee, in die termen spreken maar weinigen over hem. Hij is intelligent, heeft een enorme feitenkennis, denkt snel, beschikt over een grote werkkraft, en is in de ogen van vriend en vijand een politieke grootmeester. Hij is vriendelijk, maar zakelijkheid, redelijkheid en afstandelijkheid overheersen. Slechts weinigen is het vergund een blik in zijn hart te werpen.

Typerend is zijn optreden in de kruisraketten-kwestie, begin jaren tachtig, waarbij hij leek af te stevenen op een confrontatie met een zeer groot deel van de Nederlandse bevolking. Na verschillende massale demonstraties tegen de plaatsing van 48 Amerikaanse nucleaire kruisraketten op Nederlands grondgebied, had de actiegroep Komité Kruisraketten Nee een ‘volkspetitionnement’ georganiseerd. Liefst 3,75 miljoen Nederlanders hadden hun handtekening gezet onder het ‘nee’. Toen de organisatoren Ruud Lubbers vroegen die in ontvangst te nemen, zei hij ‘ja’. Op 27 oktober 1985, een paar dagen voor de regering haar definitieve besluit over de plaatsing moest nemen, was het zover. De premier verscheen in de Houtrusthallen in Den Haag,

waar een grote menigte tegenstanders bijeen was. Hij begon zijn toespraak als volgt: 'Allereerst mijn gelukwensen met 3.750.000 handtekeningen.' (Een compliment. Robin Linschoten had dus gewaarschuwd kunnen zijn, negen jaar later, bij het bami-debat.) Al direct begon een fanfare-orkest Lubbers' speech te verstoren, hetgeen voor het publiek aanleiding was een fluitconcert te beginnen. Maar Lubbers bleef onverstoord. Toen gebeurde iets onverwachts. Leden van de Amsterdamse afdeling van het actiecomité keerden de premier, terwijl hij sprak, de rug toe. Binnen de kortste keren volgde het grootste deel van de aanwezigen dit voorbeeld; een vreedzame, maar uitermate beledigende daad. Maar Lubbers liet zich niet beledigen. Op rustige, heldere toon ging hij door met zijn verhaal, waarin hij uitlegde dat hij door de plaatsing van de raketten een einde wilde helpen maken aan de Koude Oorlog tussen Oost en West. Geleidelijk werd de zaal stil, en het beeld dat uiteindelijk bij televisiekijkend Nederland bleef hangen was dat van een enorme moed. Lubbers had zich in het hol van de leeuw gewaagd, hij had het opgenomen tegen zijn tegenstanders, en hij had zijn waardigheid behouden, niet de massa die hem de rug toekeerde. Alle media, en zo'n beetje alle Nederlanders, waren diep onder de indruk. Dit was een man die respect verdiende. Lubbers' speech duurde slechts 25 minuten, maar leverde hem vele jaren van ontzag op. Geen liefde, nee, dat niet.

Ten tijde van zijn indrukwekkende optreden in de Houtruisthal-
len was Ruud Lubbers 46 jaar oud. Zijn politieke loopbaan was op dat moment alweer vijftien jaar gaande, en het was een bliksemcarrière geweest. Hij was in 1964, op vijftientigjarige leeftijd, lid geworden van de toenmalige Katholieke Volkspartij. Zijn eerste politieke functie had hij in 1970 gekregen, toen hij voor diezelfde KVP lid werd van de Rijnmondraad, een regionaal orgaan tussen de gemeenten en de provincie dat nu niet meer bestaat. Drie jaar later, kort na zijn vierendertigste verjaardag, was hij aangetreden als minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl, dat gedragen werd door PVDa, D66, PPR, KVP en ARP. Nadat dit kabinet in 1977 een voortijdig einde had gevonden, had Lubbers de overstap gemaakt naar de Tweede Kamer, eerst als gewoon lid, en vanaf 1978 als fractievoorzitter. Op 4 november 1982, als 43-jarige, had hij zijn hoogtepunt –

het premierschap – bereikt. En nu, eind 1985, in de Houtrusthallen, liet hij zien dat hij ook over het persoonlijke formaat beschikte dat bij die functie paste. Korte tijd later werd hij daarvoor beloond. Hij ging de verkiezingen van 21 mei 1986 tegemoet met de slogan: 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. Toen de stemmen geteld waren, bleek het CDA een eclatante overwinning te hebben behaald. De partij groeide van 45 naar 54 Tweede-Kamerzetels, een prestatie die nadien bekend raakte als het 'Lubbers-effect'.

Wat voor een man was die drs. Rudolphus Franciscus Marie Lubbers, geboren op 7 mei 1939 te Rotterdam, dat hij dit huzaarenstukje op zijn naam kon schrijven? Die vraag heeft velen beziggehouden en is aanleiding geworden voor hele reeksen artikelen, bespiegelingen, analyses en zelfs voor een paar boeken. Voor Nederlandse begrippen is er een betrekkelijk omvangrijke persoonscultus rond hem ontstaan, met speurtochten naar zijn jeugdervaringen, zijn opvoeding, zijn vriendschappen, zijn belangstellingen enzovoort. Het algemene beeld dat uit de Lubbers-literatuur en uit gesprekken met Lubbers-kenners oprijst is hierboven al geschetst, maar wat vooral opvalt is dat hij uit de beschrijvingen altijd naar voren komt als enigszins ongrijpbaar. Sommigen vinden dat vervelend, anderen juist charmant. Zijn klasgenoot op de middelbare school, Jean Penders, die zelf in het CDA carrière maakte als lid en voorzitter van de fractie in het Europees Parlement, behoort tot de laatste categorie. Hij schreef eens: 'Wat ik altijd aardig aan Ruud heb gevonden is dat hij aarzelingen kent. (...) Met al zijn voortvarendheid in zijn optreden is het toch een tastend figuur gebleven.'

Op het eerste gezicht lijkt dit misschien een merkwaardige karakterisering van de man die gedurende de eerste jaren van zijn premierschap bekend werd met de kreet *no nonsense*. Lubbers stond toen symbool voor de nieuwe zakelijkheid die door Nederland waarde. Het eerste kabinet-Lubbers was een van de weinige kabinetten die hun beloften ook waarmaakten, wordt wel gezegd. Toch is hijzelf nooit erg vastbesloten geweest. Wel voortvarend, vindingrijk in het zoeken van uitwegen uit schijnbaar onoplosbare problemen, maar nooit snel zeker van zijn zaak. En juist zijn neiging tot aarzelen, zijn 'tasten' zoals Penders het noemt, gekoppeld aan zijn grote vermogen het

onverzoenlijke door compromissen te verzoenen, zijn ongrijpbaarheid, is voor sommigen een bron van ergernis geworden – onder andere voor zijn latere kroonprins, Elco Brinkman.

Welke factoren het meest van invloed zijn geweest op Lubbers' karakter, is een kwestie van speculatie. Was het zijn jeugd in een groot (rooms-katholiek) gezin met negen kinderen, waarin hij ongetwijfeld heeft geleerd rekening te houden met een veelvoud aan wensen en belangen? Waren het zijn ervaringen op het Canisius College te Nijmegen, waar hij zich nogal geïsoleerd voelde, maar waar hij de invloed onderging van de jezuïeten, die hem een gevoel voor filosofie en relativiteit mee-gaven en toch ook zijn prestatiegerichtheid stimuleerden? Of was het gewoon zijn intelligentie, die hem in staat stelde snel ingewikkelde problemen te overzien en complexe situaties in te schatten? Het zal zeker allemaal een rol hebben gespeeld. Vast staat in ieder geval wel dat die andere kanten van zijn karakter – zijn voortvarendheid en werkkracht – zeker gestimuleerd zijn doordat hij afkomstig is uit een ondernemersgezin. Zijn vader was de eigenaar/directeur van het metaalconstructiebedrijf Hollandia in Krimpen aan de IJssel, zijn moeder kwam uit een geslacht van binnenvaartschippers. Die achtergrond staat voor een traditie van aanpakken; en daar is Ruud Lubbers nooit afkerig van geweest.

Hij was een snelle student. Na zijn gymnasium wist hij in vier-eneenhalf jaar zijn studie economie in Rotterdam af te ronden (cum laude, met negens en tiens). Kort daarop, in 1963, overleed zijn vader en kreeg Ruud Lubbers op 24-jarige leeftijd, samen met zijn broer Rob van 27 jaar, de leiding over Hollandia, dat toen 650 werknemers telde. Al snel ontplooidde hij daarnaast andere maatschappelijke activiteiten, vooral als bestuurslid van werkgeversorganisaties. Hij werd actief lid van de KVP; hij hoorde overigens tot de progressieve stroming in die partij en werd in 1967 lid van de Werkgroep van Christen-Radicalen. Toen die groep zich een jaar later losmaakte van de KVP en zich omdoopte tot PPR (Politieke Partij Radikalen), deed Lubbers echter niet mee: de wereld moest wel veranderd worden, maar dat kon toch beter vanuit een grote partij. De PPR deed het als progressief-christelijke partij aanvankelijk aardig en Lubbers zou het via deze club misschien ook wel tot minister hebben

gebracht (de PPR nam immers van 1973 tot 1977 deel aan het kabinet-Den Uyl). De KVP echter was en bleef een dominante machtsfactor, ook toen zij later fuseerde met de protestants-christelijke partijen CHU en ARP. Wie politieke invloed wilde hebben, kon beter daar terecht.

Hoewel hij geen lid van de PPR wilde worden, had Lubbers daar een goede, ruimdenkende en vooruitstrevende indruk achtergelaten. Het was juist een PPR-voorman (Erik Jurgens) die in 1973, bij de formatie van het progressieve kabinet-Den Uyl, de naam 'Lubbers' liet vallen. Ook Hans van Mierlo, de leider van D66, had hem toen al een paar keer ontmoet; en ook hij noemde de naam 'Lubbers' toen hem door kabinetsformateur Burger werd gevraagd: 'Weet jij misschien een beetje progressief denkende man die minister van Economische Zaken zou kunnen worden – liefst uit de KVP?' Bij de KVP-elite zelf genoot hij nog helemaal geen bekendheid. Desondanks besloot Frans Andriessen, toen voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de KVP, op grond van de tip van Jurgens en Van Mierlo en na het inwinnen van informatie bij christelijke werkgeversorganisaties toch maar eens contact met deze jonge Rotterdamse ondernemer op te nemen.

Op 11 mei 1973 was het zover: Ruud Lubbers maakte de definitieve overstap naar de politiek. Hij zette die stap met grote nuchterheid, zo meent althans Wim Duisenberg. Ook de huidige president van De Nederlandsche Bank werd toen voor het eerst minister, van Financiën. In een interview vertelde hij eens dat hij Lubbers kort voor de eerste bijeenkomst van het kabinet ontmoette en een kop koffie met hem dronk. 'Het viel me toen op dat hij het eigenlijk niets bijzonders vond dat hij minister van Economische Zaken zou worden. Zelf sidderde ik van de zenuwen, maar voor hem was het ministerschap de gewoonste zaak van de wereld.' Ondanks zijn gebrek aan ervaring leerde Lubbers het vak snel, zo meent Duisenberg, en deed hij het uitstekend. Alleen die vele briefjes die hij rondstuurde, vol met ideeën op allerlei gebied, dat was wel eens om gek van te worden. Duisenberg, zo bleek nadat Lubbers premier was geworden, was niet de enige die er moeite mee had de 'oplossingenmachine' – zoals *NRC Handelsblad* hem ooit doopte – bij te benen.

Toen het kabinet-Den Uyl in 1977 ten val kwam, opereerden KVP, CHU en ARP inmiddels onder de gezamenlijke naam Christen-Democratisch Appèl (CDA). Voor de verkiezingen moest er dus ook – voor het eerst – een gezamenlijke lijsttrekker komen. Willem Aantjes, voorman van het antirevolutionaire (ARP) deel van het CDA, wilde voorkomen dat deze post in handen kwam van KVP-fractie leider Frans Andriessen. Hij schoof daarom Ruud Lubbers naar voren, die wel goed lag bij de ARP-achterban. Dat, zo gaf Aantjes later zelf toe, was een grote fout. De KVP was woedend vanwege zijn bemoeizucht, en uiteindelijk werd niet Lubbers maar Dries van Agt, die minister van Justitie in het kabinet-Den Uyl was geweest, de eerste CDA-lijsttrekker. Toen Joop den Uyl en de PVDA de verkiezingen wonnen en aan de vorming van een tweede kabinet-Den Uyl begonnen, zag het ernaar uit dat Lubbers terug zou keren op het regeringspluche. Maar de formatie mislukte en uiteindelijk vormde het CDA een coalitie met de VVD (het kabinet-Van Agt/Wiegel, 1977-1981). Nu vormde Lubbers' progressieve imago juist een handicap. Dries van Agt, met wie hij niet bepaald een goede relatie had, wilde per se Frans Andriessen op Economische Zaken. Hij bood Lubbers nog wel de keuze uit de posten Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO) of Ontwikkelingssamenwerking aan, maar die weigerde deze. Dan ging hij liever in de Tweede Kamer zitten. Achteraf was dat vermoedelijk niet zijn slechtste beslissing. Een jaar later moest Willem Aantjes, die in 1977 voorzitter van de Tweede-Kamerfractie was geworden, aftreden nadat gegevens over zijn oorlogsverleden in de publiciteit belandden. De fractie koos Lubbers als zijn opvolger.

Veel later, toen hij een aantal jaren premier was en bezig was met zijn eigen opvolging, zou Lubbers zelf een vergelijking maken tussen zijn eigen carrière en die van Elco Brinkman: eerst een ministerschap, en dan een periode in de Tweede Kamer om het politieke spel ook van die kant te leren. Toch was er ook een belangrijk verschil tussen beider loopbaan. Toen hijzelf in 1978 fractievoorzitter werd, stond hij niet direct te boek als de kroonprins van Van Agt. Bij de verkiezingen van 1981, na afloop van het kabinet-Van Agt/Wiegel, werd niet hij, maar Dries van Agt zelf lijsttrekker. Anders dan Brinkman vele jaren later was Ruud Lubbers als fractievoorzitter dus niet belast met de voortdurende druk zijn geschiktheid als toekomstig premier te bewijzen.

Elco Brinkman zou tegen die druk uiteindelijk niet bestand blijken, Ruud Lubbers heeft deze nooit ervaren.

Nadat Lubbers in 1982 na een plotseling afscheid van Van Agt onverwacht snel premier was geworden (waarover in een later hoofdstuk meer), groeide hij binnen enkele jaren uit tot een gezaghebbend figuur. De verkiezingen van 1986 – de eerste waarin hij als lijsttrekker optrad – ging hij dan ook vol zelfvertrouwen in, vanuit zijn positie als minister-president, eerste man van de regering, verdediger van zijn eigen beleid. Hij was uiteraard ook de eerste man van zijn partij, het CDA, maar dat stelde hij veel minder centraal. Deze campagnestrategie was zijn eigen, hoogstpersoonlijke keuze. Na een partijbijeenkomst in oktober 1985 zei hij – zonder enig overleg met de campagneraad van het CDA – dat de verkiezingsstrijd zou gaan tussen hemzelf en Joop den Uyl, die zich als voorzitter van de PVDA-Tweede-Kamerfractie tijdens het eerste kabinet-Lubbers als zijn felste tegenstander had ontpopt. Daarmee was de toon gezet. Kort daarna vestigde hij zijn reputatie als leidersfiguur in de Houtrusthallen.

De campagne van 1986 was voor de kiezers een van de helderste die ooit zijn gevoerd. Het was vóór of tegen; voor Lubbers, die zijn 'karwei' af wilde maken en de coalitie met de VVD voort wilde zetten, of tegen hem en voor de sociaal-democraten. Nooit eerder hadden de christen-democraten voor de verkiezingen een voorkeur uitgesproken voor een bepaalde coalitie. Het benadrukken van de hoofdpersonen bleek een uitermate slimme zet. Joop den Uyl was aan het einde van zijn carrière en zag er veel ouder, vermoeider en afgeleefder uit dan de jonge (toen 46-jarige), dynamische Ruud Lubbers. De zittende coalitie had bovendien de wind in de rug, doordat het economisch herstel in 1985 en 1986 steeds duidelijker zichtbaar werd.

'Ruud Lubbers, onze nationale havenloods in het economisch stormtj van de jaren tachtig.' Deze tekst viel te beluisteren bij een grote diashow die tijdens de campagne op alle CDA-manifestaties vertoond werd. Hoewel hij zelf een persoonsgerichte campagne had gelanceerd, kon dit opgeblazen soort persoonsverheerlijking Lubbers nu ook weer niet bekoren. In een interview met de krant *Het Binnenhof*, kort voor de verkiezingen, vertelde hij dat hij alle mogelijke pogingen had gedaan om

het 'Lubbers'-deel van de diashow flink ingekort te krijgen, omdat het kijken ernaar hem 'verkrampde tenen' bezorgde. Maar meer dan 'iets korter' had hij er niet uit kunnen slepen. Zijn campagneleider Ries Smits vertelde later hoe Lubbers aanvankelijk had geweigerd om mee te doen aan een fotosessie ten behoeve van het verkiezingsaffiche. 'Ik heb thuis wel een doos vol foto's', had hij gezegd. Met veel zeuren lukte het Smits toch hem te laten poseren. Ook in dit opzicht zat er dus een groot verschil tussen Ruud Lubbers en zijn latere kroonprins, die juist van harte meewerkte aan allerlei promotie-activiteiten rond zijn persoon.

De campagnetijd zelf was behoorlijk spannend. Begin 1986 was het CDA in de opiniepeilingen omhooggekrabbeld naar een niveau van rond de vijftig kamerzetels, nog slechts een stuk of vijf minder dan de PVDA. Maar daar stokte het. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart was er zelfs een terugval. Het resultaat van het CDA kwam, omgerekend in kamerzetels, niet verder dan 48-49, het niveau van de jaren zeventig. Naarmate mei dichterbij kwam, zette de daling zich voort, terwijl de PVDA zich wist te handhaven. In de pers klonken al geluiden dat de CDA-campagne faalde en dat Lubbers zijn grote populariteit blijkbaar niet in stemmenwinst wist om te zetten. Ook in het CDA zelf stak kritiek op de lijsttrekker de kop op. Juist zijn keuze om zich als minister-president en als boven de partijen staand te profileren werkte nu tegen hem, meenden sommigen. Tot op de avond voor de verkiezingen was vrijwel iedereen ervan overtuigd dat het mis zou lopen. Lubbers' toenmalige mediabegeleider Jan Schinkelshoek beschreef later in een artikel hoe de premier en zijn medewerkers na het laatste televisiedebat met Joop den Uyl en Ed Nijpels (de lijsttrekker van de VVD) van Ries Smits te horen kregen: 'Zó verliezen we, dankzij jullie, de verkiezingen.' In de ogen van de campagneleider was Lubbers veel te weinig fel, veel te ingetogen en te staatsman-achtig geweest.

Maar iedereen vergiste zich. Lubbers kwam wel degelijk als winnaar uit het tv-debat en uit de verkiezingen te voorschijn. Overigens concludeerden verkiezingsonderzoekers later dat het effect van het tv-debat op het stemgedrag niet zo heel groot was geweest. Het ging veeleer om het element 'persoonlijke waardering', en daarop scoorde Lubbers ook vóór het debat al veel beter dan Den Uyl, Nijpels en Hans van Mierlo. Meer dan zijn

drie concurrenten werd de premier gezien als een echte leider, iemand met kennis van zaken, geloofwaardig, begrijpelijk, doortastend en betrouwbaar. Alleen op het punt 'sociaal-voelend' moest hij Den Uyl en Van Mierlo voor laten gaan, terwijl laatstgenoemde bovendien net zo 'sympathiek' als Lubbers werd gevonden. Ook was Van Mierlo in de ogen van het publiek net een fractie eerlijker dan de premier; diens andere concurrenten Den Uyl en Nijpels deden het wat dat betreft weer veel slechter. Met name veel 'zwevende' kiezers die hun keus pas op het laatste moment maakten, bleken zich uiteindelijk door dit soort elementen te hebben laten leiden. Daarnaast keerden teleurgestelde CDA-stemmers, die in 1982 naar de VVD waren uitgeweken, weer terug, en bleek Lubbers aardig aan te slaan onder de jongeren, die traditioneel niet zoveel affiniteit met het CDA hadden. Het 'Lubbers-effect' had ook tot gevolg dat veel niet-godsdienstige mensen toch bereid waren op het CDA te stemmen; uit nadere analyses is gebleken dat de partij hieraan zeker een zetel of vijf van haar winst dankte.

Daarmee was de pragmatische premier, die in de campagne juist betrekkelijk weinig nadruk had gelegd op het christelijke karakter van het CDA, voor zijn partij een *blessing in disguise*. De beslissing van de confessionele partijen KVP, CHU en ARP om samen te gaan, eerst in de vorm van een federatie en na de fusie van 1980 als één partij, was in hoge mate ingegeven doordat zij in de jaren zestig en begin jaren zeventig veel aanhang verloren. Ontzuiling en ontkerkelijking grepen toen in hoog tempo om zich heen, in het voordeel van de niet-godsdienstige partijen zoals PVDA, D66 en VVD. Samen sterk, hadden de drie christelijke partijen dus gedacht. Maar uiteraard konden zij de maatschappelijke ontwikkelingen niet tegenhouden. Ook na de jaren zestig ging de afkalving van hun vaste kiezersbasis geleidelijk verder; en in het midden van de jaren tachtig beschouwde al veertig procent van de Nederlandse bevolking zichzelf als volstrekt niet-godsdienstig. Maar in de tweede helft van de jaren zeventig had het CDA al ervaren dat de neiging van jongeren en niet-godsdienstige kiezers om de confessionele partijen te mijden, doorbroken kon worden. Dankzij de populaire lijsttrekker Dries van Agt was de jarenlange neergang gestuit. Het 'Lubbers-effect' maakte een echte doorbraak mogelijk. Nu lag de mogelijkheid tot uitgroei naar een brede middenpartij in het ver-

schiet, zo meenden vele politicologen. Het CDA zou een *catch all party* kunnen worden, die vooral de grote aantallen gematigde kiezers links en rechts van het politieke midden naar zich toe kon trekken en die zo tot in lengte van jaren het politieke midden zou kunnen domineren. Daarbij lag uiteraard ook een gevaar op de loer: zonder een aansprekende leider zouden al die zwevende kiezers net zo gemakkelijk weer kunnen verdwijnen. De verkiezingen van 1986 toonden daarmee aan dat electorale winst en verlies veel vluchtiger waren geworden – een verschijnsel waar D66 al sinds haar oprichting mee te maken had gehad.

Hoewel de winst van het CDA in de publiciteit op het conto van de premier werd geschreven, was dat niet helemaal terecht. Het campagne-team van Smits had via opinie-onderzoek een vrij goed beeld hoe de meest spraakmakende figuren in de partij bij het publiek lagen. Zo bleken de minister van Financiën Onno Ruding en Elco Brinkman (toen minister van WVC) het goed te doen bij VVD-kiezers. Deze laatste twee lagen weer veel minder goed bij kiezers links van het midden, waar bijvoorbeeld een man als Job de Ruiter, de zachtmoedige en bedachtzame CDA-minister van Defensie, beter aansloeg. De partij kon door een gerichte inzet van deze mensen dus een zeer breed scala van meningen ventileren en mede daardoor gematigde VVD- en PVDA-stemmers aanspreken. We zullen zien dat het in 1994, met Elco Brinkman als lijsttrekker, aan een dergelijke strategie zou ontbreken.

De verkiezingen van 1986 lieten nog twee andere dingen zien, die veel later van belang zouden worden. In de eerste plaats bleek het 'Lubbers-effect' de structurele achteruitgang van het CDA in Brabant en Limburg, die al geruime tijd gaande was, slechts ten dele te kunnen compenseren; vooral in een aantal grotere steden in het zuiden was de PVDA verder opgerukt. En in de tweede plaats liet het populariteitsonderzoek zien dat de toekomstige PVDA-kroonprins Wim Kok, indertijd nog in de schaduw van Joop den Uyl, ook toen al een groot vertrouwen bij het Nederlandse publiek genoot. Deze twee factoren zouden in 1994, toen Ruud Lubbers als premier vertrok, een niet onbelangrijke rol spelen.

Voor Ruud Lubbers was eind 1985, begin 1986 zonder meer zijn politieke topperiode. Hoewel de VVD negen zetels verloor,

beheld de coalitie van CDA en VVD haar meerderheid van 81 zetels, zodat op 14 juli 1986 een tweede kabinet-Lubbers van start kon gaan. Maar achteraf bezien markeert dit moment misschien ook wel het begin van de neergang. Ironisch genoeg stak na zijn geweldige verkiezingsoverwinning namelijk voor het eerst gemor over de premier de kop op. Hier en daar in CDA-kring viel te beluisteren dat hij het nu vooral 'niet te hoog in zijn bol moest krijgen'. Tijdens de formatie van Lubbers-II waren de onderhandelingen met de VVD over het nieuwe regeerakkoord niet door de premier zelf, maar door Bert de Vries en Jan de Koning gevoerd. Toen het concept gereed was, greep Lubbers eigenhandig in om de passage over euthanasie veranderd te krijgen, en in de Tweede Kamer zei hij dat hij nog overwogen had het héle regeerakkoord zelf opnieuw te schrijven. Dat vonden sommige CDA-kamerleden toch wel wat arrogant. Het fractielid Wim Mateman zei kort na het aantreden van Lubbers-II tegen het weekblad *Vrij Nederland*: 'Ik heb op één punt kritiek op Lubbers. Dat betreft zijn veelomvattende neiging om alles te willen regelen.' Daarmee zette Mateman, wellicht ongewild, het beeld neer dat sindsdien geleidelijk aan kracht won. Vanaf 1986 werden de eigenschappen die Ruud Lubbers voordien tot grote hoogte hadden doen stijgen, steeds vaker in een wat negatief daglicht gezet, niet alleen door zijn politieke tegenstanders, maar ook door politieke vrienden.

'Zal ik even met je meedenken?' Deze zin halen veel politici steeds weer aan als ze in een notedop willen weergeven hoe Lubbers als premier opereerde. Het is zijn handelsmerk geworden. Vooral (oud-)ministers herinneren zich hoe zij op den duur in hun achterhoofd meteen een alarmbelletje hoorden rinkelen als de premier contact opnam, vroeg of er nog problemen waren, en vervolgens zijn zinnetje in het gesprek gooiden. Op zichzelf deed hij natuurlijk gewoon zijn werk. De minister-president heeft in Nederland immers een veel beperkter eigen taakgebied dan de andere ministers. Hij leidt het departement van Algemene Zaken, waaronder de Rijksvoorlichtingsdienst, de Inlichtingendienst Buitenland en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid ressorteren. Volgens de grondwet is hij in de eerste plaats de voorzitter van de ministerraad. Zijn rol is die van coördinator, hij moet zorgen voor de samenhang van

het regeringsbeleid. Hoe hij dat doet, moet hij zelf weten. Voor Lubbers betekende dat vooral: problemen tussen ministers oplossen en proberen de vaart erin te houden. En aangezien hij zeer snel informatie kan verwerken, zijn hersens altijd draaien en hij voortdurend op zoek is naar compromissen, was hij veel bewindslieden vaak te snel af. Vandaar die alarmbel. Bij Onno Ruding bijvoorbeeld, die ook in het tweede kabinet-Lubbers minister van Financiën was, ging die steeds eerder en steeds frequenter af; en datzelfde gold voor Rudolf de Korte, in dit kabinet de VVD-minister van Economische Zaken. Zij hebben nog wel eens gebruik gemaakt van de enige methode die ze konden bedenken om Ruud Lubbers te vlug af te zijn. In de loop van 1987 werd duidelijk dat de uitgaven in het kader van de Wet Investeringsrekening (WIR) uit de hand gingen lopen. Het ging zó goed met het bedrijfsleven dat het bedrag aan investeringspremies – de zogenoemde WIR-premies – zeer sterk steeg. De beide ministers bedachten dat het tijd werd de WIR af te schaffen en de betreffende subsidiegelden via een verlaging van de winstbelasting geheel aan het bedrijfsleven ten goede te laten komen. Lubbers kennende bereidden ze hun voorstel in het geheim voor, slechts geholpen door een zeer klein clubje ambtenaren. Pas toen ze het plan rond hadden, kreeg de premier ervan te horen. En zelfs daarna was het nog oppassen geblazen, want Lubbers – die deze ‘overval’-techniek helemaal niet leuk vond – kwam meteen met plannetjes om dat vrijkomende WIR-geld (deels) voor andere doelen te gebruiken. Ruding en De Korte moesten al hun gewicht in de schaal werpen om hun voorstel er ongeschonden door te krijgen.

Het belangrijkste gereedschap van een minister-president bestaat uit de telefoon, zijn eigen ambtenaren en zijn vergadertechniek. Algemene Zaken telt zo'n 350 ambtenaren, van wie de helft werkt voor de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD). De kern van het departement wordt gevormd door elf zogenoemde raadsadviseurs; zij zijn degenen die het meeste contact met de MP hebben en die ervoor zorgen dat hij aan de nodige informatie komt, die zij voor hem bij de verschillende ministeries verzamelen. De RVD heeft niet alleen tot taak de media en het publiek voor te lichten over het overheidsbeleid (onder andere via de Postbus-51-spotjes) en over het koningshuis, maar houdt ook de minister-president permanent op de hoogte van het laatste

nieuws. Voor wie hier meer over wil weten verscheen in 1993 het boek *De Geheimen van het Torentje*, een praktische gids voor het premierschap, geschreven door de journalisten Arendo Joustra en Erik van Venetië. Hier zij volstaan met de constatering dat Ruud Lubbers' grote kracht vooral was, dat hij al dit gereedschap zeer goed kon hanteren. Hij bouwde zijn Torentje en het ministerie van Algemene Zaken om tot een zenuwcentrum van waaruit hij als een spin in het web voeling hield met de wereld. Tijdens zijn premierschap werd dat Torentje steeds meer de plek waar de werkelijk belangrijke politieke zaken werden gedaan, waar hij ministers, staatssecretarissen en kamerleden bijeenhaalde voor het uit de weg ruimen van conflicten, kortom, van waaruit hij het land bestuurde.

Ronduit legendarisch is de wijze waarop hij de vergaderingen van de ministerraad, die in principe elke vrijdag bijeenkomt, leidde: strak, efficiënt en vooral bij moeilijke onderwerpen doorspekt met zogenoemde 'bilateraaltjes'. In feite worden onderwerpen alleen maar in de ministerraad besproken als er een reden voor is, dat wil zeggen als er meningsverschillen over bestaan. Ruud Lubbers nu had de gewoonte om in vergaderpauzes en tijdens schorsingen steeds de bewindslieden die met het betreffende onderwerp te maken hadden, even apart te nemen, en nog eens goed met hen mee te denken. In deze 'bilateraaltjes' kwamen dan, onder leiding van de premier, de compromissen tot stand die vervolgens meestal zonder veel problemen de plenaire ministerraad passeerden. Ook dit onderdeel van zijn werkwijze droeg bij aan Lubbers' positie als spin in het regeringsweb. CDA-kamerlid Wim Mateman had dus gelijk met zijn opmerking over Lubbers' neiging alles te willen regelen. Dat die neiging door sommigen als onaangenaam werd ervaren, had vooral te maken met de zeer goed geoliede en snelle informatieverwerkende machine die de premier en zijn raadsadviseurs met elkaar vormden. Met dit instrumentarium kon hij het bedenken van oplossingen tot zijn dagtaak maken. En aangezien Lubbers van werken houdt, zorgde hij voor goed gevulde dagen.

Na verloop van tijd, met name tijdens zijn tweede kabinetsperiode, raakte de bewondering voor deze dossiervretter en oplossingenbedenker dus onderhevig aan erosie. Toen Lubbers-II in 1989 ten val kwam, zei een VVD-kamerlid bitter: 'Voor Lubbers

was het regeren een feest, maar hij duldde niemand om zich heen om de feestvreugde te delen.' Bij de vvd, die in dit kabinet toch al een minderheidspositie had, leefde een zeer grote ergernis over de – tegen die tijd ook wel als 'dominant' omschreven – regeerstijl van de premier. De liberalen vonden dat Lubbers hun eerste man in het kabinet, vice-premier en minister van Economische Zaken, Rudolf de Korte, vaak ronduit kleinerend en beledigend behandelde. Bovendien ervoer de vvd-fractie het gedrag van de cda-fractie als arrogante machtspolitiek. Zo ontstond een stemming waarin een onbenullige aanleiding voor vvd-fractie leider Joris Voorhoeve in mei 1989 voldoende was om de stekker uit het stopcontact te trekken.

Ook in cda-gelederen begon Ruud Lubbers in deze jaren minder goed te liggen. Onno Ruding stoorde zich meer en meer aan zijn bemoeienissen met het financiële beleid, Hans van den Broek aan Lubbers' steeds meer uitgesproken optreden in het buitenland. Bovendien speelde zich een aantal affaires af die het aanzien van het cda geen goed deden, zoals het gedwongen aftreden van staatssecretaris Brokx van Volkshuisvesting in 1986, de paspoortaffaire die staatssecretaris René van der Linden van Buitenlandse Zaken zijn baan kostte en Van den Broek beschadigde, de kwestie van de visfraude die neerkwam op het hoofd van minister Braks van Landbouw en Visserij, plus een aantal affaires rond kamerleden, provinciale en lokale bestuurders en burgemeesters – de meesten van cda-huize. De glans raakte eraf, zo leek het.

Toch deerde dit alles de premier zelf nauwelijks. Bij de verkiezingen van 1989 bleek het Lubbers-effect nog steeds voldoende werkzaam; het cda handhaafde zich op 54 zetels, bleef de grootste en kon opnieuw het voortouw nemen bij de formatie. Binnen de partij waren de potentiële opvolgers inmiddels begonnen zich warm te lopen: Onno Ruding, Hans van den Broek en Elco Brinkman. Hun posities als kroonprinsen waren nog wankel en aan schommelingen onderhevig. Behalve dat ze elkaars concurrenten waren, hadden ze nog een overeenkomst: ze behoorden alledrie tot de rechtervleugel van het cda, met een voorkeur voor regeren met de vvd. Maar het verlies van de vvd bij de verkiezingen van 1989 maakte een verdere voorzetting van de cda/vvd-coalitie bijzonder moeilijk. Ze behield weliswaar een meerderheid, maar die was met 76 zetels – één

meer dan de helft – bijzonder fragiel geworden. Bovendien bevond de vvd zich na twee kabinetten-Lubbers en door het zwakke leiderschap in die partij niet in een erg florissante conditie – zoals het zetelverlies ook liet zien. Verder was eigenlijk al eerder de indruk ontstaan dat Ruud Lubbers, maar ook cda-topmensen als fractievoorzitter Bert de Vries en minister van Sociale Zaken Jan de Koning het wel weer eens met de pvda zouden willen proberen. Daar was Joop den Uyl inmiddels opgevolgd door Wim Kok, een veel gematigder figuur dan zijn voorganger. De pvda begon onder zijn leiding afstand te nemen van oude socialistische stokpaardjes als de onaantastbaarheid van het stelsel van sociale zekerheid.

De wereld was aan het veranderen. Door een reeks van ontwapeningsverdragen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en door de democratiseringstendensen in Oost-Europa nam het Koude Oorlog-denken af en kwamen ook de aloude links-rechts-tegenstellingen in de politiek in een ander daglicht te staan. De pvda voelde zichzelf, na lange tijd in de oppositie, weer rijp om te gaan regeren. Na zeven jaren cda/vvd heerste in het land – mede door de gunstige economische ontwikkeling – een zekere bezuinigingsmoetheid. Nog voor de verkiezingen van 1989 waren al verkennende gesprekken tussen cda en pvda op gang gekomen, en na een betrekkelijk korte formatieperiode ging Ruud Lubbers op 7 november 1989 zijn derde regeerperiode in. Anders dan Lubbers-II startte Lubbers-III onder een ongunstig gesternte. Al direct werd duidelijk dat het economisch tij keerde en dat de tijd van bezuinigen toch niet als 'voorbij' kon worden beschouwd. Na anderhalf jaar kwamen Wim Kok en de pvda in grote problemen door de voorgenomen bezuinigingen op de wao.

Het kabinet kwam bijna ten val en binnen het cda begon de opvolgingskwestie steeds duidelijker door te klinken. Begin 1992 startte Elco Brinkman, inmiddels de enig overgebleven kroonprins, zijn persoonlijke campagne met zijn Texelse rede. De artikelen die in het daaropvolgende najaar verschenen, bij Lubbers' tienjarig jubileum als minister-president, hadden – logischerwijze – het karakter van 'de balans opmaken'. Ruud Lubbers begon zichtbaar vermoeider te ogen, hoewel zijn werkkracht ongebroken leek. Hij ging zelfs zozeer op in zijn werk dat hij in een zeker isolement raakte. Contacten met de

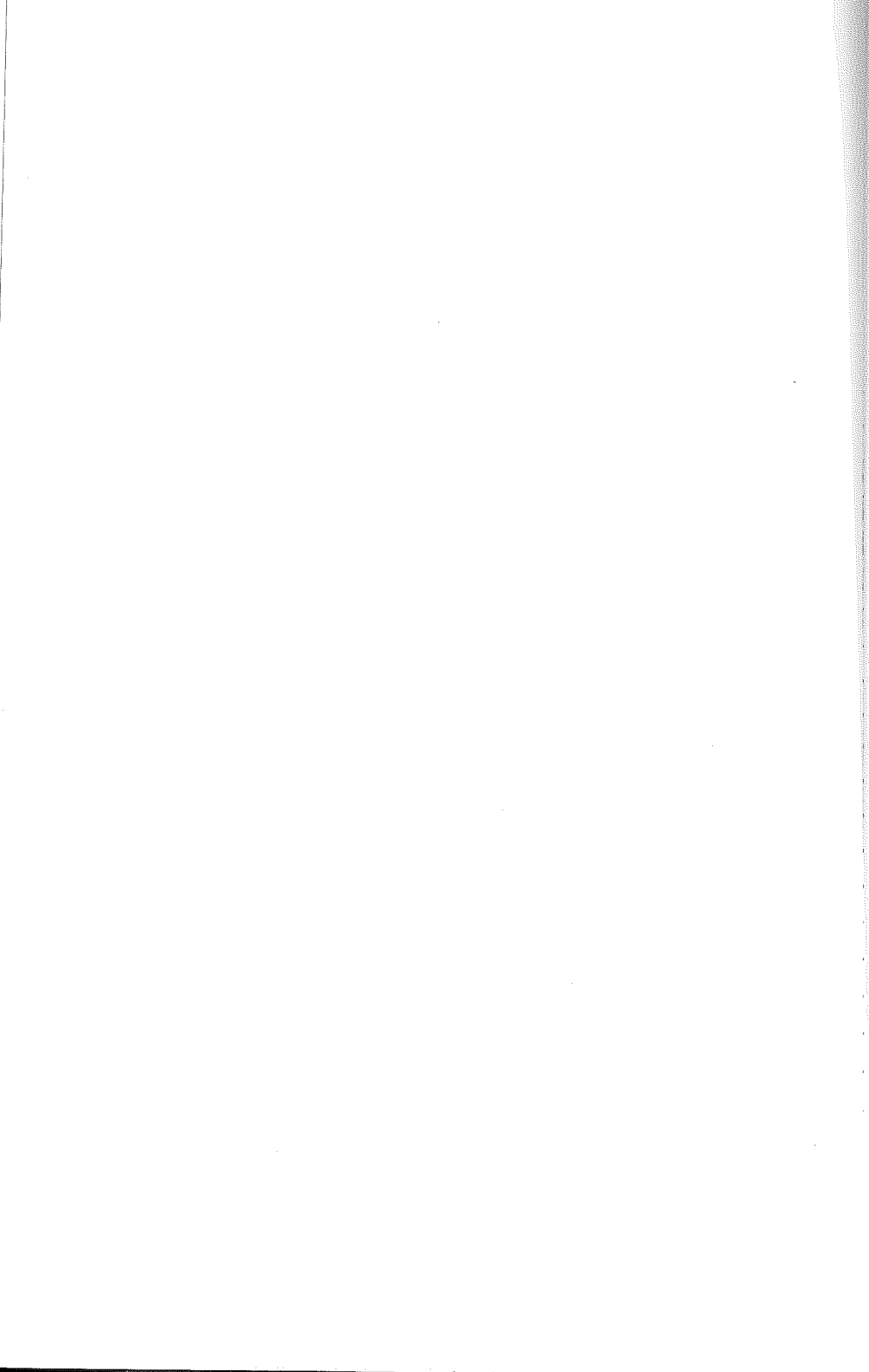
partij bleven steeds meer beperkt tot die met ministers, kamerleden en partijtop, vaak op de vaste overlegavond (donderdag) in het Catshuis. De rest van de partij en het land zag hem eigenlijk alleen nog maar op de televisie, met name in het wekelijks gesprek met de minister-president op vrijdagavond. Zijn gezag en reputatie binnen het CDA bleven onaantastbaar; in de pers werd hij een soort 'tweede staatshoofd' genoemd. Helaas bleven de omstandigheden voor zijn derde kabinet tamelijk ongunstig. De economische groei verdween praktisch, na de eerste WAO-crisis (van 1991) werd het vooral op financieel-economisch gebied moeilijker om met de PVDA zaken te doen, en vanuit de CDA-fracties van Eerste en Tweede Kamer klonk steeds vaker de klacht dat Lubbers-III te weinig daadkrachtig was.

Achteraf, zo schijnt Ruud Lubbers in besloten kring wel te hebben verzucht, was het misschien beter geweest als zijn derde kabinet in januari 1993, in de WAO-week, ten einde was gekomen. Het zou weliswaar geen roemrijk einde zijn geweest, maar de premier zou met een voornamelijk indrukwekkende staat van dienst zijn vertrokken. De geschiedenis liep echter anders. Lubbers bleef in het zadel, terwijl de enig overgebleven kroonprins Elco Brinkman steeds ongeduldiger en gretiger werd om het vaandel over te nemen. In het eerdergenoemde *CDA-Jaarboek 1993-1994*, waarin Brinkman in een artikel met de titel 'Knopen doorhakken' riep dat het 'anders moet in Nederland', maakte Lubbers zijn politiek testament op. Hij analyseerde de veranderingen die gedurende zijn drie kabinetten tot stand waren gekomen en zette van daaruit een 'agenda voor de toekomst' neer. Voortbouwen op wat in gang is gezet, daar zou het in Lubbers' optiek vooral op neer moeten komen. Doorgaan met het gezondmaken van de overheidsfinanciën, met het terugdringen van subsidies en uitkeringen; doorgaan met loonmatiging; doorgaan met de deregulering en met de inkrimping van het overheidsapparaat; doorgaan met het milieubeleid. Het was een gedetailleerd stuk, duidelijk van de hand van een man die geleerd heeft dat veranderingen in de praktijk veelal langzamer gaan dan men wil. Het wemelde van termen als 'stapsgewijs invoeren', 'aanpassen', 'intensiveren', 'gestalte krijgen': de woorden van de geleidelijkheid en het compromis. Het contrast tussen de vertrekkende grootmeester en zijn kroonprins-in-

de-startblokken kon bijna niet groter zijn. 'Doe iets!', schreef Brinkman. Hij gebruikte liever frasen als 'praktische aanpak', 'resultaat', 'geen beloften, maar beleid'.

Het *Jaarboek* was tegen die tijd – september 1993 – maar één van de steeds talrijker signalen dat er iets grondig verkeerd aan het gaan was met het CDA. Misschien voorvoelde Ruud Lubbers het. Hij stelde de regeringspartijen PVDA en CDA voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994 en de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 samen te voegen en te vervroegen naar december, kort voor de kerst. Zijn argument was simpel: Lubbers-III was uitgeregeerd. De rijksbegroting voor 1994 was ingediend, en zou tegen kerst ook door de Kamer behandeld zijn. Als dan verkiezingen werden gehouden, zou de begroting voor het jaar 1995 in alle rust door een nieuwe regeerploeg kunnen worden voorbereid. Maar de sociaal-democraten zagen dit plan niet zitten, en ook de CDA-fractie was er tegen. Toen Lubbers' suggestie door toedoen van PVDA-partijvoorzitter Felix Rottenberg in de pers terecht kwam, werden bovendien allerlei staatsrechtelijke bezwaren aangevoerd en kon het al helemaal geen doorgang meer vinden.

Achteraf gezien was het misschien nog de enige mogelijkheid geweest de dramatische gebeurtenissen van het voorjaar van 1994 te voorkomen. Gedurende het najaar van 1993 en het voorjaar van 1994 kreeg Ruud Lubbers steeds meer het gevoel dat Elco Brinkman en de CDA-fractie in de Tweede Kamer in feite oppositie tegen hem aan het voeren waren. Naarmate de verkiezingen dichterbij kwamen duikelde de partij omlaag in de peilingen. Vanaf de jaarwisseling 1993/1994 ondernam de premier een reeks pogingen de verkiezingscampagne en het optreden van Elco Brinkman te beïnvloeden – zonder resultaat. Begin maart 1994 haalde het CDA een dramatisch slecht resultaat bij de verkiezingen voor de gemeenteraden. Kort daarop bleek bovendien dat Lubbers' kans om eind 1994 de opvolger te worden van Jacques Delors als voorzitter van de Europese Commissie praktisch was verkeken. Het is de vraag of Ruud Lubbers zich op enig ander moment in zijn politieke loopbaan zo machteloos en wanhopig heeft gevoeld als toen.

HOOFDSTUK 4

No nonsense

De slagorde van het eerste kabinet-Lubbers

Ruud Lubbers heeft mogen ervaren hoe het is om boven de markt te zweven. Anders dan Elco Brinkman een decennium later was hij in zijn periode als fractievoorzitter, van 1978 tot 1982, geen kroonprins-*designatus*. Vanuit de CDA-achterban werd weliswaar tot tweemaal toe – in 1981 en 1982 – gepoogd hem als lijsttrekker naar voren te schuiven in plaats van de toenmalige premier Van Agt; diens positie was echter onaantastbaar. En aangezien Van Agt zelf niemand als opvolger aanwees, blééf Lubbers zweven.

Zelden heeft de politiek een man voortgebracht met de amusementswaarde van mr. Andries van Agt: grillig, wispelturig, behept met een voortdurende behoefte uiterst bizarre taaluitingen te produceren. Enkele jaren na zijn vertrek legde een interviewer hem nog eens voor hoe hij in zijn jaren als premier Ruud Lubbers vaak had omschreven, namelijk met ironisch-denigrende termen als ‘de koene keeper’ en ‘de schrandere spits’. Ach, dat waren slechts woordgrapjes geweest, antwoordde Van Agt. Maar hij drukte zich daartoe als volgt uit: ‘Ik ben mij ervan bewust, gans en al, dat ik nu meer ga vragen van de bereidheid mij te geloven dan waarschijnlijk op te brengen valt wanneer ik antwoord: ook toen heeft de verliefdheid op de rijke kansen die de Nederlandse taal biedt mij geheel en al gedomineerd. Het citaat dat gij aanhaalt wordt voor mij eerst en vooral gekenmerkt door het figureren daarin van een aantal pakkende alliteraties.’

Sommigen walgden van dit archaïsch, plechtstatig taalgebruik; veel anderen – vooral Van Agt zelf – genoten als hij weer eens uitpakte. De katholieke oud-hoogleraar strafrecht in

Nijmegen was uitermate sfeergevoelig. Beroemd zijn de foto's uit 1977, toen hij met de vvd'er Hans Wiegel in korte tijd een kabinet uit de grond stampte: onder het genot van uitstekende wijn en voortreffelijke maaltijden. Berucht waren zijn ongesteldheden: als hij gedeprimeerd of teleurgesteld was, of wanneer hem iets niet zinde, trok hij zich terug in zijn woning in de Heilige Landstichting bij Nijmegen en liet hij de Rijksvoorlichtingsdienst melden dat hij last had van 'darmklachten'. De partij had geen enkele greep op hem en ergerde zich vaak hevig aan zijn solistisch gedrag. Maar vanwege zijn populariteit bij het grote publiek was zijn positie als boegbeeld van het CDA ijzersterk. Af en toe nam hij een 'bad' in het volk, bij voorkeur door zich te vertonen bij wielervedstrijden. Gedurende zijn premierschap ontpopte hij zich als een rasechte populist. Als hij het weer eens had over het 'gekissebis' van de 'heren politici', inclusief die van zijn eigen partij, kon hij stevast rekenen op bijval.

In 1981, toen het door Van Agt geleide kabinet met de vvd de vier jaren had volgemaakt, bleken de kiezers wel tevreden over hem, maar minder over de liberalen. De coalitie verloor haar meerderheid en Van Agt was gedwongen om in zee te gaan met de pvda van Den Uyl. Dat kan niet goed gaan, dacht iedereen. Van Agt was in het kabinet-Den Uyl minister van Justitie geweest en had toen een diep wantrouwen, ja zelfs een antipathie ontwikkeld tegen Den Uyl – die hij wel 'Ome Joop' noemde. De tegenstellingen tussen beiden bleken nu inderdaad te groot. Het tweede kabinet-Van Agt (CDA, pvda en D66) trad aan in september 1981; acht maanden later, in mei 1982, stapte de pvda er weer uit. In de daaropvolgende verkiezingscampagne kampte het CDA met grote interne verdeeldheid over het te voeren sociaal-economische beleid en over de plaatsing van kruisraketten. Het resultaat was ernaar, zo bleek in september 1982: een verlies van drie zetels, van 48 naar 45, tegenover een winst van eveneens drie zetels voor de pvda (van 44 naar 47). De controverserige Van Agt-Den Uyl maakte een poging tot hernieuwing van de samenwerking onhaalbaar. Maar de vvd had dankzij de inspanningen van Hans Wiegel een *come-back* gemaakt. Zijn opvolger als lijsttrekker, de jonge Ed Nijpels, had tengevolge daarvan een flinke zetelwinst kunnen incasseren, zodat weer een regering van CDA en vvd in beeld kwam.

Jaren later liet Ruud Lubbers zich in een interview ontvallen dat hij in deze periode van plan was geweest de politiek te verlaten. Maar het liep anders. Kort voor de verkiezingen zei Dries van Agt tegen de partijtop dat hij er schoon genoeg van had en ermee wilde ophouden. De partijtop wist hem daarvan af te houden en bewoog hem ertoe zijn populariteit nog éénmaal in te zetten. Dat deed hij, maar toen de verkiezingen van september 1982 achter de rug waren en de vorming van het volgende kabinet eenmaal op streek was, haakte hij alsnog af. Op 13 oktober 1982 liet hij intern weten dat hij toch geen premier zou worden en stelde hij Jan de Koning als zijn opvolger voor. Die weigerde echter, enerzijds vanwege zijn gezondheid en anderzijds omdat hij vond dat de door hem bewonderde Ruud Lubbers het moest doen. Van Agt was daar tegen; maar aangezien ook partijvoorzitter Piet Bukman en de Tweede-Kamerfractie de kandidatuur van de fractieleider steunden, kwam het er toch van.

Op een totaal onverwachte wijze kwam Lubbers zo ineens midden op het politieke toneel te staan. Drie weken later, op 4 november 1982, ging zijn – naar later bleek eerste – kabinet van start. Van Agt toonde zich een sportief verliezer. Achteraf zei hij in een interview: 'Jan de Koning zou een uitstekende minister-president zijn geworden. Ruud Lubbers is dat geworden.' De Koning werd minister van Sociale Zaken en bleef dat tot en met het tweede kabinet-Lubbers. Op de achtergrond speelde hij de rol van steun en toeverlaat, op wie Lubbers in moeilijke kwesties altijd een beroep kon doen.

Vrijwel iedereen die Ruud Lubbers uit eerdere perioden kende stond verbaasd over de daadkracht en helderheid die de nieuwbakken premier ineens uitstraalde. Als fractievoorzitter kenmerkte hij zich door een ondoorgroendelijk, mistig en 'wollig' soort taalgebruik, maar nu kwam hij met uitdrukkingen als 'no nonsense' en 'de schouders eronder'. De situatie in het land was er ook wel naar. Sinds 1980 werd Nederland geteisterd door een diepe economische crisis, die gepaard ging met een golf van faillissementen en massa-ontslagen. De overheidsfinanciën waren ernstig in het ongerede en het financieringstekort (het verschil tussen inkomsten en uitgaven van het rijk) was met name onder Van Agt opgelopen tot meer dan tien procent,

zodat ook de staatsschuld een bijna onbeheersbare groei vertoonde. Het grootscheepse bezuinigingsprogramma Bestek '81, dat het kabinet-Van Agt/Wiegel in 1977 had gelanceerd, was volkomen mislukt, terwijl het tweede kabinet-Van Agt nauwelijks aan regeren toe was gekomen. Zowel in de politiek als in de samenleving heerste het gevoel dat er nu toch ècht wat moest gebeuren.

Tegen deze achtergrond kwam een zeer gedetailleerd en streng regeerakkoord tot stand, dat voorzag in minstens 33 miljard gulden aan bezuinigingen. Het was een draconisch bedrag, dat vooral moest worden opgebracht door verlaging van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen. Tot dan toe stegen die automatisch (gekoppeld) mee met de gemiddelde loonstijging in het bedrijfsleven. Het plan was nu ze op nul te zetten of zelfs te verlagen en zo het tegengestelde effect, een afremming van de loonstijging, teweeg te brengen. Deze 'omgekeerde koppeling' was in de maatschappelijke verhoudingen van die dagen bepaald revolutionair – om niet te zeggen uiterst controversieel – te noemen. Het was aan Lubbers-I dit regeerprogramma ten uitvoer te brengen en de nieuwe regeerploeg deed dat in grote eensgezindheid. 'Je had het gevoel dat alles kon', zei Elco Brinkman, in dit kabinet minister van wvc, tien jaar later in een nostalgische terugblik.

Direct aan het begin sloegen Lubbers en minister Jan de Koning een belangrijke slag. Zij dreigden met een wettelijke bevrozing van de lonen, met het doel de dramatisch ingezakte winsten van het bedrijfsleven weer een *push* te geven. Onder die druk stemden de vakcentrales in november 1982 in met een vrijwillige loonmatiging, die werd vastgelegd in de Stichting van de Arbeid (het overleg van de centrale organisaties van werkgevers en werknemers). Dit zogenoemde 'Stichtings-akkoord' of 'Akkoord van Wassenaar' wordt ook achteraf door de meeste economen gezien als een van de belangrijkste binnenlandse stimulansen voor het economisch herstel dat vanaf eind 1983 inzette.

Loonmatiging was een fundamenteel onderdeel van het 'driesporenbeleid', het kernstuk van de economische politiek van Lubbers-I. Spoor 1 bestond uit het terugdringen van de overheidsuitgaven, althans van de oncontroleerbare groei daarvan, en van het financieringstekort. Het stimuleren van het

winstherstel in het bedrijfsleven vormde het tweede spoor, en het derde was herverdeling van arbeid (vooral door deeltijdarbeid en arbeidsduurverkorting). Aan het einde van de kabinetsperiode was inderdaad op alledrie de fronten voortgang geboekt. Critici vonden echter dat het kabinetsbeleid daar maar weinig aan had bijgedragen. Deeltijdarbeid en arbeidsduurverkorting raakten in de beginjaren tachtig in zwang, maar dat had meer te maken met de afspraken die werkgevers en werknemers in CAO's maakten dan met daden van Lubbers-I. Bovendien werd de problematiek van de werkloosheid – op een gegeven moment waren er bijna achthonderdduizend werklozen – er niet door opgelost. Plannen vanuit het ministerie van Sociale Zaken om bij de overheid zelfbanen voor werkloze jongeren in het leven te roepen, boden nauwelijks soelaas. En ook andere banenplannen, die in deze tijd welig tierden, mislukten grotendeels. Dat de werkloosheid in 1986 uiteindelijk toch begon te dalen, had deels te maken met veranderingen in de statistieken, deels met het economisch herstel, dat toen flink begon door te zetten.

Ook bij het winstherstel van het bedrijfsleven vielen kanttekeningen te plaatsen. Was dat niet veeleer te danken aan de saneringen, waarmee ondernemingen hun loonkosten omlaag brachten, en aan de zeer matige looneisen van de vakbeweging? Bovendien was al in 1982 een economisch herstel in de Verenigde Staten op gang gekomen, en de positieve gevolgen daarvan werden geleidelijk ook merkbaar in Europa. Rond 1985/1986 kwam ons land terecht in een nieuwe bloeiperiode. Exporten, winsten en investeringen stegen. Maar had het kabinet zelf nu zoveel aan dat herstel bijgedragen?

De hand van Lubbers-I was echter onmiskenbaar zichtbaar in de afremming van de groei van de (semi-)overheidsuitgaven en de daarmee samenhangende terugdringing van het overheidstekort. Het kabinet en zijn minister van Financiën Ruding wisten het financieringstekort (in procenten, niet in gulden) tussen 1983 en 1986 met ruwweg een derde te verminderen. Het zou vervolgens nog eens zeven jaren en twee kabinetten-Lubbers vergen voor die prestatie was herhaald en er opnieuw rond een derde was afgeknabbeld.

Wat opviel aan deze regeerperiode was dat het CDA een steeds dominantere positie in het kabinet innam. De christen-democra-

ten beschikten over 45 kamerzetels, de vvd over 36. Deze verhouding leek goed tot zijn recht te komen in de verdeling van de ministersposten. Zo zaten in de zogenoemde economische 'vijfhoek', het traditionele zwaartepunt van het kabinet, behalve de premier twee cda-ministers (Onno Ruding van Financiën en Jan de Koning van Sociale Zaken) en twee vvd-ministers (Gijs van Aardenne, vice-premier en minister van Economische Zaken, en Koos Rietkerk van Binnenlandse Zaken). Maar in 1984 werd Van Aardenne politiek beschadigd door de zogenoemde rsv-affaire. In een parlementaire enquête naar de miljarden steungelden die de overheid in de jaren zeventig aan het scheepsbouwconcern Rijn-Schelde-Verolme had betaald, bleek dat hij het parlement had misleid. Hij overleefde het kamerdebat, maar sindsdien gold hij als 'aangeschoten wild' en werd het financiële en economische beleid goeddeels bepaald door Lubbers, Ruding en De Koning.

Jan de Koning (geboren in 1927) was begin jaren vijftig via de Christelijke Boeren- en Tuindersbond terechtgekomen bij de arp, waar hij later voorzitter van werd. In 1969 werd hij lid van de Eerste en in 1971 lid van de Tweede Kamer. In 1977 trad hij toe tot het kabinet-Van Agt/Wiegel als minister van Ontwikkelingssamenwerking, waar hij het idealisme van zijn voorganger Jan Pronk (pvda) inruilde voor een veel zakelijker benadering. In het tweede kabinet-Van Agt deed hij Landbouw en Visserij. Toen hij in 1982 minister van Sociale Zaken in het eerste kabinet-Lubbers was geworden, kreeg hij al snel de reputatie hard te zijn. Maar hij bezat tegelijkertijd een overtuigingskracht die hem als geen ander in staat stelde begrip te kweken voor onaangename boodschappen. Rustig, charmant, gewaagd met een ruim scala van boerenwijsheden, verdedigde hij zijn bezuinigingsmaatregelen – en iedereen die hem hoorde hield er steevast het gevoel aan over dat hij ergens toch wel gelijk had. Als Jan de Koning moest uitleggen dat het gezondmaken van de overheidsfinanciën niet van de ene dag op de andere tot economisch herstel zou leiden, maar dat enig geduld noodzakelijk was, zei hij bijvoorbeeld: 'Je kunt een plant niet harder laten groeien door aan de bladeren te trekken.' Daar was geen speld tussen te krijgen.

In tegenstelling tot die van veel andere politici was zijn omgang met de media bijzonder soepel. Hij was open, en tege-

lijkertijd zeer handig in het ontwijken van onderwerpen waar hij niet op in wilde gaan. Omdat hij dat op uiterst beminnelijke wijze deed, werd het hem meestal nog vergeven ook. Ondanks zijn 'harde' imago was De Koning als politicus minstens zo gericht op het zoeken naar consensus en oplossingen als Ruud Lubbers. Een van zijn meest geciteerde uitspraken is: 'Als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan.' Niet voor niets speelde hij een belangrijke rol bij de vorming van de kabinetten Van Agt-II (in 1981) en Lubbers-II (in 1986), terwijl hij bij de totstandkoming van Lubbers-III in 1989 als pre-informateur de weg naar samenwerking met de PVDa hielp voorbereiden.

Een van de sterke punten van Lubbers-I was dat De Koning redelijk eendrachtig samenwerkte met Onno Ruding. Traditioneel is er sprake van een natuurlijk spanningsveld tussen de minister van Sociale Zaken en de minister van Financiën, omdat de laatste altijd vindt dat de eerste te veel aan sociale uitkeringen uitgeeft. Jan de Koning stond echter volop achter de bezuinigingen die Lubbers-I zich in het regeerakkoord had opgelegd, en hij was er de man niet naar zich aan zijn aandeel te onttrekken. Zo werd hij een *trait d'union* tussen de minister-president, die soms de neiging had het wat rustiger aan te doen met al dat bezuinigen, en de vasthoudende Onno Ruding. 'Ik zal altijd aan de kant van Lubbers staan, maar ik zal Ruding nooit in de kou laten staan', zei hij eens.

Terwijl de christen-democratische driehoek Lubbers-De Koning-Ruding in het kabinet domineerde, was het in de Tweede Kamer vooral de fractievoorzitter van het CDA, Bert de Vries, die veel sterker uit de verf kwam dan zijn VVD-collega, de jeugdige Ed Nijpels. Deze laatste was weliswaar populair, maar werd door menig ervaren politicus – ook in zijn eigen partij – beschouwd als een jonge hond die vooral goed wist hoe hij met allerlei uitspraken de publiciteit moest halen. Bert de Vries was een heel ander type politicus. Toen deze – dan 44-jarige – doctor in de economie eind november 1982 tot fractievoorzitter van het CDA werd gekozen, was hij voor de buitenwereld vrijwel onbekend. De stug overkomende, gereformeerde Groninger van ARP-huize kreeg vrijwel direct het etiket 'grijze muis'. De pers veronderstelde in koor dat hij zijn nieuwe baan te danken

had aan het feit dat Ruud Lubbers alle echte zwaargewichten uit de fractie had meegenomen naar zijn kabinet. Deze verlegen, ingetogen man zou een meeloper blijken, de spreekbuis van de premier in de fractie. Het gedetailleerde regeerakkoord liet hem en de fractie betrekkelijk weinig ruimte voor eigen initiatieven. Bovendien was de informateur van Lubbers-I, de CHU'er Willem Scholten, zo slim geweest de fracties van VVD en CDA via werkgroepen heel nauw bij de voorbereiding van dat akkoord te betrekken. Daardoor waren zij er na aantreding van het kabinet natuurlijk behoorlijk aan gebonden.

Maar al na een half jaar liet Bert de Vries blijken dat hij absoluut niet van plan was de rol van Lubbers' loopjongen te spelen. Toen er sprake was van te snel oplopende lasten voor de burgers en tegenvallers in de aardgasinkomsten van het rijk, zei hij dat het regeerakkoord dan maar moest worden bijgesteld. Vanaf dat moment werd geleidelijk duidelijk dat De Vries een politieke laatbloeiër was. Door zijn economische kennis en door zijn belangrijkste karaktertrek – vasthoudendheid – verwierf hij grote autoriteit. Met name vanaf het aantreden van Lubbers-II in 1986 kreeg Nederland dat in de gaten en maakte de kwalificatie 'grijze muis' plaats voor een andere typering, die van Ruud Lubbers afkomstig is: Bert de Vries is net slagroom, hoe harder je klopt, des te stijver hij wordt. Star en eigenwijs, noemen sommigen hem. Maar de saaie doctor beschikte blijkbaar over voldoende politieke *feeling* om gedurende de drie kabinetten-Lubbers uit te groeien tot een zeer belangrijke machtsfactor. Hij was gepromoveerd op het onderwerp loon- en inkomensvorming en hield uiterst consequent vast aan zijn opvatting dat bezuinigingen op uitkeringen, ambtenarensalarissen en subsidies altijd gepaard moesten gaan met maatregelen om de zwakkeren te beschermen. Het gezondmaken van de overheidsfinanciën was weliswaar noodzakelijk, maar een te forse aantasting van de koopkracht van grote bevolkingsgroepen zou kunnen leiden tot een afname van de particuliere bestedingen. Daardoor kan vervolgens een neerwaartse spiraal van afnemende belastinginkomsten en nog weer verdergaande bezuinigingen ontstaan. Op grond van deze argumentatie verzette hij zich – met succes – tegen de herhaalde pogingen van minister van Sociale Zaken Jan de Koning en premier Lubbers het minimumloon af te schaffen. Al tijdens het eerste kabinet-Lubbers vormde De Vries een

'natuurlijk' tegenwicht tegen de soms al te doortastende snoeier Onno Ruding. De minister van Financiën in de kabinetten Lubbers-I en -II was behalve een enthousiast terugdringer van overheidsuitgaven ook een groot voorstander van het verlagen van de belastingen van de midden- en hogere inkomensgroepen. Maar De Vries betoogde steevast dat belastingverlaging alleen aan het volk te verkopen viel als die niet zou leiden tot 'denivellering', tot grotere verschillen tussen arm en rijk.

Door dit alles kon Bert de Vries rekenen op de sympathie van de 'linkser' stromingen in zijn eigen partij en ook op die van de PVDA. Toen hij later in Lubbers-III als minister van Sociale Zaken met die partij kon gaan samenwerken, werd hij al snel de 'achtste PVDA-minister' genoemd en werd hij, voor diegenen in het CDA die meer voelden voor de harde, rechtse, VVD-achtige lijn-Ruding, geleidelijk een brandpunt van ongenoegen. De Vries was bij zijn aantreden als fractievoorzitter nog eens fel bekritiseerd door dr. Jelle Zijlstra, oud-premier en oud-president van De Nederlandsche Bank. Deze had zijn ideeën over het op peil houden van de bestedingen, desnoods ten koste van een wat hoger financieringstekort, 'rampzalig' genoemd. De nieuwe fractieleider was niet onder de indruk en bleef zijn opvattingen rustig herhalen, waar en wanneer hij dat noodzakelijk vond. Een decennium later was het vooral Zijlstra, en niet Bert de Vries, die door toenmalig fractieleider Elco Brinkman regelmatig werd geraadpleegd bij de voorbereidingen voor de verkiezingen van 1994.

Een van de belangrijkste wapenfeiten waarmee de naam Bert de Vries in het CDA verbonden zal blijven, is de uitschakeling van de zogenoemde loyalisten. Toen hij in 1982 het vaandel van Ruud Lubbers overnam, was de CDA-fractie hopeloos verdeeld. Die verdeeldheid dateerde van 1977. Zes CDA-kamerleden voelden niets voor de CDA/VVD-coalitie die toen tot stand kwam. Van deze zes waren er vijf van ARP-huize – met als belangrijkste de toenmalige voorzitter van de fractie, Willem Aantjes. Om een breuk in eigen gelederen te voorkomen, beloofde dit zestal dat ze het kabinet-Van Agt niet zouden tegenhouden en 'in loyaliteit' zouden bejegenen. In de daaropvolgende jaren bleken deze 'loyalisten' desondanks een potentiële splijtzwam in het CDA, en na Aantjes' aftreden in 1978 kost-

te het de nieuwe fractieleider Ruud Lubbers vaak de grootst mogelijke moeite om de fractie ongeschonden door moeilijke situaties te loodsen. Zelf heeft hij later wel eens gezegd dat hij juist in die periode zijn 'wollige' taalgebruik ontwikkelde – in voortdurende pogingen het onverenigbare te verenigen.

Een van de onderwerpen waarbij de loyalisten steeds weer voor moeilijkheden zorgden, waren de kruisraketten. In 1979 besloot de NAVO 464 van deze nucleaire middellange afstandwapens (samen met nog eens 108 Pershing-II raketten) te plaatsen als antwoord op de honderden SS-20 kernraketten die de Sovjet-Unie op Europa gericht hield. Tegelijkertijd zegde de verdragsorganisatie toe niet tot plaatsing te zullen overgaan, als de Sovjet-Unie en de daarmee verbonden landen van het Warschaupact bereid waren de SS-20 af te schaffen. Dit 'dubbelbesluit' werd vervolgens een bron van jarenlang verzet in verschillende Europese landen en met name in Nederland, waar 48 kruisraketten geplaatst zouden moeten worden. De tegenstanders betoogden dat de plaatsing het gevaar van een beperkte kernoorlog in West-Europa niet zou verminderen, maar juist zou vergroten.

In december 1979 scheelde het maar een haartje of het kabinet-Van Agt/Wiegel ging aan de kwestie ten onder, doordat de loyalisten in de CDA-fractie voor een motie van PVDA en D66 stemden en zich tegen de kruisraketten uitspraken. Toen puntje bij paaltje kwam, wilden zij de regering echter niet ten val brengen. In 1982, bij de start van Lubbers-I, lag het probleem van de kruisraketten nog steeds in de kast. Het definitieve besluit tot plaatsing had in 1981 moeten zijn genomen, maar door het kortstondige leven van het tweede kabinet-Van Agt was dat er niet van gekomen. Tegen deze tijd waren grote delen van het CDA doodmoe van de loyalisten. Die hadden via talloze felle discussies het ontstaan van het CDA bemoeilijkt en zorgden nu al vijf jaar lang voor een imago van interne verdeeldheid – niet alleen in het kruisraketten-debat, maar ook rond kwesties als een olie-boycot tegen Zuid-Afrika en bij onderwerpen waarbij het sociale karakter van het CDA in het geding kon worden gebracht. Het verlangen naar eenheid was voor de jonge partij uitgegroeid tot een obsessie.

De komst en het optreden van het daadkrachtige kabinet-Lubbers met zijn strakke regeerakkoord was voor diegenen in

de partij die nu eindelijk weleens rust in de gelederen wilden, een grote opluchting. Binnen de ARP-geleding, waar het loyalisme het sterkst geworteld was, waren al in 1980 uitstotingsverschijnselen aan de dag getreden. De ARP-afdelingen in den lande mochten zich voor het laatst zelfstandig bemoeien met de kandidatenlijst voor de kamerverkiezingen van 1981 (de CDA-fusie was nog nèt niet voltooid), en ze plaatsten een aantal loyalisten lager dan het ARP-partijbestuur had voorgesteld. Dit signaal vanuit de achterban was voor Bob Goudzwaard, in die tijd een van de toonaangevende intellectuelen binnen de ARP en auteur van het CDA-verkiezingsprogram 'Niet bij brood alleen' (1977), reden om het bijltje erbij neer te gooien en zich terug te trekken als kandidaat-kamerlid.

Kort na de verkiezingen van 1982 was de maat vol. In december stemde wéér een deel van de CDA-fractie mee met een motie van de oppositie over de kernwapens, en dat terwijl de nieuwe voorzitter Bert de Vries had verkondigd dat het 'loyalisme' nu verleden tijd was. Voor De Vries en CDA-partijvoorzitter Piet Bukman was dit het signaal om actie te ondernemen. Bukman, toen 49 jaar oud en voorzitter sinds de definitieve fusie van ARP, CHU en KVP in oktober 1980, stond in de partij bekend als de 'drilboor', de 'knoet' en de 'Lenin van Voorschoten' (waar hij woont), omdat hij voortdurend met stevige uitspraken probeerde meer eenheid in de gelederen te krijgen. Zijn opvattingen op dat punt verwoordde hij later bij zijn afscheid nog eens als volgt: 'Als een deel van de partij zich niet gebonden acht aan het partijstandpunt, dan kun je niet functioneren. In een zandbak kun je wat aanrommelen, in een politieke partij niet.' In de visie van Bukman kon het CDA geen loslopende dissidenten gebruiken.

Na indringende gesprekken met de fractie kregen de fractieleider en de partijvoorzitter begin 1983 vrijwel alle leden zover dat ze een intentieverklaring tekenden om voortaan als eenheid op te treden. Het was de bedoeling dat afwijkend stemgedrag in de Tweede Kamer voortaan niet meer – of althans minder – zou voorkomen. Toch bleef het probleem van de loyalisten nog bijna het gehele jaar 1983 doorzielen, vooral doordat twee fractieleden – de ARP'er Jan-Nico Scholten en de katholieke Stef Dijkman – zich bleven verzetten tegen wat zij als de verrechtsing van het CDA beschouwden. Ze waren de laatst overgebleven dissidenten en verklaarden met regelmaat luid en duidelijk dat

het bezuinigingsprogramma van Lubbers-I wat hen betrof op gespannen voet stond met CDA-principes als een eerlijke verdeling van lasten en solidariteit. Ook het CDA-standpunt in het kernwapendebat bleef hun in dat jaar mogelijkheden bieden om hun eigen opinies te verkondigen en de intentieverklaring aan hun laars te lappen. Partijbestuur en fractiebestuur zetten hen nu zwaar onder druk, maakten hun het kamerwerk praktisch onmogelijk en zegden uiteindelijk het vertrouwen op. Desondanks lieten Bukman en De Vries de keuze tussen opstappen of inschikken aan de twee zelf over; tactisch gezien een goede zet, omdat een uitzetting vermoedelijk een storm van kritiek over de partij zou hebben afgeroepen. Op 8 december 1983 viel het doek. Scholten en Dijkman hielden de eer aan zichzelf en verlieten de CDA-fractie. Aanvankelijk vormden ze een eigen tweemansfractie, later sloot Dijkman zich aan bij de PPR en Scholten bij de PVDA.

Daarmee was de verdeeldheid in het CDA over de kernwapens overigens nog niet helemaal ingedamd. Premier Lubbers wist wel een jaar rust te brengen door de definitieve beslissing uit te stellen tot oktober 1985. Als de Sovjet-Unie het aantal ss-20's intussen niet had uitgebreid, zou Nederland niet plaatsen. Het was een onnavolgbare vondst, die Lubbers' imago als handig politicus definitief vestigde. Mocht toch tot plaatsing besloten worden, dan zou de schuld immers bij de Sovjet-Unie liggen, niet bij de Nederlandse regering. Toen de cruciale datum naderde, organiseerde de vredesbeweging, die eerder honderdduizenden mensen op de been had gebracht in protestdemonstraties tegen de kruisraketten, het volkspetitionnement. Maar nadat Ruud Lubbers de handtekeningen in ontvangst had genomen, bleek dat de Sovjets zich niet aan zijn conditie hadden gehouden. Hoewel over dat punt nog even discussie ontstond, besloot de regering tot plaatsing in 1988. Ze kon haar handen in onschuld wassen, aan háár had het niet gelegen. Daarmee was het thema politiek gesproken van de baan. Het plaatsingsbesluit zou overigens nooit daadwerkelijk worden uitgevoerd, omdat de vredesonderhandelingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, met haar nieuwe leider Michael Gorbatsjov, dit uiteindelijk overbodig maakten.

Achteraf blikken veel CDA-kamerleden en oud-kamerleden met bewondering terug op het optreden van Bert de Vries in het

kaltstellen van de loyalisten. Terwijl Lubbers met zijn optreden in de Houtrusthallen het ontzag van het grote publiek afdwong, deed De Vries dat in zijn partij door de vasthoudendheid waarmee hij – gesteund door Bukman – de fractie naar de eensgezindheid leidde. Zijn rechtlijnigheid kwam in deze verwarrende episode goed van pas. Of zoals een oud-fractielid het uitdrukt: ‘Hij was een droogkloot, een gereformeerde hark, en soms een hufter, maar hij was wel ònze droogkloot en ònze hufter.’ Zelfs de loyalisten, die hij toch min of meer muilkorfde, koesterden over het algemeen geen wrok tegen hem. Hoewel hij uiterlijk altijd zeer rustig oogde, kon De Vries binnenskamers wel degelijk woedend worden – vooral als fractieleden tegen zijn adviezen ingingen of teveel hun eigen opvattingen ventileerden in plaats van het fractiestandpunt. Hij riep de betrokkenen dan stevig tot de orde, maar wel op een bijna vaderlijke manier: ik doe het voor je eigen bestwil.

Het door Ruud Lubbers zelfbedachte motto ‘no nonsense’ uitte zich niet alleen waar het ging over bezuinigingen. Zijn eerste kabinet was bepaald ambitieus. Het stelde zich ook ten doel overheidsbedrijven te privatiseren, bureaucratie en regelgeving te verminderen, nieuwe en kansrijke bedrijvigheid te bevorderen, reorganisaties in het onderwijs en herzieningen in het stelsel van sociale zekerheid door te voeren. Het ministerie van Onderwijs bijvoorbeeld, geleid door de CDA'er Wim Deetman, toonde zich al bijna net zo daadkrachtig als Onno Ruding bij de terugdringing van het overheidstekort. Hij dwong de universiteiten tot betere taakverdeling en de HBO-opleidingen tot het voorbereiden van vergaande fusies. Hij kwam bovendien met plannen voor een nieuw stelsel van studiefinanciering, met een opleiding voor universitaire onderzoekers (de assistenten-in-opleiding, aio's), en zette het hoger onderwijs aan tot een meer ‘marktgericht’ beleid, met andere woorden: een betere afstemming van onderwijs en onderzoek op de behoeften van de samenleving. Ook op andere terreinen spreidde dit kabinet een ‘nieuwe zakelijkheid’ ten toon. Hans van den Broek stelde dat in het buitenlands beleid rekening moest worden gehouden met Nederlandse economische belangen; VVD-minister Eegie Schoo deed hetzelfde waar het ging om de besteding van gelden voor ontwikkelingshulp.

De oppositie ter linkerzijde van het CDA ervoer dit type politiek als een gruwel. Kort voor de verkiezingen van 1986 schreef Joop den Uyl in een themanummer van het tijdschrift *Civis Mundi* een artikel onder de titel 'Het kabinet van de sterkten'. Daarin verweet hij de regering nauwelijks iets te hebben gedaan aan de werkloosheid en een tweedeling tussen sterken en zwakken in de samenleving te hebben veroorzaakt. Maarten Engwirda, kamerlid voor D66, schreef in hetzelfde themanummer dat Lubbers-I wel flink bezuinigd had, maar de verspillende structuur van de gezondheidszorg, het welzijnswerk en het onderwijs intact had gelaten. Ria Beckers van de PPR noemde het kabinet 'hard, ontoegankelijk en zonder hoop'. De drie bleken zich met name ernstig te hebben gestoord aan de autoritaire bestuursstijl, waarvan Onno Ruding en Elco Brinkman als de belangrijkste representanten golden.

Bij deze karakteriseringën hoort enige relativering. In de praktijk werd de voortvarendheid van Lubbers-I regelmatig afgedempt door het kussen van de maatschappelijke weerstanden. De besluitvorming rond de kruisraketten, die keer op keer moest worden uitgesteld, is daar een voorbeeld van; en hetzelfde gold voor de plannen met betrekking tot de sociale zekerheid. Het was in de periode Lubbers-I dat voor het eerst ideeën ontstonden voor een grondige herziening van het uitkeringsstelsel, waarvan geleidelijk duidelijk werd dat het op den duur onbetaalbaar zou worden. Toen het kabinet kwam met het plan de WAO-uitkeringen te verlagen van tachtig naar zeventig procent van het laatstverdiende loon, stak een storm van protest op. De verlaging ging wel door, maar de gedachten over werkelijk fundamentele aanpassingen in de WAO konden uiteindelijk pas een decennium later – en ook toen nog steeds met de grootste moeite – worden uitgevoerd. In het najaar van 1983 werd het kabinet geconfronteerd met harde vakbondsacties tegen de plannen om de ambtenarensalarissen 3,5 procent te verlagen. Ook de interne verhoudingen in het kabinet leden onder deze acties. Ruud Lubbers haalde zich de woede op de hals van regeringspartner VVD en haar minister van Binnenlandse Zaken Koos Rietkerk, toen hij via de televisie het kortingspercentage eigenhandig terugdraaide naar drie. Het was aan de enorm oplopende werkloosheid en de grote maatschappelijke bezorgdheid hierover te danken dat dit soort maatregelen uiteindelijk toch kon worden doorgezet en dat vakbondsacties doodbloeden.

Dus zonder slag of stoot het regeerakkoord uitvoeren, nee. Nederland, zo moesten de doorzetters van Lubbers-I constateren, is nu eenmaal geen land waarin kabinetten en parlementen het exclusief voor het zeggen hebben. Zonder vaak tijdrovend overleg met allerlei maatschappelijke organisaties maken echt ingrijpende veranderingen geen kans. Wel kan deze regeerperiode worden gezien als het begin van een klimaatomslag. Lubbers-I maakte de samenleving rijp voor een nieuwe manier van denken, met name over de verzorgingsstaat. De economische crisis van 1980-1982 had duidelijk gemaakt dat die zonder een gezonde economische basis snel in gevaar kon komen. Dat besef, waarvan Lubbers-I zich de spreekbuis maakte, is sindsdien niet meer verdwenen.

Hoe moeizaam het soms ook ging, de boodschap kwam over. Aanvankelijk leidden het keiharde bezuinigingsbeleid, de vele vakbondsacties en het maatschappelijk verzet tegen de kruisraketten tot een flinke daling van het CDA in de opiniepeilingen. Begin 1985 stond de partij op minder dan veertig zetels, tegen zestig voor de PVDa. Maar vanaf dat moment ging het langzaam opwaarts. Sinds 1984 waren de CDA-bewindslieden en -kamerleden op advies van partijsecretaris Ries Smits wat vaker het land in getrokken om het beleid uit te leggen. De partij organiseerde bijvoorbeeld regelmatig regiobijeenkomsten, waar premier Lubbers en andere ministers spraken, terwijl een aantal kamerleden in marktkraampjes met de belangstellenden praatte. Die aanpak bleek goed te werken. Vooral Onno Ruding, minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek en Ruud Lubbers zelf wisten er hun populariteit behoorlijk mee op te vijzelen. De wat stijve ex-bankier Ruding ontpopte zich bij zijn toespraken in het land zowaar als een spreker die het publiek kon boeien en tot nadenken aanzetten, met uitspraken als: 'De staatsschuld groeit elke dag met honderd miljoen. Ook op zondag.' Zelfs Hans van den Broek, bijgenaamd de 'koele kikker', zakelijk, efficiënt, en totaal ongevoelig voor de anti-NATO-sentimenten die tijdens de kruisrakettedebatten over Nederland spoelden, oogstte door zijn kennis van zaken en zijn overdonderende zelfvertrouwen voornamelijk bewondering. Hij bleek uitermate populair bij het vrouwelijk deel van het electoraat en scoorde bij vlagen hoger in de *polls* dan Ruud Lubbers. Krachtige taal,

recht-toe-recht-aan, geen doekjes voor het bloeden, dat was waar Nederland in die tijd – als in een soort collectief masochisme – gevoelig voor was.

In de loop van 1985 werden de eerste tekenen van een economisch herstel zichtbaar. Het straffe beleid van Lubbers-I had succes, zo kon de regeringsploeg, met het CDA voorop, nu rondbazuinen. Het financieringstekort was inderdaad gedaald tot de geplande 7,5 procent, de winsten van het bedrijfsleven waren hersteld, de werkloosheid vertoonde een lichte daling. De vele ruzies met de vakbonden waren ten einde, en kort voor de verkiezingen van mei 1986 slaagde Jan de Koning erin met hen een akkoord te sluiten over de werkloosheidsbestrijding. Het felle verzet van de PVDA tegen het kabinetsbeleid leek steeds meer een lege huls. Coalitiepartner VVD ging inmiddels gebukt onder schandalen en interne ruzies; haar fractieleider Ed Nijpels had veel van zijn felheid verloren en bleek uiteindelijk toch een politiek lichtgewicht. Het kruisrackettenprobleem kon niemand meer boeien, de interne verdeeldheid in het CDA was door het vertrek van de laatste loyalisten verleden tijd; de ploeg van bewindslieden – Lubbers voorop – oogde stevig en zelfverzekerd. Op alle fronten waren de omstandigheden voor een verkiezingsoverwinning gunstig. En die kwam er dan ook.

HOOFDSTUK 5

De Bert-norm

De pikorde van het tweede kabinet-Lubbers

'Ik kijk er een beetje verrast naar', zei overwinnaar Ruud Lubbers aan het eind van de verkiezingsavond op bescheiden toon tegen tv-interviewer Jaap van Meekren. Nog steeds gedroeg hij zich als de staatsman: de uitgelatenheid liet hij over aan de partijkaders. Bij sommigen in het CDA veroorzaakten de verkiezingen van 21 mei 1986 inderdaad een zodanige euforie, dat zij de geest van Ruys de Beerenbrouck al uit de fles zagen komen. Die was in 1922 in een situatie terecht gekomen die enige verwantschap vertoonde met de huidige. Ruys' coalitie won toen de verkiezingen en hij besloot dat zijn regering met dezelfde ministersploeg door kon gaan, zonder een nieuwe formatieperiode. Omdat de fractieleiders van de coalitiepartijen dit plan wat arrogant vonden, ging het niet door – hoewel de daaropvolgende formatie natuurlijk toch tot ongeveer hetzelfde kabinet leidde. Nu, in 1986, was de verkiezingsuitslag zelf voldoende reden om eventuele plannen à la Ruys bij nader inzien toch maar liever naar het rijk der fantasie te verwijzen. De CDA/VVD-coalitie behield weliswaar haar meerderheid, maar doordat het CDA negen zetels won en de VVD er negen verloor, zag de machtsbalans er heel anders uit. Het CDA, in het eerste kabinet-Lubbers in zetelaantal een kwart groter dan zijn coalitiepartner, was nu tweemaal zo groot (54 : 27). Wellicht was Lubbers dáárvan verrast. Zijn verkiezingsbelofte – voortzetting van de coalitie met de VVD – kon hij gestand doen; maar dat de positie van het CDA in zijn tweede kabinet zóveel dominanter zou worden had niemand verwacht.

In de vvd brak naar aanleiding van haar nederlaag onmiddellijk een leiderschaps crisis uit. Al op de verkiezingsdag circuleerde het gerucht dat Ed Nijpels' dagen als politiek leider geteld waren. Toen de nieuwe fractie een dag later bijeenkwam nam Frits Bolkestein, in Lubbers-I staatssecretaris van Economische Zaken, de rol van beul op zich. Nijpels werd verantwoordelijk gesteld voor het slechte verkiezingsresultaat, de zwakke prestaties van de vvd in de voorgaande kabinetsperiode, de vele grotere en kleine affaires rond vvd-kamerleden en -ministers en het onderlinge geruzie, en hem werd een soms onbesuisd optreden verweten. De fractie besloot haar lijsttrekker in een 'sterfhuisconstructie' onder te brengen. Hij zou slechts voor de duur van de formatie als fractieleider fungeren. Tijdens die formatie mocht hij niet zelfstandig met het cda onderhandelen: hij zou zich gecontroleerd weten door een zes man sterk formatieteam. Verder mocht hij in een nieuw kabinet geen vice-premier worden, hooguit minister. Eén kwestie liet de fractie echter liggen. Nu Nijpels feitelijk was afgezet, had de vvd geen politiek leider meer; en die kwam er ook niet meteen, aangezien op dit punt binnen de partij grote onduidelijkheid bestond.

Het cda bezag dit alles met een meewarige blik. Maar ook met een zekere bezorgdheid: een instabiele en verzwakte coalitiepartner is een risico, en er was geen reëel alternatief voor de vvd. Meer dan tien jaar hadden cda en pvda zich scherp tegen elkaar afgezet – men denke aan Van Agts antipathie jegens 'Ome Joop', aan Den Uyls harde oppositie tegen Lubbers-I, aan Ruud Lubbers' campagnemotto 'het gaat tussen Den Uyl en mij'. Nu ineens overstappen naar een coalitie met de pvda zou volstrekt ongeloofwaardig zijn; bovendien bleek uit enquêtes dat de cda-achterban er absoluut niet voor voelde, en dat gold ook voor het grootste deel van de Tweede-Kamerfractie en de cda-ministersploeg. Het cda was dus, ondanks zijn suprematie, tot de vvd veroordeeld.

Op grond hiervan besloot de partij tot een voorzichtige aanpak, waarbij Ruud Lubbers vooralsnog buiten beeld bleef. Koningin Beatrix benoemde hem niet meteen tot formateur; eerst kwam er een informatiefase onder leiding van Jan de Koning. Officieel heette het dat Lubbers het te druk had om het premierschap en het formateurschap te combineren; bovendien moest hij een Europese topconferentie voorbereiden. Officieus

was het CDA bang dat de formatie door de interne VVD-perikelen weleens zou kunnen mislukken. Dat kon maar beter niet aan Lubbers' handen kleven. De Koning begon met het afkondigen van een radiostilte, waardoor de pers nauwelijks in staat was de onderhandelingen over het nieuwe regeerakkoord te volgen en – als bijkomend voordeel – ook eventuele verdeeldheid in het VVD-kamp gemakkelijker binnenskamers kon blijven. Niet iedereen liet zich evenveel aan deze radiostilte gelegen liggen. Zo bracht Onno Ruding al meteen een eis naar buiten van 21 miljard gulden bezuinigingen in de komende kabinetsperiode. Dat was een paar miljard meer dan in het CDA-verkiezingsprogramma stond, maar er tekende zich een flinke terugval van 's rijks aardgasinkomsten af, die om compensatie vroeg. Een paar dagen later zei de toenmalige CDA-fractie leider in de Eerste Kamer, prof. dr. J. Christiaanse, dat het voor zijn partij niet aantrekkelijk was te onderhandelen met Ed Nijpels. Ook de voormalige AR-minister en CDA-prominent prof. dr. W. de Gaay Fortman vond Nijpels 'niet aanvaardbaar'. Harde taal, maar gevolgen had het allemaal niet.

De onderhandelingen, met aan CDA-zijde Bert de Vries, duurden vijf weken en de VVD moest zich logischerwijs bescheiden opstellen. De door haar gewenste belastingverlaging van vier miljard gulden kon niet doorgaan, er kwam minder extra geld voor criminaliteitsbestrijding op tafel dan de liberalen wilden, en ook de toename van de defensie-uitgaven zou beperkt blijven. Rudolf de Korte, die aan het einde van Lubbers-I een paar maanden minister van Binnenlandse Zaken was geweest en nu als een van de 'waakhonden' van Nijpels driftig mee-onderhandelde, wilde de bezuinigingen op het aantal ambtenaren omzetten in salarisverhoging – minder ambtenaren, maar beter betaald, was zijn slogan. Die wens ging in rook op. Later zou dit voor De Korte een belangrijke reden worden om de post Binnenlandse Zaken in Lubbers-II te weigeren; nu zijn operatie 'Minder maar beter' van de baan was, zou hij als minister van ambtenarenzaken ongeloofwaardig overkomen. Alleen op het gebied van de mediapolitiek konden de liberalen een succesje in het concept-regeerakkoord noteren. Het CDA was altijd tegen commerciële televisie geweest, maar besloot daar nu mee akkoord te gaan. Weliswaar onder beperkende voorwaarden, maar toch: de deur werd op een kier gezet. De twee meest tijd-

rovende onderwerpen waren het onderwijs en de euthanasie. In het eerste geval ging het om de invulling van een bezuiniging van zevenhonderd miljoen gulden; in het tweede om de zeer fundamentele vraag of actieve levensbeëindiging verboden zou blijven (het CDA-standpunt) dan wel onder voorwaarden toegestaan zou worden (het liberale standpunt). In beide gevallen besloten Bert de Vries en Ed Nijpels om de zaak vooruit te schuiven. De nieuwe minister moest maar uitzoeken hoe die onderwijskorting moest worden aangepakt, en over de euthanasie zou eerst de mening worden gevraagd van 's lands belangrijkste adviesorgaan, de Raad van State.

Toen het concept-regeerakkoord af was, kwam het leiderschapsprobleem in de VVD weer aan de orde. Tijdens de informatiefase had zich een interne machtsstrijd ontwikkeld, waarin twee van de drie stromingen waarin de VVD kon worden verdeeld, tegenover elkaar waren komen te staan. De eerste werd gevormd door de 'anti-Nijpelianen', waartoe partijvoorzitter Ginjaar, enkele VVD-bewindslieden en het zogenoemde 'Sweelinckberaad' van vier regionale partijbonzen (kamercentralevoorzitters) behoorden. De tweede bestond uit aanhangers van Ed Nijpels. De derde stroming, de 'generatie van '82' met veelal jonge kamerleden als Robin Linschoten en Frank de Grave, had toen nog weinig in de melk te brokkelen; later zou deze club zich profileren als voorstander van een 'paarse' coalitie van VVD, D66 en PVDA, zonder het CDA.

In de nacht van 26 op 27 juni 1986 kwam het tot een ontknoping. Na een urenlange vergadering op het ministerie van Verkeer en Waterstaat, de thuisbasis van Neelie Smit-Kroes, bleek de VVD Rudolf de Korte, een intelligente, nogal ambitieuze oud-manager, als toekomstig vice-premier te hebben aangewezen. Fractie leider werd de bedaarde, wat plechtstatige 'kamergeleerde' en buitenlandexpert prof. Joris Voorhoeve. Beiden konden als 'neutrale' figuren worden beschouwd, zodat deze oplossing neerkwam op een wapenstilstand. De VVD verloor haar populaire minister Pieter Winsemius. Deze voormalig organisatie-adviseur van McKinsey had in het eerste kabinet-Lubbers het departement van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) geleid. Hij kon het zó goed vinden met Ruud Lubbers, dat deze hem graag als vice-premier had gehad. Nu De Korte dat werd, wilde Winsemius alleen

meedoen als hij Economische Zaken kon leiden. Maar die post werd door De Korte opgeëist, tot ongenoegen niet alleen van Winsemius – die daarom de politiek verliet – maar ook van Lubbers. Misschien stelde de premier om die reden op het laatste moment voor niet één, maar twee vice-premiers te benoemen, een vvd'er en een cda'er – te weten Jan de Koning. Zijn argument was dat hij dan gemakkelijker boven de partijen kon staan, zoals in zijn opvatting over het premierschap ook hoorde. Maar de vvd en De Korte ervoeren deze manoeuvre als een uiting van wantrouwen jegens hen en als een nauwelijks verholde poging de toch al dominante positie van het cda in het kabinet nog verder te versterken. Lubbers' voorstel vond in hun ogen dan ook geen genade.

Zo begon het nieuwe kabinet op 14 juli 1986 zijn werkzaamheden in een situatie met ingebouwde spanningen. Daarbij ging het niet alleen om Lubbers en De Korte, ook de verhouding tussen De Korte en fractieleider Voorhoeve vormde een risico. De vvd had niet vastgelegd wie van die twee nu de echte politiek leider was, zodat een toestand ontstond die Voorhoeve 'duolisme' doopte. Dat kon goed gaan, maar het kon ook op verdeeldheid uitlopen. En dat laatste zou uiteindelijk gebeuren.

Voor Bert de Vries was het tweede kabinet-Lubbers het begin van een nieuw tijdperk. Als cda-onderhandelaar stond hij tijdens de formatie, samen met Jan de Koning, in het middelpunt van het politieke gebeuren en hoewel hij geen ambitieus man is, genoot hij daar wel van. Ruud Lubbers daarentegen had moeite met zijn minder actieve rol bij de totstandkoming van het regeerakkoord. Tot ongenoegen van De Vries greep hij op één punt openlijk in. In het concept stond namelijk dat de regeringspartijen na het inwinnen van advies bij de Raad van State zes maanden de tijd zouden nemen om het eens te worden over een euthanasie-regeling. Als dat niet lukte, zou de zaak een 'vrije kwestie' worden. De kans was groot dat de vvd zich dan aan zou sluiten bij een wetsontwerp van d66, dat een beëindiging van het wettelijk verbod inhield. Als rond dit ontwerp een parlementaire meerderheid ontstond, wat door de steun van de pvda zeer waarschijnlijk was, zou het kabinet er haar handtekening, het *contraseign*, onder moeten zetten. Dat ging Lubbers te

ver: het zou staatsrechtelijk onjuist zijn de regering al van tevoren te binden. Bovendien had hij vermoedelijk weinig zin als premier verantwoordelijk te worden voor een wet waar hij en zijn partij niet achter stonden. Het merendeel van de CDA-fractie steunde Lubbers, en na nog wat pittige aanvullende onderhandelingen ging de VVD overstag: het verplichte *contraseign* verdween uit het concept.

Ook Onno Ruding was niet erg ingenomen met de situatie: het CDA werd tijdens de informatieperiode vertegenwoordigd door iemand die zijn opvattingen niet deelde. De relatie tussen de minister van Financiën en Bert de Vries was al in de periode vóór de verkiezingen onder druk komen te staan, omdat De Vries' opvattingen nadrukkelijker in het CDA-verkiezingsprogramma terecht waren gekomen dan de zijne. De Vries stelde zich op het standpunt dat het CDA het na vier jaren hard bezuinigingsbeleid rustiger aan moest doen. De aanpak van Lubbers-I was, onder enig gemor, door de bevolking geaccepteerd. Nu het economisch weer de goede kant opging, zou het maatschappelijk draagvlak voor verdere bezuinigingen wel eens kunnen slinken. In het CDA-programma was 'rust op het front van de sociale zekerheid' beloofd en De Vries was erin geslaagd deze belofte grotendeels in het regeerakkoord opgenomen te krijgen. De daarin afgesproken bezuinigingen zouden worden gerealiseerd door inkrimping van het ambtenarenapparaat, korting op de volksgezondheid en bestrijding van belasting- en uitkeringsfraude, en maar in zeer beperkte mate door het aantasten van uitkeringen. Mede door premiedalingen zou de koopkracht van de minima er gedurende Lubbers-II niet meer op achteruit gaan, zo hadden VVD en CDA vastgelegd. Er was daarentegen geen ruimte om de loon- en inkomstenbelasting te verlagen, zoals Ruding en de VVD wensten.

Al met al was ook in het regeerakkoord eerder de hand van De Vries dan die van Ruding te herkennen. Ruud Lubbers schaarde zich bij de presentatie van zijn tweede kabinet op één punt openlijk aan de zijde van De Vries; ook hij wees op het gevaar van bezuinigingsmoeheid in de samenleving. De voormalige fractievoorzitter Willem Aantjes, die zich na zijn gedwongen terugtreden in 1978 in tal van publikaties een scherp CDA-analist had getoond, had aan dit halve woord genoeg. Lubbers verontschuldigde zich door deze opmerking al bij voorbaat

voor een overstap naar de PVDA, schreef hij een week later in een artikel in *Hervormd Nederland*.

De eerste maanden van het tweede kabinet-Lubbers bevestigden het vermoeden dat dit kabinet niet onder een gelukkig gesternte was geboren. Al snel deed zich het eerste incident voor. Vaclav Havel – de huidige president van Tsjechië, maar toen nog dissident – zou uit handen van prins Claus de Erasmusprijs in ontvangst nemen. Er ontstond commotie toen de media meldden dat Hans van den Broek had willen snijden in Havels ongetwijfeld politiek geladen speech. Die kritiek bleek niet juist. Van den Broek had slechts de vraag aan de orde gesteld of de dissident zijn tekst uitgerekend in aanwezigheid van Claus moest uitspreken; kon dat, in het kader van de politieke bescherming van het Koningshuis, niet anders? Maar de overheersende indruk was: de minister van Buitenlandse Zaken heeft censuur willen plegen. Ruud Lubbers deed weinig moeite die indruk te bestrijden.

Dan was er de nieuwe CDA-minister Cees van Dijk die onmiddellijk ruzie kreeg met de ambtenaren van zijn departement van Binnenlandse Zaken. Hij verweet hun – ten onrechte – dat hun ziekteverzuim zo hoog lag. Verder ging hij, in de gesprekken over het gevoelige onderwerp van de inkrimping van het overheidsapparaat, nogal bot om met de ambtenarenbonden.

Datzelfde najaar van 1986 verloor Lubbers-II bovendien zijn eerste staatssecretaris. In augustus meldde *de Volkskrant*: het ministerie van VROM vermoedt dat het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP), een belangrijke financier van bouwprojecten, heeft gefraudeerd bij het verkrijgen van overheidssubsidies. In oktober besloot de Tweede Kamer die zaak nader te onderzoeken via een parlementaire enquête. De dag nadat dit besluit gevallen was, lekte een brief van Bert de Vries aan premier Lubbers uit, waarin de fractieleider liet weten dat CDA-staatssecretaris voor Volkshuisvesting Gerrit Brokx maar beter kon opstappen. Brokx beheerde deze portefeuille sinds 1977 en zou door de Kamer natuurlijk voor eventuele misstanden verantwoordelijk worden gehouden. Dat zou, aldus De Vries, zijn politieke gezag ernstig aantasten.

Nu deze, als persoonlijk en vertrouwelijk verzonden, brief op straat lag was er geen houden meer aan. Diezelfde avond, op

22 oktober 1986, vroeg Lubbers zijn fractievoorzitter de brief in te trekken, maar De Vries wist zich gesteund door de meerderheid van zijn fractie en weigerde. Vervolgens trok Brokx zijn ontslagbrief uit de binnenzak. In de dagen daarna kreeg De Vries een storm van kritiek over zich heen: hij had de staatssecretaris een faire kans moeten geven zich in de Tweede Kamer te verantwoorden. Zelfs premier Lubbers sprak, in het kamerdebat over deze zaak, als zijn mening uit dat De Vries 'de heer Brokx er ten onrechte toe heeft gebracht om af te treden'. De Vries was het daar niet mee eens. Bij aanblijven zou Brokx zelf misstanden moeten onderzoeken en rechtzetten waar hij als staatssecretaris verantwoordelijk voor was geweest. Zo'n twee-petten-situatie leek de fractieleider niet gezond. Bovendien zou Brokx in een soortgelijke positie terecht kunnen komen als Van Aardenne in Lubbers-I, die van 'aangeschoten wild', krachteloos, een permanente blamage voor zijn eigen partij.

Later bleken de uitkomsten van de parlementaire enquête over de bouwsubsidies bepaald niet schokkend. Het fraudeverhaal was een luchtballon; er was hooguit sprake geweest van een 'vrijzinnige' omgang met bepaalde subsidieregelingen en een zwakke controle vanuit het departement van vrom. Voor wie het fijne wil weten: nadat hij in 1988 burgemeester van Tilburg was geworden, legde Gerrit Brokx zijn frustraties neer in een boek. Hier is vooral van belang dat de kwestie-Brokx voor het eerst liet zien dat Bert de Vries, de 'grijze muis' van weleer, een man was geworden die met macht kon omgaan. Na vier jaren Lubbers-I was zijn positie in de CDA-fractie zo sterk dat hij eigen lijnen kon uitzetten.

Gedurende de hele periode van het tweede kabinet-Lubbers bleven grotere en kleinere affaires het CDA teisteren. Parallel aan de kwestie-Brokx begon de kwestie-Braks te spelen. In hetzelfde najaar van 1986 bleek dat Nederlandse vissers de vangstbependingen, die de Europese Gemeenschap hun oplegde, op grote schaal aan hun laars laptten. Het ministerie van Landbouw en Visserij, geleid door de Brabantse katholiek Gerrit Braks, had er onvoldoende controle op uitgeoefend. Ditmaal liep het met een sisser af: aangezien de visserij tijdens Lubbers-I onder vvd-staatssecretaris Ad Ploeg had geressorteed, kon Braks de schuld naar die partij doorschuiven. Vervolgens beloofde hij beter-

schap. Tijdens het derde kabinet-Lubbers, toen de visserijcontroles nog steeds niet effectief genoeg bleken, kostte de kwestie Braks alsnog zijn ministerschap.

In het najaar van 1987 verloor Wim Deetman van Onderwijs zijn status van kroonprins. Onder zijn verantwoordelijkheid was het nieuwe stelsel van studiefinanciering op een puin hoop uitgelopen, wat zich uitte in een enorme achterstand in de uitbetalingen. De Tweede Kamer was van links tot rechts woedend, want de minister had steevast verzekerd dat de invoering van het systeem soepel verliep. Een motie van afkeuring haalde het niet, maar Deetman raakte wel zwaar beschadigd.

Eveneens in 1987 raakte het kamerlid Ad Hermes, voormalig staatssecretaris van Onderwijs, in opspraak wegens rijden onder invloed. Het was de tweede keer, en Hermes had bovendien in 1984 al eens te maken gehad met twijfels over zijn belastingaangiften. Nog een ander CDA-kamerlid werd betrappt op alcoholmisbruik in het verkeer: Loek Duyn, nota bene de fractiespecialist voor verkeersveiligheid en een groot voorstander van de invoering van ademanalyse bij alcoholcontroles. Een jaar eerder was deze agrariër uit Noord-Holland al in de pers beland wegens het gebruik van een geboortekrik, een verboden en dieronvriendelijk instrument voor het verlossen van kalveren. Soms leek het alsof drankmisbruik een typisch CDA-probleem was geworden. In 1988 ging de burgemeester van Hoogeveen, het voormalige kamerlid Sytze Faber, een avondje stappen met zijn collega Bert Smallenbroek van de Friese gemeente Smallingerland. Terwijl ze volgens sommige getuigen in de binnenstad van Zwolle op zoek waren naar een sexclub, raakte Smallenbroek, die kennelijk onder invloed was, slaags met een paar jongelui. Dit verhaal kwam naar buiten, en er ontstond zo'n grote commotie in de betreffende gemeenten, dat ook de Tweede Kamer zich ermee bemoeide. Rond Faber, die in Zwolle op tijd de benen had genomen, werd het snel stil. Maar Smallenbroek bleek te kampen met een langlopend drankprobleem – zijn bijnaam was Bertus Bokma – terwijl in zijn gemeente een bestuurlijke chaos heerste.

En dan was er nog de paspoort-kwestie, die de valkuil werd voor de jonge en ambitieuze René van der Linden. In 1986 was deze uitermate populaire Limburger door de *HP* nog geportretteerd als 'de verpersoonlijking van de *winning mood* der christen-

democraten'. In Lubbers-II werd hij als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken medeverantwoordelijk voor de ontwikkeling van een nieuw fraudebestendig paspoort. Na twee jaar bleek dit uitgelopen op een ramp; door geruzie tussen de ministeries van Binnenlandse en Buitenlandse Zaken en door tal van technische problemen bij het bedrijf dat de paspoorten zou gaan maken, was er in 1988 nog steeds geen fatsoenlijk fraudebestendig document geproduceerd. Na een parlementaire enquête – waar de Tweede Kamer het steeds drukker mee begon te krijgen – werd over Van der Linden en zijn voorganger in Lubbers-I, de vvd'er Van Eekelen, het oordeel geveld dat zij het parlement inadequaat, onvolledig en onjuist hadden ingelicht. Van Eekelen was inmiddels minister van Defensie, maar trad op grond van deze politiek zwaarwegende zonden uit zijn verleden af. Om de vrede tussen de coalitiepartners te bewaren, kon nu ook het cda niet veel anders dan Van der Linden laten vallen. Ruud Lubbers en Hans van den Broek wilden hem steunen, maar Bert de Vries was daar niet toe bereid – en kreeg opnieuw het fiat van zijn fractie. Vermoedelijk werd deze stap mede ingegeven door de angst dat de positie van Van den Broek, per slot van rekening Van der Lindens meerdere, door de paspoortkwestie in gevaar kon komen. Later gebeurde dat toch en moest Ruud Lubbers in de Tweede Kamer met crisis dreigen om Van den Broeks gedwongen vertrek te voorkomen.

Dit alles deed het imago van de politiek en van het cda geen goed. Daar kwam bij dat het cda de belangen van zijn gekreukte mensen op bijzondere wijze behartigde. Toen Gerrit Brokx een jaar na zijn vertrek met vrij milde kritiek uit de parlementaire enquête naar de bouwsubsidies te voorschijn kwam, lieten prominente partijleden als minister Cees van Dijk en premier Lubbers onmiddellijk weten dat hij een rehabilitatie verdiende. Binnen de kortste keren was een burgemeesterschap in Tilburg voor hem 'geregeld', zó snel dat de Tilburgers protesteerden dat hij hun door de strot werd geduwd. Bert Smalzenbroek raakte na veel geharrewar zijn baan kwijt, nadat zijn gemeenteraad het vertrouwen opzegde; maar hij kreeg wel een gouden handdruk mee. René van der Linden kon terugkeren naar de Tweede Kamer; in de jaren daarna heeft Ruud Lubbers nadrukkelijk geprobeerd ook voor hem weer een prestigieuze post te vinden.

Natuurlijk moeten deze affaires op hun individuele merites worden beoordeeld en waren ze lang niet allemaal even schandelijk. De tijd waarin een verkeersovertreding tot het aftreden van een politicus kon leiden, is gelukkig voorbij. Maar ook vanuit een niet-moralistisch standpunt wekten de CDA-affaires de indruk dat de partij opportunistisch omsprong met haar opvattingen over politieke verantwoordelijkheid en politieke zeden. Fractie leider De Vries was soms nog wel bereid het mes in eigen vlees te zetten, maar met name Ruud Lubbers had de neiging 'zijn' mensen de hand boven het hoofd te houden. Dat was ongetwijfeld loyaal bedoeld, maar droeg bij aan het ontstaan van een beeld van het CDA als een partij die verschijnselen van arrogantie begon te vertonen.

Ook bij de VVD begon dit beeld te leven, zij het om andere redenen. De ingekrompen coalitiepartner, die vond dat ze bij de formatie van Lubbers-II door het CDA redelijk netjes was behandeld, begon gaandeweg minder positief te denken over de partner. Het begon met een incident dat de sfeer bedierf, en dat later uitgroeide tot het symbool van de verslechterende relatie tussen CDA en VVD. In december 1986, met het kabinet nog in de kinderschoenen, maakte vice-premier Rudolf de Korte een kritische kanttekening bij een voorgenomen bezoek van koningin Beatrix aan keizer Hirohito van Japan. Dat was buiten de VVD om geregeld, premier Lubbers had het plan slechts ter kennisneming aan de ministerraad medegedeeld. De Korte wist dat het bezoek zeer slecht zou vallen bij de VVD-achterban, die nogal wat oud-Indiëgangers en verzetsmensen telt. In een poging het bezoek alsnog te voorkomen zei hij – na overleg met Joris Voorhoeve – tijdens een spreekbeurt het bezoek 'op korte termijn bezien niet verstandig, niet wijs en niet gewenst' te vinden. Daarmee gooide hij een knuppel in het hoenderhok. Uiteraard was zijn opmerking niet leuk voor Beatrix, die er dan ook kwaad over was, en evenmin voor Japan. Er brak een storm van kritiek los. De volgende dag kreeg premier Lubbers het verzoek om in de Kamer tekst en uitleg te geven en hij deed dat op bikkelharde wijze. 'Dit valt in de categorie: eens maar niet weer', zei hij. De VVD-ministers en -fractie waren razend over de schoolmeesterachtige manier waarop de premier zijn vice-premier op zijn nummer zette. Dat had wel anders gekund, vonden zij, hoewel zij De Korte evenmin verdedigden.

Het koninklijk bezoek ging niet door en sindsdien is het niet meer goedgekomen tussen Lubbers en zijn vice-premier. Niet lang na het Hirohito-incident, in februari 1987, ondernam De Korte weer een poging om via de publiciteit een vvd-wens onder de aandacht te brengen. Terwijl de voorbereiding voor de begroting van 1988 nog maar net van start was, zei hij dat zijn partij in dat jaar uit was op een verlaging van de belastingen. Hij deed dat vanuit de gedachte dat ook Lubbers zijn meningen ventileerde wanneer hij maar wilde. Dat recht hield de premier echter liever voor zichzelf en hij bekritiseerde de vice-premier dan ook openlijk wegens deze loslippigheid. De Korte reageerde gelaten, met de opmerking: 'Quod licet Jovi non licet bovi (letterlijk: wat Jupiter vrij staat, staat niet de os vrij; figuurlijk: wat de een mag, is daarom nog niet aan een ander geoorloofd).'

Zo deden zich regelmatig kleinere en grotere kwesties voor, die door de liberalen als regelrechte pesterijen werden ervaren. Veel van hun ergernis had te maken met het feit dat Lubbers via zijn wekelijkse persconferenties alle media-aandacht naar zich toe trok. Zo waren hij en De Korte op een gegeven moment tot het standpunt gekomen dat er voorlopig geen nieuwe kerncentrales hoefden te komen – een thema dat al jaren een heet politiek hangijzer was. Omdat het onderwerp in zijn portefeuille thuishoorde, wilde De Korte dit positieve nieuws uiteraard zelf naar buiten brengen. Maar voor hij de kans kreeg, had de premier het al gedaan. Hoewel De Korte het meest in het oog springende object was van – al dan niet vermeend – *dédain* van de kant van de minister-president, voelde geleidelijk een steeds groter deel van de vvd zich daar het slachtoffer van. Wat bijvoorbeeld te denken van de opmerking die Lubbers in 1987 maakte tijdens een kamerdebat over de problemen bij de studiefinanciering? De vvd-fractie was niet bereid een oppositionele motie van afkeuring tegen Wim Deetman te steunen, maar bleef de minister wel 'beschadigd' noemen. 'Zeurderig' vond de minister-president dat: dan had de vvd maar vóór de motie moeten stemmen.

Achter dit alles speelden dieper liggende zaken. Binnen de vvd begon het onduidelijke leiderschap zich te wreken. Ed Nijpels, die zoals afgesproken het kabinet in was gegaan, deed het niet slecht. Met name op het gebied van het milieu scoorde hij aardig, met als gevolg dat ook zijn populariteit en zijn positie in

de partij zich weer herstelden. Tegelijkertijd toonde fractieleider Joris Voorhoeve zich steeds meer een scherp debater, die als een van de weinigen opgewassen was tegen de discussietechnieken van Ruud Lubbers. De jonge 'generatie van '82' was hem geleidelijk aan gaan steunen en drong er bij hem op aan zich als de werkelijke politiek leider van de vvd op te stellen. De Korte daarentegen kreeg niet alleen een probleem met zijn imago, langzamerhand werd ook duidelijk dat hij in zijn eentje niet opgewassen was tegen het sterke duo Lubbers/De Koning. Hij moest zorgen voor een goede coördinatie tussen de vvd-bewindslieden, maar met name Neelie Smit-Kroes en Ed Nijpels ondermijnden dit door zich keer op keer in Lubbers' systeem van 'bilateraaltes' te laten lokken. De werkwijze van de premier, die na vier jaren uiterst bedreven was geraakt in zijn rol van oplossingsmachine, speelde De Korte voortdurend parten. In zijn ogen en die van andere vvd'ers was de mp onuitstaanbaar dominant en voortdurend tien stappen voor de overige kabinetsleden uit.

Intussen was in het cda ook niet alles koek en ei. De meningsverschillen tussen Onno Ruding en Bert de Vries kregen steeds meer een ideologisch karakter. In het najaar van 1987 schreef de fractievoorzitter een artikel in het economenblad *ESB*. Kern van het verhaal was dat de collectieve uitgaven – het totaal aan uitgaven van overheid en semi-overheid, inclusief sociale uitkeringen – moesten worden teruggebracht naar zestig procent van het nationaal inkomen. Dat leek een pleidooi voor verdere bezuinigingen, aangezien het percentage toen rond de 65 lag. Maar De Vries gaf met dit standpunt – dat de geschiedenis inging als de 'Bert-norm' – ook een ondergrens aan: als die zestig procent na een paar jaar bereikt waren, kon het wel afgelopen zijn met bezuinigen. Het *ESB*-artikel was zo in wezen een pleidooi voor het handhaven van een omvangrijke collectieve sector, dat wil zeggen: een sterke overheid en een goed stelsel van sociale zekerheid. Op zichzelf paste deze opvatting niet in de traditie van zijn partij van herkomst; de arp was altijd voor een kleine overheid geweest. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog waren de meningen over dit punt in antirevolutionaire kring wel enigszins verschoven, maar prominente arp'ers als Jan de Koning waren altijd in het principe van de 'kleine overheid' blijven geloven.

Met zijn 'Bert-norm' wilde De Vries zich niet zozeer tegen zijn eigen partijtraditie keren, maar eerder een dam opwerpen tegen de zogenoemde 'aanbod-economen'. Zij hadden de jaren daarvoor vooral in Engeland en de Verenigde Staten furore gemaakt met het adagium 'minder overheid, meer markt'. Ze stelden dat het vrije spel van vraag en aanbod een voorwaarde is voor een gezonde economie. Sociale uitkeringen belemmeren dat spel, aangezien ze mensen afhouden van het aanvaarden van laagbetaald werk, en datzelfde geldt voor omvangrijke overheiden, die allerlei diensten leveren zonder dat er van vrije concurrentie sprake is – men denke hierbij bijvoorbeeld aan gemeentereiniging of postdistributie. In die tijd was het 'aanbod'-denken ook in Nederland tamelijk populair geworden, en Ruding kon als een van de belangrijkste vertegenwoordigers worden beschouwd. De argumentatie van de minister van Financiën was minder ideologisch dan die van De Vries, eerder pragmatisch. Nederland is een open economie, zo redeneerde hij, en kan zich daarom niet veroorloven inzake loonkosten en lastendruk te veel af te wijken van het buitenland. Daarom was het nodig te blijven bezuinigen en de belastingen te verlagen.

Maar De Vries vond dat de balans dreigde door te slaan. De bezuinigingen van Lubbers-I waren noodzakelijk geweest om de overheidsfinanciën weer in evenwicht te brengen en zo een gezonde collectieve sector in stand te kunnen houden. Het achterliggende doel van Ruding en geestverwanten – onder wie de voormalig president van De Nederlandsche Bank Jelle Zijlstra, partijvoorzitter Wim van Velzen en Elco Brinkman – leek echter de collectieve sector niet zozeer intact te willen laten, maar juist te verkleinen. De CDA-fractieleider was met name verontrust over twee onderwerpen waarin het aanbod-denken zich prominent manifesteerde. Het eerste thema waren de herhaalde pogingen van Jan de Koning en Onno Ruding om het minimumloon en de daarop gebaseerde minimumuitkeringen aan te pakken. Over de hoogte van het minimum kon men discussiëren, maar De Vries vreesde op den duur de totale afschaffing ervan. Dat zou neerkomen op het loslaten van een elementair soort beschaving. De Vries zag Amerikaanse toestanden voor zich, waarbij laag- en ongeschoolden in hun levensonderhoud moeten voorzien via los-vaste, slechtbetaalde baantjes,

en er nauwelijks in slagen boven de armoedegrens te blijven. In Nederland was de overheid nog steeds een schild voor de zwakkeren en dat moest zo blijven.

Bovendien wantrouwde hij de uitleg die sommigen aan de CDA-begrippen 'zorgzame' en 'verantwoordelijke samenleving' meenden te moeten geven. De discussienota die voorzitter Wim van Velzen dat jaar de partij in had gestuurd, vertaalde die begrippen al te gemakkelijk in het afschaffen/beperken van subsidies en het terugdringen van de overheid. Tegen het weekblad *De Tijd* zei De Vries, najaar 1987, over die nota: 'We staan daardoor steeds onder de verdenking dat we terug willen naar het pannetje soep en de burenhulp, dat we een afbraakpolitiek voeren. Ik wilde dat – door nu een kwantitatieve norm [de Bert-norm, mm] te stellen – op die manier uit de wereld helpen.' Over het verminderen van subsidies zei hij: 'Nu vind ik ook dat het wel wat minder kan. Maar ik stel tegelijk vast dat het al een heel probleem wordt om de kosten van veel van die subsidies – neem bijvoorbeeld studiefinanciering en individuele huursubsidie – op het huidige niveau te houden. Laat staan dat je terug kunt.' Zo zette Bert de Vries zich dus in woord en geschrift af tegen een trend, waarvan hij het gevoel had dat die steeds breder en dieper in het CDA doordrong – een trend naar verrechtsing, naar afbraak van de verzorgingsstaat, naar een vechteconomie.

Medio maart 1988 besloot hij ook de daad bij het woord te voegen. Het kabinet had 'halverwege de rit' de balans opgemaakt en besloten tot een beperkt pakket van extra bezuinigingen van 3,5 miljard gulden en lastenverlichtingen ter grootte van 1,5 miljard. Ditmaal zette Onno Ruding de toon. De Tweede Kamer moest niet denken dat ze veel aan dit pakket kon sleutelen, want dan zou er 'gedonder' komen. De Vries reageerde meteen: hij was ongelukkig met de regeringsplannen, omdat daarin de lusten en lasten ongelijk over arm en rijk verdeeld werden. Zo zou de aangekondigde belastingverlaging voor de hoogste inkomens gunstiger uitvallen dan voor de midden- en lagere inkomens. Bovendien was in het regeerakkoord rust op het front van de sociale zekerheid beloofd, en nu kwam het kabinet toch weer met allerlei kortingen op uitkeringen. Wie zijn opvattingen kende wist dat het hier om principiële zaken ging.

In de aanloop naar het kamerdebat liep de spanning snel hoog op en binnen de kortste keren speculeerden kamerleden

en media over een 'nacht van De Vries'. Maar na een week greep Ruud Lubbers in. Anders dan Ruding was hij 'ronduit in' voor aanpassingen, zo zei hij tijdens een spreekbeurt voor het CDA in Raalte. Tegelijkertijd kreeg De Vries publiekelijk steun van de CDA-jongerenbeweging en de christelijke vakorganisatie CNV. Op donderdag 24 maart besprak de CDA-fractie een reeks wijzigingsvoorstellen en ging massaal achter De Vries staan. De kritiek spitste zich nu toe op twee onderdelen: het plan om het minimumloon en de minimumuitkeringen voor 23- tot 27-jarigen te verlagen naar het niveau van 23-jarigen, en het plan de inkomstenbelasting te verlagen, terwijl daar geen bescherming van de koopkracht van de lagere inkomens tegenover stond. Die avond, tijdens het wekelijkse Catshuisoverleg van CDA-fractie, -bewindslieden en -partijvoorzitter, zei Lubbers dat het niet mogelijk zou zijn alle 'pijnpunten' op te lossen. Wel wilde hij toezeggen dat de koopkracht van de minimuminkomens er niet op achteruit zou gaan; dat kon geregeld worden via wat kleinere aanpassingen in de loon- en inkomstenbelastingen en de premieheffing. De Vries en de CDA-fractie vonden dat echter niet genoeg.

In feite was de situatie een gevolg van Lubbers' werkwijze. Bij de voorbereiding van de kabinetsplannen had hij op de gebruikelijke manier via allerlei bilateraal overleg de wensen en eisen van de CDA- en VVD-bewindslieden met elkaar in overeenstemming weten te brengen. Zo hadden Onno Ruding en de VVD-ministers drie miljard gulden méér willen bezuinigen en grotere belastingverlagingen willen zien. Het Paaspakket was een broos compromis, waarvan alle onderdelen nauw met elkaar samenhangen, en De Vries en de CDA-fractie zetten de zaak nu wel erg op scherp. Via de media genoot het publiek inmiddels volop mee. Aan de vooravond van het kamerdebat kwam het actualiteitenprogramma 'Hier en Nu' van de NCRV met de uitslag van een enquête: een ruime meerderheid van de CDA-kiezers stond achter De Vries. Een soortgelijke enquête van de vakcentrale FNV liet zien dat zelfs onder VVD-kiezers geen meerderheid te vinden was voor de geplande kortingen op de sociale uitkeringen. Bert de Vries leek dus goed te hebben aanvoeld dat er geen maatschappelijk draagvlak meer was voor al te eenzijdige bezuinigingen. De sombere tijden van Lubbers-I waren definitief voorbij, het ging weer goed met de economie en de

werkgelegenheid groeide nu zó snel dat Nederland een 'banen-machine' werd genoemd. Niemand zag in waarom die paar miljard aan snoeiwerk zo dringend nodig waren – laat staan waarom dat geld juist bij de jongeren en de sociale minima gehaald moest worden.

Tijdens het debat in de Tweede Kamer, kort voor Pasen, sloot Bert de Vries in een verrassende manoeuvre een overeenkomst met zijn collega Voorhoeve van de VVD. In ruil voor diens steun bij het grotendeels handhaven van het minimumloon voor de 23- tot 27-jarigen, steunde de CDA-fractie een VVD-wens met betrekking tot de lasten van de middeninkomens. In het besef dat verwerping van dit voorstel tot crisis zou leiden, gaf het kabinet toe. Met name Jan de Koning, die zijn langgekoesterde – ook door Lubbers gesteunde – wens het minimumloon stapsgewijs af te bouwen voor de derde maal geblokkeerd zag, voelde zich een verliezer. Opnieuw had De Vries laten zien dat hij bereid en in staat was zijn opvattingen kracht bij te zetten, en het lijdt geen twijfel dat Ruud Lubbers tegen deze tijd inzag dat De Vries een constante machtsfactor was geworden.

Ook Onno Ruding besepte dat. Zijn controverse met De Vries over de belastingverlagingen werd in het Paasdebat niet uitgevochten, maar vooruitgeschoven. Dat kon, omdat die verlaging onderdeel uitmaakte van een omvangrijke belastingherziening die sinds 1985 op de rails stond: het Plan-Oort, genoemd naar de voorzitter van de commissie die het had voorbereid. Het ging daarbij om verlaging en samenvoeging van belasting en premies, om de invoering van slechts drie tariefschijven en om het schrappen van een aantal aftrekposten. De operatie-Oort moest in 1990 haar beslag krijgen en voor Ruding was zij, naast terugdringing van het financieringstekort, de toetssteen van zijn ministerschap. Met name aan de daarin opgenomen verlagingen van de inkomstenbelasting voor de midden- en hogere inkomens – het toptarief zou van 72 naar 60 procent gaan – had hij al zijn prestige verbonden. Hij had in het verleden bij het Internationaal Monetair Fonds (IMF) gewerkt, en als hij ooit nog verder carrière wilde maken in de internationale financiële wereld, dan moest hij een standvastig imago kunnen tonen.

Hij kreeg zijn overwinning. Toen de Oort-plannen begin 1989 naar de Tweede Kamer gingen, bleek de controverse met De Vries door Ruding te zijn afgekocht. Wat was er gebeurd?

Na het Paasdebat was De Vries' bezwaar dat de belastingverlaging zou leiden tot eenzijdige bevoordeling van de midden- en hogere inkomens op tafel blijven liggen. Uiteindelijk besloten Lubbers en Ruding dat de fracties van CDA en VVD die kwestie zelf maar moesten oplossen. En dus trokken de fractieleiders, hun financiële specialisten, staatssecretaris Henk Koning en een aantal ambtenaren zich terug in het ministerie van Financiën. Tegen die tijd begon al duidelijk te worden dat de economische groei, die nu bepaald uitbundig was, nogal wat extra belastinginkomsten met zich mee zou brengen. De groep kwam dan ook met een eenvoudige oplossing: het kabinet kon die toekomstige extra inkomsten inzetten voor aanvullende belastingverlagingen voor de lagere inkomens. Daar was een kleine twee miljard gulden mee gemoeid, maar Ruding ging er zonder blikken of blozen mee akkoord. Zijn 'Oort' was gered. Pas later, tijdens Lubbers-III, zou blijken dat de verwachte meevallers in werkelijkheid nogal beperkt van omvang waren. Maar toen was Ruding al weg.

Toen de Oort-buit binnen was, vond Onno Ruding dat zijn taak er wel ongeveer op zat. Binnenskamers waren de voorbereidingen voor een volgend kabinet-Lubbers begonnen. Jan de Koning zou ermee ophouden en het CDA zou naar alle waarschijnlijkheid gaan samenwerken met de PVDA – de eerste verkennende gesprekken waren al gaande. Lubbers-III zou dus geen aangenaam klimaat bieden voor een 'aanbod'-denker als Ruding. Belangrijker nog was dat hij inmiddels niet meer zo goed overweg kon met de minister-president. Het Paasdebat van 1988 had laten zien dat Lubbers geleidelijk afstand nam van het harde bezuinigen. Dat kwam niet alleen door de houding van Bert de Vries, maar ook doordat sommige bewindslieden het op dit punt steeds moeilijker kregen. Met name Wim Deetman was ronduit bezuinigingsmoe en verklaarde zich al net zo tegen de door Ruding nagestreefde combinatie van snoeien en lasten verlichten als De Vries.

Tegen deze achtergrond ontpopte Lubbers zich meer en meer als een tegenspeler van de minister van Financiën. In het voorjaar van 1989, bij de voorbereiding van de begroting voor het daaropvolgende jaar, kwam het tot een uitbarsting. Ruding had weer een pakket bezuinigingen in zijn hoofd. Begin april

besloot de premier om nu eens een keer niet met bilateraaltes op compromissen aan te sturen, maar Rudings voorstellen nog vóór de bespreking in de ministerraad, die op 14 april zou plaatsvinden, te verwerpen. Hij stuurde alle ministers een brief die op de voorafgaande donderdag arriveerde en als strekking had: Ruding gaat te ver, het kan wel wat rustiger aan. 'Gewaakt moet worden voor overdrijven', schreef de MP.

Ruding zelf had net als veel VVD-ministers in de loop der tijd veel ergernis opgebouwd over Lubbers' werkwijze. Hij is een nogal rechtlijnige *Einzelgänger* met een groot ego. Sommigen omschrijven hem aldus: 'Die man is zó goed, zelfs samenwerken kan hij het beste alleen.' Geen wonder dus dat hij de premier bemoeizuchtig vond en zich stoorde aan diens zigzaggende, puzzelende methode om problemen aan te pakken. Om zich te wapenen tegen de onduidelijkheden die de bilateraaltes en het overleg in Lubbers' Torentje vaak achterlieten, had de minister van Financiën er een gewoonte van gemaakt mondelinge afspraken achteraf schriftelijk door zijn gesprekspartners (fractiespecialisten, andere ministers) te laten goedkeuren. Als hij dat niet deed, kreeg hij nooit vat op de constante ideeënproductie van de 'oplossingenmachine', meende hij. Tijdens Lubbers-II kwam hij steeds vaker in hooglopende disputen met de premier terecht. Maar wat Lubbers nu deed – hem als het ware van tevoren 'afschieten' – sloeg in zijn ogen alles. Hij wachtte de minister-president aan het eind van de betreffende donderdagmiddag op bij het Catshuis, en zei dat hij niet langer wenste mee te doen aan het wekelijkse CDA-topoverleg. Met veel gepraat lukte het de premier die avond om Ruding nog net binnenboord te houden, en een week later lag er toch weer een compromis op tafel dat keurig het midden hield tussen het voorstel van Lubbers en dat van de minister van Financiën.

Naar alle waarschijnlijkheid gaf deze ervaring de doorslag: Onno Ruding besloot niet meer terug te keren in een volgend kabinet-Lubbers. Zoals eerder beschreven kwam die vraag kort daarop ook daadwerkelijk aan de orde, toen Norbert Schmelzer en Jan de Koning zich gingen bezighouden met Lubbers' opvolging. Ruding gold als de belangrijkste kroonprins en was bereid te zwichten als de partij hem nodig meende te hebben. De premier van zijn kant bleef Ruding, ook na diens vertrek, wel degelijk als potentiële opvolger beschouwen. Hij had al gerui-

me tijd een noodscenario in zijn hoofd: als hem iets zou overkomen, kon hij het best worden vervangen door Jan de Koning. Voor het geval die niet meer beschikbaar was, moest Ruding als 'reserve' dienen.

De ruzie tussen Lubbers en Ruding vormde de aanloop naar het einde van het kabinet. Het begon toen de premier er een ander onderwerp bij sleepte: het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP). Het milieu was onder Lubbers-II tot een belangrijk thema uitgegroeid, en vooral Ed Nijpels zag het NMP als een prachtig middel om zijn politieke status verder op te vijzelen. In het plan waren allerlei kostbare voorstellen opgenomen voor het terugdringen van vervuiling door auto's, elektriciteitscentrales en industriële bedrijven, voor het schoonmaken van vervuilde woonwijken en voormalige bedrijfsterreinen, enzovoort. Er waren miljarden mee gemoeid. Lubbers legde nu het NMP en zijn compromis met Ruding als één pakket op tafel, met als doel dat compromis voor de andere bewindslieden geloofwaardiger maken: de bezuinigingen waren nodig voor het milieu. Het nadeel van deze aanpak was echter dat de aandacht verschoof naar die onderdelen van het NMP die zouden leiden tot zwaardere lasten voor burgers en bedrijven, onder andere door de verhoging van milieuheffingen als reinigingsrecht, rioolrecht, zuiveringslasten en brandstofaccijns.

Vervolgens ontstonden er problemen binnen de vvd. De liberale fractie kwam tegen deze lastenverzwaring in het geweer. Ze richtte haar pijlen vooral op de verhoging van de brandstofaccijns en de afschaffing van de belastingaftrek voor woon-werkverkeer (het zogenoemde reiskostenforfait), maatregelen waarmee het rijk rond 1,3 miljard gulden aan extra loon- en inkomstenbelasting binnen kon halen. De Eerste-Kamerfractie van de partij, partijvoorzitter dr. L. Ginjaar, en ook voormalig vice-premier Hans Wiegel – inmiddels Commissaris van de Koningin in Friesland – stelden zich *en bloc* achter dit standpunt op. Mede doordat het dagblad *De Telegraaf* zich erg druk maakte over de 'anti-auto'-plannen van het kabinet, moest de vvd-fractie wel met een alternatief komen. En dat deed ze: in navolging van Ruding bij de operatie-Oort stelde ze voor de 1,3 miljard uit toekomstige extra belastinginkomsten te halen. Maar nu was Ruding tegen.

Toen kwam Rudolf de Korte in het geweer. Hij stelde premier Lubbers twee concessies voor: nadere studie over de afschaffing van het reiskostenforfait en geen plotselinge, maar een stapsgewijze verhoging van de brandstofaccijns. De premier ging akkoord en tijdens een extra beraad op zaterdagochtend 29 april deden ook alle vijf vvd-ministers dat. In een gesprek met De Korte liet fractieleider Voorhoeve weten dat hij met bovengenoemde concessies op zak persoonlijk de zaak geen crisis meer waard vond. Maar daarmee was het probleem niet opgelost. De anti-Nijpelianen en de 'generatie van '82', die inmiddels een belangrijke invloed in de fractie had gekregen, stonden nu tegenover de 'Nijpelianen' (onder wie Smit-Kroes en Nijpels zelf). Het reiskostenforfait was onderdeel geworden van de interne machtsstrijd binnen de vvd.

Toen Joris Voorhoeve terugkeerde van zijn gesprek met De Korte, was de stemming in de vvd-fractie geladen, vooral omdat ze een groot deel van de ochtend had moeten wachten tot de vvd-bewindslieden een oplossing hadden gevonden. De fractieleider maakte nu een tactische fout. Hij liet de fractieleiden ruimschoots hun meningen ventileren alvorens zijn eigen standpunt kenbaar te maken. Hierbij liepen de emoties zo hoog op, dat hij er geen greep meer op had. Zo resteerde hem de keus: opstappen of zich aansluiten bij de fractie. Hij koos voor het laatste. Op zaterdagmiddag om vijf uur deelde hij de verzamelde pers mee dat de vvd-fractie voet bij stuk zou houden. De afschaffing van het reiskostenforfait (plus een verhoging van de accijns op diesel en LPG) moest van tafel. Als de regering in het debat op de daaropvolgende dinsdag haar mening niet zou hebben veranderd, dan zou de fractie haar vertrouwen opzeggen. Het geduld was op, de onvrede over de dominante Lubbers en het machtige cda, over het gebrek aan vvd-succesjes, het was allemaal te veel geworden. Vanwege de sluipende leiderschapsperikelen in eigen kring had de fractie er blijkbaar zelfs geen moeite mee de eigen bewindslieden te laten vallen. Dat de breker bij het ten val brengen van een eigen kabinet bij de volgende verkiezingen altijd betaalt? Het mocht wat! Op de achtergrond hoopte de 'generatie van '82' dat wellicht een 'paarse' coalitie in zicht zou komen. De daaropvolgende dinsdag was snel duidelijk dat de vvd-fractie zelfs na drie nachten slapen niet van mening was veranderd. Voorhoeve diende na de eerste

ronde van de beraadslagingen een motie in over de gewraakte onderwerpen. 's Avonds om kwart voor elf, na een hele dag vergaderen, begon de slotronde. Tijdens een schorsing van drie kwartier sprak de vvd-fractie de zaak een laatste keer door. Na afloop deelde Joris Voorhoeve mee dat de motie op tafel bleef. Maar ook de regering, inclusief de vvd-bewindslieden, veranderde niet meer van mening.

Daarmee was het eind van Lubbers-II een feit. In zijn laatste bijdrage hield Bert de Vries alvast een kleine afscheidsrede. 'De vvd neemt vanavond afscheid van het cda als coalitiepartner. Het is een voortijdig afscheid. Ik ben daarover teleurgesteld. Laat ik van mijn hart geen moordkuil maken; ik ben daar bitter over. De coalitie van cda en vvd – ik zeg het met overtuiging – heeft sinds 1982 veel voor het land betekend. Samen, tegen veel druk van buiten in, hebben we eraan bijgedragen dat ons land er nu, bijna zeven jaar later, stukken beter voor staat. Maar het karwei was nog niet af. Er was nog meer dan genoeg te doen. Dat maakt deze onverwachte afloop, dit abrupte einde, zo dubbel wrang.' Geheel van hypocrisie ontbloot was deze zwanezang niet. De Vries realiseerde zich heel goed dat de coalitie cda-vvd opgebrand was. Dat het kabinet niet aan interne spanningen bezweek, maar door perikelen in de vvd, was een godsgeschenk. Nu kon het cda met schone handen tegen de kiezer zeggen: het was niet onze schuld.

Premier Lubbers sloot de avond af met een laatste verdediging van zijn standpunt. Hij dankte de fracties van cda en vvd voor de zeven jaren waarin zij hem zijn werk mogelijk hadden gemaakt, en zei tot slot: 'Met dat gevoel en ga ik hier vanavond heen. Ik zal uiteraard morgen, want het is nu te laat, een bezoek aan de koningin brengen om het ontslag van alle ministers in te dienen.'

HOOFDSTUK 6

We run this country

Over bloedgroepen, beginselen en macht

In oktober 1990 bestond het Christen-Democratisch Appèl tien jaar en vierde de partij feest. Zoals dat hoort, werd de jubilaris overladen met loftuitingen. Daar was ook reden voor, want het belangrijkste doel was bereikt: het samengaan van de Katholieke Volkspartij, de gereformeerde Antirevolutionaire Partij en de hervormde Christelijk Historische Unie had hun structurele neergang kunnen stoppen. Vanaf de Eerste Wereldoorlog hadden de drie partijen ruim de helft van de kiezers aan zich weten te binden. Nog in 1963 behaalde de KVP liefst vijftig kamerzetels, ARP en CHU elk dertien. Maar in het daaropvolgende decennium raakten zowel KVP als CHU als gevolg van de snelle secularisatie bijna de helft van hun aanhang kwijt; de gereformeerde ARP bleef opmerkelijk stabiel. Het politieke spectrum veranderde in hoog tempo, wat zich weerspiegelde in de opkomst van allerlei kleinere partijen, zoals de Boerenpartij, D66, DS'70 en de PPR. Sommige hadden maar kortstondig succes (Boerenpartij, DS'70), andere beklifden.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 opereerden de drie confessionele partijen voor het eerst onder de naam CDA - als federatie, een officiële nieuwe partij was dit nog niet. Onder leiding van Dries van Agt wisten ze 49 zetels te bemachtigen, een méér dan de keer daarvoor. De teruggang leek gestuit. Maar in 1982, twee jaar na de formele fusie, daalde het zeteltal naar 45 en keerde het pessimisme terug.

Lang duurde dat niet. Het Lubbers-effect bracht in 1986 een spectaculaire winst van negen zetels, en toen de partij dat resultaat in 1989 wist te evenaren, stond vast dat het CDA-project wel

degelijk was geslaagd. Niemand geloofde dat de zeteltallen van de jaren vijftig ooit nog gehaald konden worden. Maar rond het tweede lustrum meenden velen dat het CDA structureel veertig procent van de kiezers moest kunnen aantrekken en daarmee zestig kamerzetels veroveren. Tijdens de jubileumviering op 27 oktober 1990 in Den Haag herinnerde prof. Piet Steenkamp, die de drijvende kracht achter de fusie was geweest, aan de krantenkoppen van het fusiejaar 1980. 'Het CDA werd vergeleken met een fata morgana. Men sprak over de laatste opflakking van de middeleeuwen.' Nee, dan de koppen van de beschouwingen die nú verschenen: 'Het CDA is niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek; het wonder van het CDA; het CDA is niet te bestrijden.' Hij pauzeerde even, duidelijk geëmotioneerd, en vervolgde: 'Wat een verschil. Wát een verschil.'

Toen de partij in 1980 tot stand kwam, waren daar dertien moeilijke jaren aan vooraf gegaan waarin het CDA-project meer dan eens op het punt had gestaan te mislukken. De aanzet tot de fusie was – ongewild – gegeven door Norbert Schmelzer. Nadat hij in 1966 het kabinet-Cals naar huis had gestuurd, leed de KVP bij de daaropvolgende verkiezingen een verlies van acht zetels. Nog op de verkiezingsavond, 15 februari 1967, schoot de partijvoorzitter van de KVP, P. Aalberse, zijn collega's van ARP en CHU aan. De drie spraken af dat zij – na jaren van allerlei informele gedachtenwisselingen – nu officieel met elkaar zouden gaan praten over samenwerking. Vooral voor de KVP was de tijd meer dan rijp. De samenleving was volop in beweging, het proces van ontkerkelijking en deconfessionalisering snelde voort, en in de kerken en confessionele partijen waren als gevolg van interne verdeeldheid allerlei progressieve groeperingen actief, die zelfs het gevaar van afsplitsingen deden opdoemen. Het is niet toevallig dat een maand na voornoemde verkiezingen in hotel Americain te Amsterdam een bijeenkomst van christen-radicalen plaatsvond, waaruit later de PPR zou ontstaan.

Ook de ontwikkelingen in Europa stimuleerden tot samenwerking. Al sinds 1952 ontmoetten christen-democratische partijen uit de EEG-landen elkaar in de Gemeenschappelijke Vergadering, een voorloper van het Europees Parlement; in 1965 ontstond de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), die later weer zou uitgroeien tot de Europese Volkspar-

tij (EVP). Deze samenwerking van christen-democraten van verschillende origine had vertegenwoordigers van KVP, ARP, en CHU geleerd dat zij op Europees niveau goed met elkaar overweg konden. Bovendien kregen de partijbesturen steeds vaker bezoek van buitenlandse collega's, aan wie het verschil tussen de drie Nederlandse partijen nauwelijks uit te leggen viel.

Maar de weg naar binnenlandse samenwerking bleek lang en moeizaam. Tussen 1967 en 1971 had het overleg een vrijblijvend karakter en werd er niet veel vooruitgang geboekt. De ARP praatte wel mee, maar in tegenstelling tot de beide andere partijen was zij niet gemotiveerd door stemmenverlies. Integendeel, de partij had zich in de beginjaren zestig vernieuwd, was moderner en vooruitstrevender geworden en had in 1967 juist een mooie verkiezingswinst geboekt (van 13 naar 15 zetels). Vier jaar later ging die winst echter weer verloren en begon ook de ARP de noodzaak van samenbundeling te voelen. Nu kwam het CDA-project (de naam was overigens nog niet bedacht) in een stroomversnelling. Er werd een Contactraad in het leven geroepen, die op 17 juni 1972 een eerste gezamenlijke verklaring produceerde onder de titel 'Op weg naar een verantwoordelijke samenleving'. In een moment van creativiteit had de voorzitter van de raad en de feitelijke auteur van dit stuk, de katholiek Piet Steenkamp, besloten dit begrip als bindmiddel te introduceren. De Raad van Kerken had de term in 1948 al gebruikt, maar nu kwam hij werkelijk als geroepen. Een belangrijk discussiepunt was namelijk of de nieuwe combinatie zichzelf 'christelijke partij' of 'partij van christenen' moest noemen. Thans lijkt dat een taalkundige nuance, maar toen ging het om een zeer principiële punt. De kwalificatie 'christelijke partij' hield voor veler gevoel een directe vereenzelving in met het christelijk geloof – een wens vooral van de ARP. Een 'partij van christenen' zou de relatie tussen geloof en politiek als veel losser beschouwen, zoals met name de KVP wilde; voor zo'n partij zou het Evangelie niet het uitgangspunt zijn, maar een 'richtsnoer' voor het politieke handelen; het zou een 'open' partij zijn, waarin niet alleen actieve gelovigen zich thuisvoelden, maar iedereen die enige verwantschap voelde met het christelijke gedachtegoed. Met het begrip 'verantwoordelijke samenleving' wist Piet Steenkamp dit punt fraai te omzeilen. Hij legde de nadruk immers niet zozeer op de *uitgangspunten*, maar op het *doel* waarnaar de nieu-

we bundeling zou moeten streven, op haar maatschappijvisie. Of, zoals Steenkamp het indertijd uitdrukte: 'De partij waar naartoe wordt gewerkt is geen confessionele partij, want de politieke strategie is het bindmiddel.'

Daarmee was het karwei nog niet geklaard. In 1973 weigerde de CHU mee te doen met het kabinet-Den Uyl, waaraan KVP en ARP wél deelnamen. Het lukte de drie partners-in-spe nog net om een gezamenlijke naam te bedenken – Christen-Democratisch Appèl – en een gemeenschappelijk bestuursorgaan op te richten, waarvan Steenkamp de leiding kreeg. Maar vervolgens stagneerden de toenaderingsgesprekken en kwamen de partijtoppen ondanks Steenkamps vondst toch weer terecht in discussies over de ideologische grondslag. In de provincies en gemeenten kreeg de samenwerking geleidelijk wél gestalte. Bij de statenverkiezingen van 1974 waren er al vijf provinciale CDA-lijsten, en in datzelfde jaar konden kiezers in tweehonderd gemeenten op het CDA stemmen. Zo ontstond een partij van twee snelheden – hetgeen later nog van beslissend belang zou blijken.

In 1975 bereikte het hernieuwde ideologische debat een cruciale fase. Bij de KVP stapte partijvoorzitter Dick de Zeeuw op. Hij was een groot voorstander van een open, sociale volkspartij en vond dat daarin niet alleen plaats moest zijn voor de christelijke levensovertuiging als 'richtsnoer', maar ook voor andere inspiratiebronnen – dus voor humanisten en mensen met een niet-christelijke achtergrond. Maar dat standpunt was voor ARP en CHU volstrekt onaanvaardbaar en ging zelfs de KVP te ver: het richtsnoer moest in ieder geval christelijk blijven. Intussen was in de ARP, onder leiding van haar fractievoorzitter in de Tweede Kamer Willem Aantjes, de aloude vraag weer opgedoken: moest die christelijke grondslag alleen via de omweg van de politieke strategie, het programma en het beleid van het CDA gestalte krijgen, of moest hij de kernidentiteit van de partij worden? Op het eerste CDA-congres, in augustus 1975, hield Aantjes een bevlogen toespraak, die de geschiedenis in ging als zijn 'Bergrede'. Zijn standpunt was helder: het CDA mocht geen partij worden met papieren beginselen, ze moest haar christelijke uitgangspunt niet alleen via haar politieke handelen, maar ook direct uitdragen. Met andere woorden: het CDA moest toch een 'christelijke partij', een 'getuigenis'-partij zijn.

Het congres maakte echter duidelijk dat Aantjes en zijn geestverwanten bezig waren met een achterhoedegevecht. De motie waarin de ARP het 'getuigenis'-karakter wilde vastleggen, werd verworpen. Dit had voor de antirevolutionairen een breekpunt kunnen zijn, ware het niet dat zij het over het te kiezen uitgangspunt intern niet erg eens waren. De ARP haakte dan ook niet af, maar bleef aandringen op begrip. Enige maanden later ontstond een compromis, waarin niet langer het uitdragen van uitgangspunten centraal stond, maar slechts het minder verplichtende 'formuleren' daarvan. Desondanks bleef het onderlinge wantrouwen groot. De twee kleine partners vreesden de dominantie van de grote KVP, en bovendien bleef het knagen dat de CHU niet aan de coalitie deelnam. Daardoor lukte het in 1975 nog niet het besluit te nemen de volgende kamerverkiezingen met één lijst in te gaan. De KVP ontwikkelde zelfs een soort rampenplan om desnoods in haar eentje een CDA te gaan vormen.

Toen kreeg de basis er genoeg van. In november 1975 besloten de voorzitters van de ARP-, CHU- en KVP-afdelingen in Hoofddorp actie te ondernemen. De praktijk had bewezen dat de samenwerking in de gemeenten en provincies wèl functioneerde, dus werd het tijd dat de landelijke partijtoppen hun aarzelingen en meningsverschillen ook maar eens overwonnen. Na een radio-interview met een van de afdelingsvoorzitters bleek dat dit gevoel van ongeduld ook elders in het land leefde, en binnen de kortste keren groeide het Hoofddorpse initiatief uit tot een nationale beweging met de naam 'Wij horen bij elkaar'. Het was precies het juiste signaal op het juiste moment. Hoewel de ARP-top aarzelingen hield, ging ze in het najaar van 1976 wèl akkoord met een lijstverbinding – wellicht een handje geholpen doordat het gezamenlijke verkiezingsprogramma was geschreven door een commissie onder leiding van de ARP'er prof. Bob Goudzwaard. In december 1976 wees het tweede CDA-congres Dries van Agt aan als eerste gezamenlijke lijsttrekker. 'Vandaag gaan wij met elkaar op weg', sprak hij. 'Op hoop van zegen.'

De verdeeldheid ebde maar langzaam weg. Toen Van Agt in 1977 een coalitie met de VVD aanging, besloot een deel van de nieuwe CDA-fractie de nieuwe regering slechts te gedogen. Deze 'loyalisten' – vooral van ARP-huize – hadden liever een

kabinet met de PVDA gezien en voerden zoals eerder beschreven een permanente interne oppositie tegen de regering-Van Agt/Wiegel. Aangezien CDA en VVD over een krappe meerderheid van in totaal 77 zetels beschikten, kampte de coalitie dus voortdurend met het gevaar van crisis. Intussen werd, eveneens vanuit ARP-gelederen, de 'grondslag'-discussie nog steeds gaande gehouden. Dat het CDA na de fusie een open karakter moest krijgen en het Evangelie 'slechts' als richtsnoer moest zien, was inmiddels geaccepteerd. Eén kernvraag was echter blijven liggen: moeten de leden en vertegenwoordigers van het CDA het Evangelie ook *persoonlijk* als hun richtsnoer beschouwen, en daarop aangesproken kunnen worden? Het was het oude probleem in een nieuw jasje, want opnieuw ging het om de vraag: kunnen ook niet-christenen lid of vertegenwoordiger worden?

Nu kwam de brugfunctie van de CHU, die in de ideologische discussies altijd tussen de 'liberale' KVP en de principiëlere ARP in had gestaan, goed van pas. Een commissie onder leiding van CHU-voorzitter baron Van Verschuer boog zich over de kwestie en kwam in 1978, in het rapport 'Grondslag en politiek handelen', met een antwoord dat sterk leek op dat van Steenkamp in 1972. Hij had toen gezegd dat de 'politieke strategie' het bindmiddel van de CDA-leden moest zijn, en niet hun godsdienstige overtuiging. De commissie-Verschuer stelde nu dat het ging om de 'politieke overtuiging'; de partij mocht zich niet bevoegd achten haar leden naar de persoonlijke geloofsovertuiging te vragen of hen daarop aan te spreken. Ook niet-christenen die de politieke overtuiging van het CDA onderschreven, moesten dus lid kunnen worden. De partijraden van KVP en CHU namen dit standpunt zonder meer over. Die van de ARP zag haar getuigenis-behoefte blijkbaar voldoende erkend door het woord 'overtuiging' en stemde in meerderheid ook in – hoewel een ruime minderheid der partijraadsleden tegen bleef. Hoe dan ook, de grondslag-discussie was hiermee van tafel.

Nu pas kon de partij zich daadwerkelijk zetten aan het formuleren van uitgangspunten, zoals in 1975 was afgesproken. In 1979 verscheen een Program van Uitgangspunten, waarin de politieke overtuiging van het CDA werd uitgedrukt in vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Uit deze keuze bleek dat de ARP, met al haar 'gedonder' over grondslag en identiteit,

bepaald niet ontevreden hoefde zijn over de CDA-ideologie. Drie van de vier kernbegrippen behoorden namelijk al tot haar gedachtengoed, alleen solidariteit met de zwakken was meer verankerd in de katholieke ideologie, waar men het kende als 'solidarisme'. 'Gespreide verantwoordelijkheid' was ontleend aan de, zowel antirevolutionaire als katholieke, opvatting dat de overheid en de particuliere maatschappelijke organisaties op gebieden als onderwijs, maatschappelijk werk en gezondheidszorg elk hun eigen taak en verantwoordelijkheid hebben. In het CDA werd dit later vertaald met de 'zelfstandige rol van het maatschappelijk middenveld'.

Met 'gerechtigheid', een term die vooral in de ARP en de CHU leefde, verwees het Program van Uitgangspunten vooral naar de verantwoordelijkheid van de overheid, die een 'schild voor de zwakken' moet zijn en dient te zorgen voor een rechtvaardig juridisch stelsel, vrijheid van meningsuiting, eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en bescherming van vervolgd. Het begrip 'rentmeesterschap' ten slotte kwam voort uit alledrie de partijen en verwoordde de gedachte dat de wereld door God geschapen is en dat de mens haar beheert, haar rentmeester is. Dit betekent dat zowel individuen als de overheid de plicht hebben zich in te zetten voor een verstandig gebruik van natuurlijke hulpbronnen en de bescherming van het milieu.

De discussies over het Program van Uitgangspunten, waarvan het concept in augustus 1979 het licht zag, kwamen de maanden daarna ongelukkigerwijs sterk in het teken van het kernwapendebat in de Tweede Kamer te staan. De manier waarop premier Van Agt de CDA-fractie dwong tot instemming met het roemruchte Navo-dubbelbesluit, deed de loyalisten en hun sympathisanten er weer ernstig aan twijfelen of de aanstaande fusie wel zo verstandig was. Op het laatste moment schreef ARP-prominent Goudzwaard een brief, waarin hij liet weten tegen te zijn; mede daardoor werd de fusiedatum, die was voorzien voor 1 juni 1980, nog even uitgesteld. Maar het CDA was niet meer tegen te houden. Hoe wankel de eenheid ook was, op 11 oktober 1980 werd de fusie een feit.

Het proces dat KVP, ARP en CHU vanaf 1972 doorliepen, kan men zien als een geleidelijke loskoppeling van religieus gefundeerde verschillen en politieke verschillen. Nadat de commis-

sie-Verschuier de grondslag-discussie had beëindigd en de drie partijen als CDA waren gaan opereren, gedroegen de loyalisten zich steeds meer als een gewone linkervleugel. Het is geen toeval dat de loyalist Jan-Nico Scholten zich later aansloot bij de PVDA, en niet bij het Gereformeerd Politiek Verbond. De religieuze verschillen binnen het CDA verwijzen tegenwoordig niet meer naar ideeën, opvattingen of overtuigingen. Ze spelen alleen nog een rol bij de invulling van belangrijke posten. Tot de dag van vandaag wordt daarbij gestreefd naar een evenwichtige verdeling over de drie bloedgroepen, of liever: over de drie godsdienstige stromingen. Aanduidingen als oud-KVP'er enzovoort vallen nauwelijks meer; men spreekt van een katholiek, een gereformeerde, een hervormde.

Het lijstje krantenkoppen dat Piet Steenkamp in zijn speech bij de jubileumviering noemde, kan zonder enige moeite worden uitgebreid. Een zelfverzekerde partij, Nederland CDA-land, tien jaar CDA – een successtory, het hield niet op. Het partijblad *CD/Actueel* nodigde een politiek redacteur van het *Algemeen Dagblad* uit om een artikel te schrijven over het veranderde imago. 'Zelfs de meest fervente criticus kan niet meer om het CDA heen', stond erboven. Veel publikaties gingen in op de ideologische ontwikkeling die de partij sinds 1980 had doorgemaakt. De algemene teneur was dat het CDA de leiding had genomen in het nationale debat over de crisis in de verzorgingsstaat. Begin jaren tachtig had de jonge partij twee rapporten geproduceerd die veel aandacht trokken: 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' (1983) en 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving' (1984). Het eerste was samengesteld door een werkgroep onder leiding van de uit de ARP afkomstige hoogleraar Dick Kuiper, het tweede door een werkgroep met als voorzitter de katholiek Herman Wijffels, topman van de Rabobank.

Beide rapporten baseerden zich op de stelling dat de verzorgingsstaat, zoals die sinds de Tweede Wereldoorlog was opgebouwd, te ver was doorgeschoot. Om in de terminologie van de vier CDA-kernbegrippen te blijven: de 'gespreide verantwoordelijkheid' was uit evenwicht. De overheid en de door haar gesubsidieerde instellingen hadden steeds meer taken op het gebied van sociale zekerheid, gezondheidszorg, welzijn en

maatschappelijke dienstverlening op zich genomen. Op zichzelf was dit een begrijpelijke ontwikkeling. De ontwikkeling van de moderne industriële samenleving had geleid tot het verbreken van de aloude sociale verbanden van de vroegere agrarische samenleving, tot verstedelijking, grotere mobiliteit, minder hechte gezinsrelaties en toenemende individualisering. Mensen zorgden minder voor elkaar en de overheid had zich genoopt gezien die zorg over te nemen. In vervolg hierop ontwikkelde de overheid ook een eigen ambitie om problemen op te lossen en allerlei voorzieningen te garanderen. Zo ontstond de gedachte van de 'maakbare samenleving'. Maar begin jaren tachtig begonnen – mede door de economische crisis van die dagen – de nadelen daarvan zichtbaar te worden. De samenleving was ver-'statelijkt', met als gevolg: een grote mate van bureaucratisering en uit de hand lopende kosten. Bovendien was de eigen verantwoordelijkheid van de burger ondermijnd, die inmiddels voor alles een beroep meende te kunnen doen op de overheid. Deze trend moest worden gekeerd, zo werd in beide rapporten naar voren gebracht. De overheid moest bevorderen dat de zorg voor elkaar en de zelfredzaamheid van de burgers terugkeerden. Ze moest een deel van haar maatschappelijke taken loslaten, en haar greep op de particuliere organisaties in het 'middenveld' moest losser worden. Zo zou de samenleving weer ver-'maatschappelijken'.

De commissies Kuiper en Wijffels introduceerden in dit verband twee begrippen: de 'zorgzame samenleving' en de 'terugtrekkende overheid'. Buiten het CDA ervoeren velen het eerste begrip als sterk paternalistisch en moraliserend, en het idee van de 'terugtrekkende overheid' sloot verdacht goed aan bij het harde bezuinigingsbeleid van het eerste kabinet-Lubbers. Een handige legitimatie, zo luidde de kritiek, vooral uit linkse kring. Desondanks was er ook een zekere bewondering voor het werk van de commissies en na verloop van tijd begon de nieuwe CDA-ideologie wel degelijk te beklippen, zeker toen de term 'zorgzame samenleving' in het midden van de jaren tachtig plaats maakte voor het reeds door Steenkamp geïntroduceerde, nuchtere begrip 'verantwoordelijke samenleving'. Allerlei ontwikkelingen met betrekking tot deregulering, decentralisering, privatisering en inkrimping van het overheidsapparaat, zoals die gedurende de jaren tachtig vorm kregen, zijn terug te voeren op

gedachten die door de commissies Kuiper en Wijffels naar voren waren gebracht. Tot in de tweede helft van dat decennium liep het CDA op dit terrein voorop, terwijl bijvoorbeeld bij de PVDA de opvattingen over de rol van de overheid en de politiek toen pas echt onderwerp van discussie werden.

Vanaf het midden van de jaren tachtig, vooral na het aantreden van de nieuwe partijvoorzitter Wim van Velzen, bouwden binnen het CDA talloze werkgroepen en het Wetenschappelijk Instituut (WI) – onder leiding van de gedreven antirevolutionaire directeur Arie Oostlander – het ideologische fundament verder uit, en in november 1990, toen de jubileumviering nog maar net achter de rug was, verscheen de kroon op al dit werk: het WI-rapport 'Publieke gerechtigheid, een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving'. De politieke filosofie van het CDA was nu afgerond, stelde de partij vol trots. Het meer dan driehonderd pagina's tellende boekwerk vormde inderdaad een veelomvattende uitwerking van de gedachten van de commissies Kuiper en Wijffels, toegepast op bijna alle terreinen van het maatschappelijke leven. De kerngedachten zou men kunnen samenvatten als 'herwaardering van het middenveld' en 'herstel van verantwoordelijkheden'. De overheid, zo stelde het rapport, heeft vooral tot taak de publieke voorwaarden te scheppen 'die mensen en hun maatschappelijke verbanden in staat stellen om hun verantwoordelijkheden naar de normen van rentmeesterschap en solidariteit te beleven'. Mensen hebben daar behoefte aan en er mag van hen worden verwacht dat zij zich verantwoordelijk gedragen ten opzichte van hun kinderen, hun partner en hun leefomgeving. De overheid moet zich daarbij opvatten als 'een gezagsinstituut dat recht tot gelding brengt'. Ze moet burgers en hun maatschappelijke verbanden, die immers als het particuliere initiatief van verantwoordelijke burgers kunnen worden beschouwd, de kans geven zelf te bepalen hoe zij willen leven en functioneren. Ze moet meer eigen beslissingsruimte geven, maar er wel voor zorgen dat de burgers op een rechtvaardige manier met elkaar omgaan. Zelf heeft de overheid als belangrijkste taken: het handhaven van de rechtsorde en de vrede, het instandhouden van een goede ruimtelijke infrastructuur, en het garanderen van een 'bodem in het bestaan' ofwel minimale materiële en sociale voorzieningen.

'Publieke gerechtigheid' was een helder rapport, maar toen het verscheen had het achterliggende concept van de 'verantwoordelijke samenleving' zijn glans alweer grotendeels verloren. De partij had in 1987 en 1988 in haar afdelingen een discussieronde gehouden, waaruit bleek dat de gewone leden die 'verantwoordelijke samenleving' nogal abstract en hooggegrepen vonden. Een prominente partij-ideoloog als de oud-ARP'er en sociologie-hoogleraar H.J. van Zuthem schreef in *de Volkskrant* dat het een verouderde opvatting over de relatie burger-overheid weerspiegelde, waarin deze als tegenstanders van elkaar worden gezien. Van Zuthem brak nadrukkelijk een lans voor de overheid. Het leek hem zinniger die niet als een alles beheersende moloch te beschouwen, maar als een noodzakelijke partner. 'Ik zie ook wel dat de bureaucratie in toom moet worden gehouden. Echter, is er niet meer reden bezorgd te zijn over een te weinig sturende overheid, wanneer we kijken naar het milieuvraagstuk, de grote werkloosheid, de economische verspilling en de gebrekkige internationale arbeidsverdeling?', vroeg hij zich af. Daar komt bij dat burgers hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en hun zorgzaamheid kunnen organiseren door 'via de politiek een overheid in het leven [te] roepen en [te] controleren, die langs institutionele en gesubsidieerde weg burgers helpt', aldus Van Zuthem. Dat dit sinds de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate ook de praktijk was geworden, kon men niet alleen maar als negatief afdoen. Anders gezegd: het CDA overdreef de negatieve gevolgen van de 'verstatelijking'.

Andere critici stelden dat de gedachte dat de 'mensen maar voor alles een beroep doen op de overheid', nauwelijks op feiten beruiste. Buren- en familiehulp, bijvoorbeeld, bestond wel degelijk nog steeds in ruime mate, en zeker niet alleen op het platteland. Lang niet alle bejaarden werden in tehuizen gestopt, integendeel, de meesten bleven – met steun van hun kinderen en vrienden – juist thuis wonen. En wat die 'verstatelijking' betreft: was Nederland niet bij uitstek een land met een omvangrijk middenveld gebleven? Was de herwaardering hiervan, die het CDA nu predikte, wellicht ingegeven door eigenbelang? Juist deze partij had immers nauwe banden met grote delen van dat middenveld? Een ander probleem was dat de nieuwe CDA-ideologie zich op nogal simpele, emotionele wijze

tegen het individualisme afzette. De maatschappelijke ontwikkelingen die daaraan ten grondslag lagen, zoals de afnemende betekenis van het gezin en de opkomst van stedelijke leefculturen, konden natuurlijk niet meer worden teruggedraaid. Velen – ook in eigen kring – beschouwden de toegenomen individuele keuzevrijheid als een verworvenheid en waren niet van zins zich door de politiek te laten voorschrijven hoe ze met elkaar zouden moeten omgaan.

Bij de eigen bewindslieden in het tweede kabinet-Lubbers waren de concepten 'zorgzame/verantwoordelijke samenleving' en 'terugtrekkende overheid' op scepsis en tegenstand gestuit; ja, hadden zelfs verdeeldheid opgeroepen. Premier Lubbers zelf zag wel degelijk een belangrijke, blijvende rol voor de overheid weggelegd. Die moest misschien van karakter veranderen, maar spreken over terugtrekken vond hij 'eigenlijk onjuist', zo schreef hij in een gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan van zijn eigen departement van Algemene Zaken. Ook Cees van Dijk (Binnenlandse Zaken) liep niet warm voor de 'zorgzame/verantwoordelijke samenleving', terwijl Bert de Vries zich er zelfs ronduit tegen keerde. De Vries wilde immers tegenwicht bieden tegen partijgenoten met neoliberale ideeën, zoals Zijlstra, Ruding en Brinkman. Niet voor niets behoorden juist deze voorstanders van harde bezuinigingen en meer vrije marktwerking tot degenen die de 'zorgzame/verantwoordelijke samenleving' en de 'terugtrekkende overheid' het meest enthousiast propageerden. Daarbij wekten ze echter niet de indruk veel gevoel te hebben voor die andere kernbegrippen, die toch ook tot de uitgangspunten van het CDA behoorden, zoals bijvoorbeeld solidariteit met de zwakkeren. Met name Elco Brinkman, die zich sinds 1986 profileerde als partij-ideoloog, hanteerde de kernbegrippen wel erg eenzijdig. Dat vond niet alleen De Vries, maar viel in allerlei lagen van de partij te beluisteren. Het rijke christelijk-sociale en -politieke denken dat achter deze begrippen school, leek nauwelijks tot hem doorgedrongen. Hoe kon hij anders als minister en als fractievoorzitter pleiten voor maatregelen die de inkomensverschillen vergrootten?

'Publieke gerechtigheid' bevatte overigens een nogal opvallende opmerking in het hoofdstuk over democratie: het evenwicht in de verhouding tussen de regering en de Staten-Generaal was

'verschoven in de richting van beleidsvoorbereiding met een technocratische inslag'. Dat kon niet anders worden uitgelegd dan als kritiek op Ruud Lubbers, de compromissenbouwer, de man van de 'bilateraaltes' en het 'Torentjesoverleg', de dossiervreter die altijd alles eerder wist en iedereen te vlug af was, de oplossingsmachine die nu al acht jaar lang met 'huiveringwekkende bekwaamheid' (in de woorden van een voormalig CDA-kamerlid) het land bestierde. Het was vermoedelijk geen toeval dat hetzelfde woord 'technocratisch' een maand eerder gebruikt was door de voorzitter van de CDA-afdeling Friesland, H.J. de Goede, tegenover het weekblad *Elsevier*. De Goede becommentarieerde de wijze waarop Lubbers had geopereerd bij het aftreden van Gerrit Braks. Een paar maanden vóór de jubileumviering was gebleken dat de minister van Landbouw en Visserij er nog steeds niet in was geslaagd de Nederlandse vissers, die al jarenlang op grote schaal de Europese vangstbeperkingen ontrokken, onder controle te krijgen. Coalitiepartner PVDA kondigde aan dat ze een motie van wantrouwen tegen Braks zou steunen, met als gevolg dat de positie van de, vooral in het katholieke zuiden populaire, minister onhoudbaar was geworden. Op 19 september, een dag na Prinsjesdag, trad hij af.

De Goede en andere regionale CDA-voorlieden noemden de wijze waarop Lubbers in de kwestie-Braks optrad, 'technocratisch', omdat de premier probeerde op een wat opportunistische wijze vijf problemen in één keer op te lossen. Het eerste probleem was Braks zelf. Die had het CDA in opspraak gebracht en de premier verzette zich dan ook nauwelijks toen PVDA-fractie-leider Wöltgens kenbaar maakte dat de minister wat hem betreft moest gaan. Eigenlijk had Lubbers weer een katholiek op Landbouw willen hebben, maar aangezien uit die kring geen goede kandidaat beschikbaar was, besloot hij de voormalige ARP'er Piet Bukman naar de post van Braks door te schuiven. Bukman was in Lubbers-II minister van Ontwikkelingssamenwerking geweest, en hij was in 1989 nogal teleurgesteld geweest toen er in Lubbers-III geen ministerspost voor hem beschikbaar bleek en hij genoeg had moeten nemen met het staatssecretariaat van Economische Zaken. Dat kon de premier nu mooi rechtzetten. Geluk bij een ongeluk was dat hij ook zijn protégé Yvonne van Rooy kon helpen. In 1989 had hij deze voormalige staatssecretaris van Economische Zaken uit Lubbers-II graag

naar de Tweede Kamer willen sturen, maar de CDA-fractie had geweigerd haar tot vice-voorzitter te benoemen. Nu kon ze gewoon weer terug naar haar oude baan – en daarmee was probleem nummer 3 opgelost.

Toen kwamen problemen 4 en 5 aan de beurt. Aan de nieuwe minister van Landbouw en Visserij kleefde één bezwaar: door zijn gereformeerde achtergrond zou hij bij de boeren in het zuiden minder goed vallen dan Braks. Welnu, daar had Lubbers ook al iets voor in zijn hoofd. Hij bedacht dat er een nieuw staatssecretariaat in het leven moest worden geroepen, bemand door een zuiderling. Een naam had hij al: de Limburger René van der Linden, die twee jaar daarvoor wegens de paspoortaffaire had moeten aftreden als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Lang niet iedereen in het CDA was het met dit aftreden eens geweest, en bij de verkiezingen van '89 had Van der Linden heel wat voorkeurstemmen behaald. Hem op een nieuw staatssecretariaat van Landbouw plaatsen zou Van der Linden rehabiliteren en de boeren in het zuiden een populair 'aanspreekpunt' bieden.

Vanuit Lubbers' optiek was het ongetwijfeld een mooi opzetje. Hij was echter niet bedacht op wat anderen, bijvoorbeeld de coalitiepartner PVDA en zijn eigen CDA-fractie, hiervan zouden vinden. Nog vóór deze zich over de kwestie hadden kunnen buigen lag het plan – inclusief de naam Van der Linden – op straat. Zoals te verwachten viel, kwamen Thijs Wöltgens en de PVDA onmiddellijk in opstand, en uit een vertrouwelijke peiling bleek dat de terugkeer van Van der Linden ook in de CDA-fractie niet op onverdeelde steun kon rekenen. Op 26 september, nog geen week na het aftreden van Braks, liet de staatssecretaris-in-spe weten dat hij er toch maar van afzag. Maar Lubbers wilde niet zijn gehele verlies nemen. Hij eiste van Wöltgens dat de PVDA, op straffe van een kabinetscrisis, wel het nieuwe staatssecretariaat – maar dan bemand door de onbekende CDA'er drs. J.D. Gabor – zou accepteren. Of zijn dreigement serieus was, valt te betwijfelen; in ieder geval ging Wöltgens akkoord.

'Zo moet het niet, op een achternamiddag in het Torentje', zei voorzitter J. Vos van het CDA-Brabant tegen *Elsevier*. De kwestie-Van der Linden was misschien een incident, maar dan toch een dat het arrogante imago van het CDA voor de zoveelste

keer bevestigde. Voor alle duidelijkheid: dat imago werd niet alleen door premier Lubbers bepaald. Tijdens zijn tweede kabinet had de vvd gemerkt hoezeer ook de Tweede-Kamerfractie, toen nog onder leiding van Bert de Vries, met haar macht kon omgaan. 'Weergaloos', noemde het voormalig vvd-Kamerlid Frank de Grave dit eens in een interview met *de Volkskrant*. Hij gaf enkele pregnante voorbeelden. Zo had hij tijdens Lubbers-I een akkoord gesloten met de pvda, toen in de oppositie, over de vermogensbelasting voor grootaandeelhouders van bedrijven. Maar zijn fractievoorzitter Ed Nijpels kreeg van het cda te horen dat dit uit den boze was. Als de vvd het akkoord doorzette, zou het cda wraak nemen zodra een of ander liberaal stokpaardje aan de orde kwam. Nijpels liet De Grave vervolgens kort voor aanvang van het kamerdebat weten dat hij het betreffende amendement 'gelet op het algemene politieke beeld' maar beter achterwege kon laten.

In het jaar van de jubileumviering was het cda dus vooral een partij in het centrum van de macht geworden. 'We run this country.' Deze, ietwat uit de context gelichte uitspraak die het cda-kamerlid Joost van Iersel eens deed, bepaalde meer het beeld en benaderde beter de werkelijkheid dan het boekwerk 'Publieke gerechtigheid'. De kracht van de partij had zich ontwikkeld tot haar grootste zwakte. Het cda was groot geworden door zich juist niet als een kerkelijke, christelijke partij te profileren; daardoor had zij in 1986 de doorbraak naar de niet-religieuze kiezer kunnen maken en haar grote macht kunnen ontwikkelen. De populariteit en professionaliteit van Ruud Lubbers hadden daarbij een doorslaggevende rol gespeeld – zoveel zelfs dat een politicoloog het cda eens 'de lijst-Lubbers' noemde. Maar in eigen kring begonnen velen ditzelfde profiel als nogal armoedig te ervaren. In de politieke praktijk liet de partij geen enkele gedrevenheid meer zien, en voor zover haar politici dat wel deden – zoals in het geval-Brinkman – stonden ideologie en werkelijkheid ver van elkaar af. Het was niet voor niets dat Bert de Vries zoveel openlijke steun kreeg vanuit de achterban, toen hij zich rond Pasen 1988 verzette tegen aantasting van het minimumloon. Op dat moment werd voor het eerst een kloof in het cda zichtbaar, die zich sinds het eenheidsstreven van begin jaren tachtig niet meer had kunnen openbaren. Aan

de ene kant van die kloof stonden degenen die hechtten aan het 'sociale gezicht', aan de andere kant de rechtervleugel van de partij.

Deze tegenstelling is niet meer overbrugd. Toen partijvoorzitter Wim van Velzen in 1992 volgens de pers had gezegd dat het CDA 'geen christelijke partij' was, kreeg hij vanuit allerlei lokale partijafdelingen een storm van kritiek over zich heen. De uitspraak was in feite genuanceerder en Van Velzen had bovendien formeel volkomen gelijk. Blijkbaar lag hier echter een open zenuw. De kritiek van de achterban had voor een belangrijk deel betrekking op Van Velzen zelf, wiens stijl in sommige partijregio's ook al als 'technocratisch' werd betiteld. Voor een ander deel verwees ze naar dat 'sociale' gezicht van het CDA, waarvan velen vonden dat het in de politieke praktijk nauwelijks meer te bespeuren viel.

De discussies over de partijgrondslag, de programma's van uitgangspunten, de kernbegrippen, de fraaie rapporten, ze hadden bij het partijkader zelf uiteindelijk wel het een en ander teweeggebracht. Veel van de gedachten die voorvloeiden uit het concept van de 'verantwoordelijke samenleving' en uit het rapport 'Publieke gerechtigheid' kwamen terecht in de landelijke, provinciale en gemeentelijke verkiezingsprogramma's van het CDA. De weerstand tegen de moderne ik-cultuur, die begin jaren tachtig nog achter het idee van de 'zorgzame samenleving' zat, was in vervolgrapporten van zijn scherpe kantjes ontdaan; het CDA erkende dat er ook positieve kanten aan de individualisering zaten. Het thema van de heroriëntatie op de verzorgingsstaat leefde inmiddels ook in andere politieke stromingen; in heel Europa gingen politici het trouwens zien als een van de grote vraagstukken van de moderne tijd.

Maar het sloeg allemaal niet aan bij degenen waar een politieke partij het nu eenmaal van moet hebben: de kiezers. Toen het CDA in 1994 bij de gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen ongenadig verloor, concludeerde een onderzoeksc commissie, de commissie-Gardeniers, dat vooral jongeren 'met een meer dan gemiddeld sociaal gevoel en met duidelijke waardering voor maatschappelijke en religieuze normen' en 'meer zelfbewuste, mondige, sociaal-voelende' ouderen de partij de rug hadden toegekeerd. Daarmee stonden niet alleen de CDA-politici, maar ook de partij-ideologen in hun hemd.

HOOFDSTUK 7

De technocraat

Van Velzen: de ondergang van een partijvoorzitter

Het partijbureau aan de Dr. Kuiperstraat in Den Haag is arrogant, vindt men in het land. 'Een heleboel plaatselijke bestuurders komen niet door. Ze bellen, krijgen in gesprek, worden in de wachtstand gegooid, of nooit teruggebeld. Ik heb ook zelden een brief vanuit het partijbureau gezien die niet i.o. (in opdracht) ondertekend was. Als een plaatselijk voorzitter eindelijk een keer antwoord krijgt van bijvoorbeeld de partijsecretaris, en die blijkt door zijn secretaresse ondertekend, dan betekent dat: zelf vond hij me niet interessant genoeg.' Deze uitspraak, toevallig van een CDA-kamerlid, had uit de mond van een willekeurige lokale bestuurder kunnen komen. Onvrede is vaak een optelsom van kleine irritaties, en toen ik eind 1994 met CDA'ers in den lande sprak over het partijbureau, kreeg ik vaak een grote hoeveelheid opgehoopte ergernissen te horen. 'Ze snappen er niks van in Den Haag,' is het algemene gevoel. En als hoofdschuldige, als verpersoonlijking van die 'ze' in Den Haag, geldt de man die tot maart 1994 partijvoorzitter was.

Drs. Wim van Velzen mocht een harde werker zijn, zich vierentwintig uur per dag voor de partij inzetten, toch ontbrak het hem aan iets. Hij miste het CDA-gevoel, hij paste niet in de daarbij horende clubgeest en sfeer. Een politieke partij is een vrijwilligersorganisatie en wordt gedragen door de gewone kaderleden, die graag hun handen uit de mouwen steken bij campagnes, die folders willen bezorgen, thema-avonden organiseren, op excursie gaan, en die soms hun zegje willen doen. Wat ze vooral willen is: erbij horen. En dat moet hun worden gegund, zo af en toe die warme aandacht van de echt belangrij-

ke mensen. Daar past geen i.o. handtekening van de secretaresse bij.

Misschien kwam het doordat Van Velzen geen echte partijman was. Toen hij in 1987 voorzitter van het CDA werd, was hij zeven jaar lid. Hij was pas in het fusiejaar op de CDA-trein gestapt. Hij kwam weliswaar uit een KVP-nest en had in de jaren zeventig via zijn werk wel contacten met die partij gehad, maar tot een lidmaatschap was het nooit gekomen. Tegen *De Tijd* zei hij eens: 'Die partij miste uitstraling. De neerwaartse lijn zette zich voort, activiteiten werden nauwelijks nog ontplooid omdat men te druk was met de fusie.' In het CDA was hij vooral geïnteresseerd omdat die meer het karakter van een *beweging* had.

Hoewel hij via het Brabantse circuit naar de partijtop doorstootte, was hij van origine geen zuiderling. Hij werd in 1943 geboren in Rotterdam, groeide daar ook op en ging er naar school. Na de kweekschool trok hij in 1965 naar Nijmegen voor een universitaire studie pedagogiek. In 1972 trad hij in dienst bij het Katholiek Pedagogisch Centrum (KPC) in Den Bosch, een adviesdienst die zowel voor onderwijsinstellingen als voor de overheid werkte. Hij begon als directie-secretaris en werkte zich op tot directielid van het KPC. *Clever* en ideeënrijk toonde hij zich, en vooral een werkpaard, dat altijd klaarstond en altijd druk bezig was. Tachtig uur per week, het weekeinde doorgaan, het maakte Van Velzen niet uit. Eerder leek het omgekeerde het geval: uit alle beschrijvingen komt hij naar voren als een *workaholic*.

Wim van Velzen was de opvolger van Piet Bukman, bijgenaamd de 'knoet', die samen met Bert de Vries in de eerste helft van de jaren tachtig het CDA – en met name de Tweede-Kamerfractie – tot eenheid had gedwongen. In 1986 zat Bukmans taak erop. Als beloning voor zijn diensten mocht hij overstappen naar het tweede kabinet-Lubbers, waar hij minister van Ontwikkelings-samenwerking werd. Bij het zoeken naar een nieuwe voorzitter dreigde even de bloedgroepen-problematiek de kop op te steken. Formeel was het CDA dan wel één partij, in de praktijk werd, zoals we zagen, nog wel degelijk gestreefd naar een min of meer redelijke spreiding van functies over de ARP-, CHU- en KVP-geledingen. Aangezien de premier katholiek was, en fractievoorzitter De Vries uit de ARP stamde, zou een CHU'er het

meest in aanmerking zijn gekomen. Maar de enige kandidaat uit die hoek, het kamerlid Huib Eversdijk, kreeg onvoldoende steun in de selectiecommissie. Nadat ook drie andere kandidaten waren afgefallen – Eerste-Kamerlid Jef Pleumeekers als tē Limburgs, de latere directeur van het Wetenschappelijk Instituut Jos van Gennip als tē KVP, penningmeester Ad Veenhof als tē ambitieus – bleef Van Velzen over. In de gegeven omstandigheden leek hij een ideale voorzitter: katholiek maar niet belast met een KVP-verleden, zonder politiek profiel, maar wel gedreven. Met name Piet Steenkamp, die als voorzitter van de commissie optrad, had een voorkeur voor hem. Baron Van Verschuer, de oud-CHU-voorzitter, had twijfels en besloot nadere informatie in te winnen bij minister Wim Deetman van Onderwijs. Op dat departement kenden ze Van Velzen. Sinds 1980 was hij vanuit het KPC actief als politiek adviseur van de staatssecretaris, en in 1985 was hij benoemd tot plaatsvervangend directeur-generaal Voortgezet Onderwijs. Deetman adviseerde ronduit positief en hoewel Wim van Velzen voor het grote publiek een volslagen onbekende was, werd hij voorgedragen. Op 31 januari 1987 wees het partijcongres hem aan als nieuwe voorzitter.

Zijn voorganger Bukman had de verdeeldheid getemd, maar daarmee ook de interne discussie gesmoord. Na het rapport 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' was alleen nog een stuk over de partijorganisatie verschenen; dat was alles. Uit onvrede over de stijl van Bukman was de deelname aan de vergaderingen van de partijraad fors teruggelopen. Daarom was er nu een *manager* nodig om de partij uit te bouwen tot een professionele organisatie, iemand die lijnen naar de toekomst kon uitzetten, die enthousiasmerend en stimulerend was, die in eigen gelederen een permanente discussie kon organiseren over de praktisch-politieke vertaling van de uitgangspunten en het CDA een profiel kon geven. Dat was geen eenvoudige opdracht. In de Nederlandse verhoudingen hebben voorzitters van politieke partijen maar beperkte formele verantwoordelijkheden. Vooral bij de voorbereiding van verkiezingen en in crisissituaties kunnen ze een rol van betekenis spelen. Of ze in de dagelijkse politiek, via het contact met fractieleiders en bewindslieden, invloed krijgen hangt sterk van henzelf af. Zij zijn meer regisseur en initiator dan dirigent. En ze zijn kwetsbaar – interne kritiek komt al snel op hun hoofd neer.

De taakomschrijving leek Van Velzen echter een kolfje naar zijn hand. In 1984, toen hij provinciaal voorzitter in Brabant was geworden, had hij in de verstofte partijburelen de ramen wijd opengegooid. Dat zou hij nu in de hele partij eens gaan doen. Professional als hij was wilde hij zich daar overigens wel goed voor laten betalen. Hij eiste een inkomen op het niveau van zijn vorige functie, en bedong ook een vergelijkbaar pakket aan onkostenvergoedingen. Toen de dienstauto-met-chauffeur, die hij moest delen met de fractieleider, kapot ging, liet hij zich in het vervolg rijden in zijn eigen Mercedes – op kosten van de zaak uiteraard. Later zou dit als een ‘te luxe stijl’ aan het rijtje ergernissen worden toegevoegd. Sommige kamerleden stoorde zich aan de manier waarop de voorzitter met ‘hun’ centen omging – zij worden geacht jaarlijks ‘vrijwillig’ zo’n veertienhonderd gulden in de partijkas te storten. Veel reden tot klagen hadden zij overigens niet: hun salaris is beduidend minder dan dat van Van Velzen, maar nog altijd heel behoorlijk. Serieuzer waren de klachten van diegenen die erop wezen dat de partij zelf er vanwege het teruglopend ledental financieel zwak voor stond en de ledenbijdrage verhoogd moest worden.

Men zou kunnen zeggen, dat per uur gerekend de beloning van de partijvoorzitter redelijk is geweest, want vanaf het moment van zijn benoeming zette Van Velzen onmiddellijk zijn enorme werkkraft in. In zijn visie was de partij hopeloos ouderwets. Met name de rekrutering van nieuw talent was meer gebaseerd op loyaliteit dan op kwaliteit. CDA-politici klommen op via de lokale afdelingen, die waren gebundeld in negentien Kamerkringen (de gebieden waarin Nederland volgens de Kieswet is ingedeeld); of via de katholieke en protestants-christelijke maatschappelijke organisaties – werkgeversverenigingen, vakbonden, landbouw- en onderwijskoepels en dergelijke. Dit netwerk, waar nog de geur van de verzuiling en de bloedgroepen aan hing, voldeed in Van Velzens ogen niet meer. Als het CDA inderdaad een brede, moderne en toekomstgerichte volkspartij wilde zijn – en het ‘Lubbers-effect’ had bewezen dat de tijd daarvoor rijp was – dan dienden ook haar vertegenwoordigers moderne, toekomstgerichte mensen uit brede lagen van de samenleving te zijn. Er moest vers bloed komen, op een nieuwe wijze gerekruteerd.

Geheel in de stijl van het moderne denken zette Van Velzen zich aan het 'bijmengen' van dat verse bloed, door een eigen netwerk op te bouwen, en vooral door voortdurend werkgroepen samen te stellen. Die bemande hij met talentvolle lieden – liefst veertigers – uit wetenschap, overheid en bedrijfsleven. Het bekendste voorbeeld waren de 'klankbordgroepen' die optraden als adviseurs bij het schrijven van het verkiezingsprogramma van 1989. Daarin kwamen, naast 'oude' CDA'ers, nieuwelingen als defensiedeskundige prof. Peter Volten en de socioloog prof. Anton Zijderveld. Van Velzen haalde ook drs. Ton Soetekouw, lid van de Raad van Bestuur van NMB Postbank, in het partijbestuur en vroeg deze om periodieke bijeenkomsten te organiseren met topmanagers die als CDA-*angehaucht* konden worden beschouwd. Daarnaast kwamen er werkgroepen en incidentele bijeenkomsten rond thema's als de problematiek van de grote steden, de sociale zekerheid, het landbouwbeleid, de criminaliteitsbestrijding, technologie, onderwijs, cultuur, ouderenbeleid, noem maar op. Zo wilde hij om de bestaande 'binnencirkel' in het CDA een 'buitencirkel' creëren van mensen voor wie de traditionele partijactiviteiten niet aantrekkelijk genoeg waren.

Sommigen van de nieuwelingen die Van Velzen aantrok, konden inderdaad niet worden verdacht van serieuze politieke betrokkenheid; als ze al CDA-lid waren, waren ze dat pas kort. Vooral in kringen van voormalige ARP'ers, die zich stoorden aan het gebrek aan christelijke bevoegenheid van de nieuwkomers, en bij de CDA-jongeren groeide kritiek. Zij zagen deze netwerkers als 'yuppies' en 'carrièrejagers', als 'vreemde vogels', 'gladde managers', 'technocraten', die zich gedroegen alsof de partij van hen was, alsof zij het nieuwe partij-establishment vormden. Het ging in feite om een beperkt aantal mensen, maar er waren nogal wat mensen bij die zich nadrukkelijk manifesteerden, zoals Zijderveld, die al snel de titel 'partij-ideoloog' kreeg.

Het eerste jaar van zijn voorzitterschap hadden de loftuitingen nog de overhand. Zo kon Van Velzen ruim een half jaar na zijn aantreden de nieuwe Kaderschool presenteren, een eigen opleidingsinstituut voor partijleden die actief waren of wilden worden als gemeenteraadslid, als lid van Provinciale Staten of als bestuurder, of zelf in hun afdelingen kadertrainingen wilden verzorgen. Deze stap naar politieke professionalisering oogste

ook bij concurrerende partijen bewondering. Al was de Kaderschool niet Van Velzens eigen idee, het initiatief droeg toch sterk bij aan zijn imago van vernieuwer en aan dat van het CDA als moderne politieke organisatie.

Een jaar later begon het voor Van Velzen betrekkelijk gunstige klimaat om te slaan. In december 1988 deed een van zijn werkgroepen een rapport het licht zien met de titel 'Bestuurlijke vernieuwing in de verantwoordelijke samenleving'. Daarin werd de gedachte geïntroduceerd om CDA'ers die lid wilden worden van gemeenteraden, Provinciale Staten, de Tweede Kamer of bestuurscolleges aan een selectieprocedure te onderwerpen. De betrokkenen zouden worden beoordeeld op eigenschappen en vaardigheden als analytisch vermogen, realiteitszin, verbeeldingskracht, *helicopter view*, spreekvaardigheid, persoonlijkheid, visie, leidinggevende capaciteiten en daadkracht. Ze zouden een cursus moeten volgen aan de Kaderschool en – eenmaal in functie – zich twee keer per zittingsperiode moeten onderwerpen aan functioneringsgesprekken. Als de uitkomst daarvan negatief was, zouden zij door de partij *outplacement* krijgen aangeboden, dus hulp krijgen bij het vinden van ander werk.

Het rapport kwam voort uit de ervaringen bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer in 1986, toen allerlei zittende kamerleden onverhoeds en zonder enige voorkennis naar lagere plaatsen op de lijst duikelden. De schade was toen beperkt gebleven door de flinke verkiezingsoverwinning, die de ongelukkigen toch aan een zetel hielp. Maar hoe goed en zorgvuldig de nieuwe methodiek ook was bedoeld, de management-taal waarmee ze werd gepresenteerd viel slecht. Hier werd iets zeer fundamenteels over het hoofd gezien, zo viel her en der te beluisteren. In de eerste plaats wordt een volksvertegenwoordiger niet gekozen om zijn analytisch vermogen enzovoort, maar omdat een substantieel deel van de kiezers meent dat hij hun gedachtengoed vertegenwoordigt. En in de tweede plaats krijgt de volksvertegenwoordiger van de kiezer een mandaat voor een bepaalde periode – zonder 'last of ruggespraak', zoals dat wel wordt geformuleerd. Als hij zijn werk niet goed doet, zal men de volgende keer niet meer op hem stemmen. De kiezer moet bepalen wie hij als vertegenwoordiger wil, niet een selectiecommissie, aldus de critici. En in de Nederlandse politieke traditie past het al evenmin dat een partijbestuur zó'n

grote greep op de kandidaatstelling wil krijgen als de CDA-top nu voorstelde; juist de afdelingen hebben een belangrijke stem.

Hoewel deze kritiek maar ten dele hout sneed – de meeste kamerleden worden gekozen wegens de populariteit van hun lijsttrekker of hun partij, niet op persoonlijke titel – verspeelde Van Velzen door het rapport 'Bestuurlijke vernieuwing' in zijn eigen partij heel wat krediet. Voor het eerst dook de term 'christen-technocratie' op. De kritiek op het rapport begon met een artikel in het blad van de CDJA (de jongerenorganisatie) en kreeg gezag toen ook sommige kamerleden, onder wie oudgediende Wim Mateman, zich erbij aansloten. Vooral de directeur van het Wetenschappelijk Instituut, Arie Oostlander, legde de vinger op de zere plek. In een interview wees hij op het achterliggende doel van het stuk: de uitbouw van het CDA tot een moderne volkspartij en het daarmee samenhangende streven nieuwe groepen kiezers aan te trekken. Het gevaar was echter dat daarmee de oude, traditionele CDA-kiezers vergeten dreigden te worden, aldus de WI-directeur. 'We zijn als CDA nu eenmaal geen yuppie-partij. Je kunt wel zeggen: die brave gelovigen blijven wel altijd op ons stemmen, daarom proberen we een nieuwe kiezersmarkt aan te boren, bestaande uit buitenstaanders. Maar dat vind ik niet trouw; en ook niet echt sterk. Dan gok je op de verkeerde markt, de verkeerde doelgroep. Ik vind dat het lijkt op een poging van een spijkerbroekenfabrikant om de markt van oude dames te bereiken. Om in het jargon door te gaan: dat is niet zo'n slimme formule.'

Oostlander deed zijn uitspraken in februari 1989. Aan het eind van dat jaar werd Elco Brinkman gekozen tot voorzitter van de Tweede-Kamerfractie. Toen hij in 1993 was aangewezen als lijsttrekker, hanteerde hij in de daaropvolgende verkiezingscampagne samen met zijn persvoorlichter Frits Wester precies het uitgangspunt dat Oostlander hier had bekritiseerd: zij probeerden een imago op te bouwen dat vooral nieuwe kiezers moest aanspreken en negerden intussen de traditionele CDA-aanhang – die immers toch wel trouw bleef en bovendien in omvang afnam. De geschiedenis gaf de WI-directeur vervolgens gelijk: het bleek geen slimme formule.

Via het partijblad *CD/Actueel* verdedigde Van Velzen zich tegen de 'technocratie'-kritiek. Het was allemaal de schuld van de

media, zei hij in een interview. Die hadden in hun bespreking van het rapport 'Bestuurlijke vernieuwing' eenzijdig de nadruk gelegd op de functioneringsgesprekken voor politici en op de deskundigheidseisen. Het ging hem om veel méér, namelijk om een professioneler management. 'We zijn een grote partij met 125.000 leden en vele duizenden beroepspolitici, die de partij op gemeentelijk, provinciaal, landelijk en Europees niveau vertegenwoordigen. Zo'n partij vraagt een bijdetijds management.' Dat door deze benadering de uitgangspunten en de bevoegdheid van het CDA op de achtergrond zouden raken, bestreed hij door te verwijzen naar de door hem georganiseerde discussierondes over de 'verantwoordelijke samenleving'. Bovendien, het doel van het rapport 'Bestuurlijke vernieuwing' was juist 'de vorming van herkenbare christen-democraten': mensen die de deskundigheid hebben om 'uitgangspunt en beleid in de praktijk te brengen' en het vermogen bezitten 'om met achterban en kiezers te communiceren'.

De vraag of hij zelf zo iemand was, stelde de interviewer niet. Toch zat daar veel meer de kneep. Van Velzen had ten dele gelijk met zijn verweer. Hij probeerde in de partij enthousiasme te kweken voor het ideologische bouwwerk, zoals dat in het vorige hoofdstuk is beschreven. Hij deed dat op uiterst actieve wijze, door permanent notities de afdelingen in te sturen over actuele en principiële thema's. Hij had ongetwijfeld ook gelijk dat het dringend noodzakelijk was de sterk gegroeide partijorganisatie met haar ongeveer 3.500 beroepsbestuurders te moderniseren, en het was geen onzin daar management-principes bij te hantieren. Hij ontweek de essentie van de kritiek echter. Die kwam vooral van de CDA-jongeren, klaagde hij in voornoemd interview, en was mede veroorzaakt doordat het beleid van de kabinetten Lubbers-I en -II nogal 'cijfermatig' was geweest en de nadruk had gelegd op 'herstel en versterking van financiën en economie'. Zijn critici hadden het echter niet over Lubbers, maar – hoe impliciet ook – over hem en zijn stijl, zijn gebrek aan psychologisch inzicht en zijn zakelijke manier van omgaan met mensen. Zijn critici voelden dat Van Velzen hen als onvoldoende rijp beschouwde voor de veranderingen die hij wilde doorvoeren. Hij keek naar de toekomst, en vergat het verleden. In zijn dadendrang maakte hij de klassieke fout van veel *turnaround*-managers: hij onderschatte de gevestigde verhoudingen en

diepgewortelde culturen, en neigde ernaar die als achterhaald te beschouwen. Van Velzens veranderingsmethode kwam neer op het van bovenaf introduceren van een nieuwe 'bedrijfs'-cultuur en – via de werkgroepen en zijn eigen netwerk – van nieuw kader. Als men zoiets in een commerciële onderneming doet, kan men rekenen op moeilijkheden. En dat geldt zeker in een ideële organisatie met oude tradities, waarvoor de medewerkers zich niet inzetten vanwege het brood op de plank, maar vanuit een sfeer van verbondenheid en een zekere bezieling. Van Velzen leek voorts niet te beseffen dat velen zijn *workaholic*-tempo niet bij konden benen. Hij en zijn werkgroepen spuwden notities uit met een frequentie die op den duur in de afdelingen alleen nog maar wrevel opriep: daar heb je hem weer.

Na twee jaar voorzitterschap kwam Van Velzen in conflict met Bert de Vries. Deze laatste vond dat de partijvoorzitter zich met al zijn discussienota's veel te direct bemoeide met het actuele politieke beleid. Van Velzen op zijn beurt vond De Vries star en weinig toegankelijk voor de moderniseringsideeën die hij koesterde. De verhouding tussen beiden bereikte een dieptepunt in 1989, toen de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van september moest worden samengesteld. Hoewel de Kamerkringen hierover de uiteindelijke beslissing nemen, doen de fractieleider en de partijvoorzitter het voorwerk en hebben zij *de facto* de zwaarste stem. Van Velzen beschouwde de kandidaatstelling als het moment om de door hem noodzakelijk geachte verjonging in zowel het nieuwe kabinet als de fractie in gang te zetten. Zoals bleek uit het rapport 'Bestuurlijke vernieuwing', dat kort daarvoor was verschenen, wilde hij een systeem van *human resource development* opzetten, waarin de partij nadrukkelijk werkte aan het opkweken van talent en aan tijdige doorstroming. En dus probeerde hij een tiental nieuwelingen zó hoog op de lijst te krijgen dat zij zeker in de Tweede Kamer zouden belanden. Het probleem was echter dat een aantal zittende leden zou moeten zakken op de lijst of zou moeten verdwijnen. Dat nu ging De Vries te ver. Hij had zijn fractie tot een betrouwbare club gesmeed, die hem in moeilijke tijden steunde. Al zou hij zelf die club na de verkiezingen niet meer leiden, de loyaliteit van de oudgedienden hoorde te worden beloond. Hij weigerde om enkele kamerleden die in de ogen van Van Velzen minder

goed functioneerden, de wacht aan te zeggen. Tegen alle gebruiken in deed de voorzitter dit toen zelf. De Vries gaf een eindweegs mee, maar uiteindelijk kreeg ook Van Velzen maar gedeeltelijk zijn zin: slechts twee van zijn tien voorkeuren kwamen in de nieuwe Kamer terecht.

Direct na de verkiezingen waagde de partijvoorzitter een soortgelijke poging bij Ruud Lubbers. Hij liet de kandidaat-premier nadrukkelijk weten dat hij zich zorgen maakte om de toekomstige samenwerking met de PVDa, en vroeg hem bij de opstelling van het regeerakkoord de thema's uit de voorgaande periode niet te laten 'wegspoelen'. Een sobere overheid, terugdringing van het financieringstekort, stabilisering en liefst terugdringing van de collectieve lastendruk moesten op de politieke agenda blijven. Min of meer tegelijkertijd schotelde hij Lubbers zijn visie op de nieuwe regeerploeg voor. In een brief die hij in de loop van september, nog in de informatiefase, aan Lubbers stuurde, wees hij op het probleem waar ook de Duitse zusterpartij CDU – waar hij zich sterk in verdiept had – mee worstelde: dat van de vergrijzing en de dominantie van de oudere generatie politici. Dat kon het CDA voorkomen door nu in Lubbers-III een aantal veertigers op te nemen als staatssecretaris, die via die post de nodige ervaring op zouden kunnen doen voor een later ministerschap. In de brief gaf hij per departement een lijst met namen, waarbij hij tevens aantekende wie hij wel of geen 'investering' waard vond. De premier trok zich maar gedeeltelijk iets van zijn voorkeuren aan. Met de benoeming van mensen als Hirsch Ballin (minister van Justitie), baron Van Voorst tot Voorst (staatssecretaris van Defensie) en Heerma (staatssecretaris van Volkshuisvesting) was hij het eens. Maar tegen twee van de drie andere CDA-staatssecretarissen en een van de ministers had hij bezwaar: op deze manier vielen zijn doorstromingsideeën goeddeels in het water. Toen in 1990 Gerrit Braks aftrad als minister van Landbouw en Visserij, probeerde hij het nog eens. Hij wees Lubbers erop dat Piet Bukman minder toekomstperspectief bood dan de veel jongere Enneüs Heerma. De premier koos desondanks voor de oudgediende Bukman, voor wie, bij de start van Lubbers-III geen ministerspost beschikbaar was geweest.

'Van Velzens machtsgreep in het CDA is jammerlijk mislukt', schreef *Volkskrant*-commentator Jan Joost Lindner rond deze

tijd. Dat was wat overdreven geformuleerd, maar men kon inderdaad niet zeggen dat de echte machthebbers – en dat waren vooral Ruud Lubbers en Bert de Vries – zich erg lieten beïnvloeden door de partijvoorzitter. De verschillen van inzicht met De Vries, inmiddels minister van Sociale Zaken, bleven regelmatig terugkeren, met name waar het ging over economische onderwerpen. Zo probeerde een partijcommissie in 1991 in een rapport met de titel 'Individualisering en draagkracht' bepaalde ingrepen in het minimumloon bespreekbaar te maken. Maar De Vries had zich als fractieleider jarenlang tegen aantasting daarvan verzet en wierp die gedachte ook nu weer ver van zich. Een reeks voorstellen die de partijvoorzitter deed op het terrein van het werkgelegenheidsbeleid was hetzelfde lot beschoren, net als de ideeën van de CDA'er prof. Nico Douben over een basisinkomen. De weerstand van De Vries tegen Van Velzen had ongetwijfeld te maken met het feit dat deze hoorde tot diegenen in het CDA die pleitten voor een sterk ingekrompen collectieve sector. En inderdaad: Van Velzen en de nieuwe fractieleider Elco Brinkman zaten in een heleboel opzichten op één lijn, niet alleen waar het ging om hun politieke visie, maar ook op het punt van de modernisering en de doorstroming van nieuw talent. Het lijkt geen twijfel dat Van Velzens ervaringen rond de bemanning van Lubbers-III ook bij Brinkman, met wie hij goed contact had, de gedachte hebben gestimuleerd dat het tijd was voor een generatiewisseling.

De partijvoorzitter was ook lid van de Eerste-Kamerfractie van het CDA, die zich onder leiding van Ad Kaland profileerde als waakhond van het CDA/PVDA-kabinet. Enerzijds had dat lidmaatschap nut omdat hij goed geïnformeerd bleef over de politieke actualiteit, anderzijds was Van Velzen daardoor ook persoonlijk betrokken bij de spanningen tussen kabinet en Eerste-Kamerfractie, die al direct na de start van Lubbers-III ontstonden. Uiteraard kwam dit zijn verhouding met De Vries en Lubbers niet ten goede. Ook sommige leden van de Eerste-Kamerfractie waren niet gelukkig met Van Velzens dubbelrol. Hij was in de Senaat hun gelijke, maar als partijvoorzitter kon hij – zij het alleen informeel – invloed uitoefenen op de kandidaatstelling en de beoordeling van hun functioneren, waardoor hij in werkelijkheid macht over hen had.

De partijvoorzitter liet zich door dit alles niet uit het veld slaan en ging door met wat hij als zijn taak zag: de opbouw van een ideologisch fundament en een geoliede organisatie. In juni 1991 kwam hij in conflict met een aantal Kamerkring-voorzitters, toen hij voorstelde hen in het vervolg vóór elke partijraadsvergadering bijeen te roepen. Kort daarvoor had deze raad laten zien bepaald niet als een applausmachine voor het bestuur te willen fungeren. De leden steunden *en masse* een resolutie over het handhaven van het niveau van de ontwikkelingshulp – tegen de zin van Van Velzen en de zijnen. De voorafjes die de voorzitter wilde organiseren, waren duidelijk bedoeld dit soort verrassingen te voorkomen. Maar het plan werd door sommigen uitgelegd als een poging de bijeenkomsten van de partijraad – het partijparlement als het ware – voor te koken en zo openlijke discussie te vermijden. Het werd overigens door de meerderheid van de Kamerkring-voorzitters toch aanvaard.

In 1991 en 1992 verschenen, als vervolg op 'Bestuurlijke vernieuwing', weer twee rapporten die ingingen op de rol, de profilering en de taken van CDA-vertegenwoordigers: 'Politiek dicht bij mensen' en 'CDA-politici in functie'. Het eerste richtte zich op het probleem van de kloof tussen politici en burgers en bevatte met name een aantal richtlijnen die zouden kunnen bijdragen aan de verkleining daarvan. De reacties waren mat, zo bleek uit artikelen in *CD/Actueel*. Sommigen vonden dat het rapport te veel nadruk legde op de presentatie van beleid in plaats van de inhoud, maar daar bleef het bij. Het eerder door Van Velzen gelanceerde idee om politici te onderwerpen aan periodieke functioneringsgesprekken keerde hier weer terug, en opvallend was dat het in den lande blijkbaar toch was aangeslagen en ingang had gevonden. Wat niet naar buiten kwam, was dat de commissie die het rapport schreef, aanvankelijk ook een paragraaf over het functioneren van het partijbureau had opgenomen. Die moest er op last van datzelfde bureau – lees: Van Velzen – weer uit verdwijnen.

Het rapport 'CDA-politici in functie', geschreven door een commissie onder leiding van oud-minister Jan de Koning, werd met meer scepsis ontvangen, vooral door de doelgroep zelf. Steen des aanstoots was het voorstel het aantal zittingstermijnen van gekozen vertegenwoordigers te beperken tot twee, maximaal drie. Daarna zouden zij plaats moeten maken voor nieuw-

komers en door de partij worden geholpen bij het vinden van andere activiteiten. Alleen in zwaarwegende gevallen zou op deze regel een uitzondering kunnen worden gemaakt. Opnieuw klonk kritiek, niet zozeer op De Koning, maar op Van Velzen, uit wiens koker dit idee geacht werd te komen en die er ook flink reclame voor maakte. Bij de samenstelling van de kandidatenlijst voor de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen in 1994, werd het principe van de drie termijnen inderdaad toegepast. Toen bleek dat met name de uitzonderingsbepaling veel problemen gaf. Sommige CDA-kamerleden kregen wel kans op een vierde termijn, andere niet; vanzelfsprekend leidde dat tot verdeeldheid, frustraties en klachten over 'willekeur'.

Het idee om vertrekkende politici 'nazorg' te bieden kreeg door het enorme verlies bij zowel gemeenteraads- als Tweede-Kamerverkiezingen in maart respectievelijk mei van dat jaar wel op heel navrante wijze actualiteitswaarde. In de praktijk kon de speciaal opgerichte Commissie Nazorg niet veel uitrichten als het ging om het vinden van ander werk; sommige oud-kamerleden vonden trouwens dat de begeleiding van de commissie nauwelijks wat voorstelde. De PVDA, die ook nogal wat zetels verloor, schakelde voor haar ex-parlementariërs een *outplacement*-bureau in. Het CDA deed dat niet, vanwege de hoge kosten. De ervaring van '94 leerde overigens dat het tegenwoordig voor oud-politici bepaald niet eenvoudig is weer aan de slag te komen. Tamelijk veel ex-kamerleden proberen, gesteund door een uitstekende wachtgeldregeling, een praktijkje als zelfstandig adviseur op te bouwen. Een baan vinden er maar weinig. Werkgevers zien hun politieke profiel eerder als een nadeel dan een voordeel en hebben geen hoge pet op van hun deskundigheden, zo schreef het weekblad *Vrij Nederland* begin 1995. Hun kennis van bepaalde terreinen mag dan aanzienlijk groter zijn dan die van de gemiddelde burger, echte vakspecialisten steken met kop en schouders boven hen uit. Volgens het *outplacement*-bureau dat de PVDA inhuurde zijn ze nog wel geschikt voor *public relations*-werk.

In het vroege najaar van 1990 kwam Wim van Velzen even in beeld als mogelijke opvolger van Piet Bukman, die doorschoof naar de post van Gerrit Braks. Aangezien hij zich kort daarvoor kandidaat had gesteld voor een tweede termijn als partijvoorzit-

ter, ging de stap naar het kabinet niet door. De onvrede over Van Velzen was toen nog beperkt en leefde vooral onderhuids. Daar komt bij: CDA'ers zijn over het algemeen behoorlijk gezagsgetrouw en loyaal en uiten kritiek op hun leiders niet snel – alleen de CDA-jongeren zijn daar gemakkelijker in. Van Velzen werd begin 1991 dus met weinig discussie herkozen. Maar daarna begon ook bij hemzelf bij zijn collega's in het dagelijks bestuur de gedachte te groeien dat hij niet nog eens een hele periode van vier jaar zou moeten volmaken. Zoals een van hen zegt: 'Op een gegeven moment gaat een effect optreden wat je ook wel ziet bij een dominee die een jaar of vijf, zes in een gemeente staat. Hij heeft dan zijn verhaal wel verteld, het frisse is eraf, hij gaat zichzelf herhalen.' En dus ging Van Velzen op zoek naar een andere baan, in de wetenschap dat het gemakkelijker 'solliciteren' is vanuit een gevestigde positie dan vanuit werkloosheid.

Intussen zette hij zich aan de afronding van zijn voorzitterschap en de voorbereiding van de verkiezingen van 1994. Tegen het advies van velen, die vreesden voor een herhaling van de grondslag-debatten van de jaren zeventig, besloot hij tot een actualisering van het qua taalgebruik gedateerde Program van Uitgangspunten. Hij beschouwde die modernisering, die in 1993 zijn beslag kreeg, als een van de hoogtepunten van zijn voorzitterschap. Hij liet notities vervaardigen over de concurrentie, over D66 en de VVD, waarin werd onderzocht hoe deze partijen zich profileerden en hoe het CDA daar een antwoord op zou moeten geven. Er kwam een notitie over de gevaren die de partij bedreigden nu zij zo'n sterke positie had opgebouwd: zelfgenoegzaamheid, inertie, in het defensief raken. Hij bleef zich actief bezighouden met concrete politieke onderwerpen zoals de herziening van de financiering van de gezondheidszorg, de invloed van de toenemende milieu-eisen en de vermindering van Europese subsidies op de land- en tuinbouw. Rond dit soort thema's organiseerde hij bijeenkomsten met parlementariërs, bewindslieden, lokale partijafdelingen en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties. Hij sjoerde, duwde en trok, en vaak liet men hem zijn gang gaan, om vervolgens terug te keren naar de orde van de dag. In het spel der besluitvorming van kamerfracties, regering, ambtenaren en belangengroepen verwierf Van Velzen uiteindelijk maar weinig invloed. In zijn optiek lag dat overigens niet aan hem, maar met name aan de

CDA-bewindslieden. Hij vond hen autistisch en doof voor de geluiden uit de samenleving, die hij hun via zijn notities wilde laten horen.

In het voorjaar van 1993, rond de tijd waarin Elco Brinkman werd aangewezen als lijsttrekker, besprak de CDA-top de leiderschapssituatie. Er dreigde in 1994 een teveel aan wisselingen in een te korte tijd, concludeerde men. Brinkman zou, als alles goed ging, Lubbers opvolgen, zodat er een nieuwe fractieleider in de Tweede Kamer moest komen. Tegelijkertijd moest ook Ad Kaland, de fractieleider in de Eerste Kamer, wegens ziekte worden vervangen en zou – uiterlijk eind van dat jaar – ook Van Velzens termijn aflopen. Aangezien de partijvoorzitter toch al niet van plan was zijn tijd vol te maken, was het dus beter als er nog ruim vóór de start van de campagne een opvolger voor hem zou komen. Van Velzen was het daarmee eens en er deden zich ook een paar mogelijkheden voor om van baan te veranderen. Maar omdat die niet naar zijn tevredenheid waren, bleef de zaak slepen. In augustus 1993 stelde hij zich uiteindelijk met steun van het dagelijks bestuur beschikbaar als lijsttrekker voor de verkiezingen, medio '94, van het Europees Parlement. Vervolgens bleek dat de selectiecommissie niet hem, maar minister Hanja Maij-Weggen van Verkeer en Waterstaat bovenaan de lijst wilde zetten, omdat zij een grotere naamsbekendheid had, een vrouw was en over tien jaar ervaring in het Europees Parlement beschikte. Van Velzen moest genoegen nemen met een tweede plaats.

In datzelfde najaar van '93 speelden zich in het CDA keiharde confrontaties af rond de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De wijze waarop Van Velzen en fractieleider Brinkman omsprongen met de drie-termijnen-regel en met de kwaliteitsbeoordeling, riep bij veel kamerleden grote frustraties op. Ook de opstelling van het verkiezingsprogramma verliep chaotisch en stond geheel in het teken van de vraag of het nieuwe beleid moest voortborduren op het beleid van het zittende kabinet of zich juist daartegen moest afzetten. Keer op keer probeerde Van Velzen Brinkman ertoe te zetten het eerste te doen. Keer op keer mislukte dat en deed Brinkman uitspraken in de laatste lijn – tot groeiende ergernis nu van een aantal fractieleden, die voor hun gevoel veel te weinig bij de opstelling van het program werden betrokken.

Inmiddels had de onvrede over de partijvoorzitter werkelijk serieuze vormen aangenomen. Doordat hij op zijn post was blijven zitten, was het onmogelijk geworden tijdig een nieuwe voorzitter aan te trekken. Zijn positie in de partij werd zwakker en hij had geen greep meer op de gebeurtenissen – waarbij te zijner verdediging moet worden opgemerkt, dat tegen die tijd niemand meer die greep had. Uiteindelijk zou hij kort na de desastreuze gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994 opstappen. Het was een weinig glorieus einde voor de man die van het CDA een *echte* politieke partij wilde maken, die daar keihard voor had gewerkt. Hij had zelfs nog het een en ander voor elkaar gekregen. Het CDA was sinds zijn aantreden, begin 1987, in een aantal opzichten veranderd. Er was een ideologisch raamwerk ontwikkeld, er werd van hoog tot laag meer aan politieke discussie gedaan, er was een professioneler systeem van werving, selectie en training geïntroduceerd dat geleidelijk ook ingang had gevonden, en de internationale contacten van de partij waren sterk toegenomen. Zijn modernisering dwong bij andere politieke partijen respect af: Felix Rottenberg, die in 1991 voorzitter van de PVDa werd, nam er onderdelen van over. Tegelijkertijd was Van Velzen er niet in geslaagd het oudere partij kader mee te krijgen, en dat had vooral met zijn persoonlijkheid te maken. Zijn argumenten waren misschien niet slecht, maar hij overtuigde niet, hij won geen sympathie. Hij overdonderde, wilde te veel in een te korte tijd, en veroorzaakte daardoor bij grote delen van het kader en de achterban een gevoel van vervreemding.

De partij was in de zeven jaren van Van Velzen moderner geworden. Zelfs het probleem van de haperende communicatie met de achterban had hij efficiënt aangepakt door een nieuwe telefooncentrale met meer capaciteit te laten installeren; daarnaast had hij het hoofd Organisatie, die het probleem van de aanzwellende stroom brieven had opgelost door vele daarvan gewoon terzijde te leggen, ontslagen en een modern postregistratie-systeem ingevoerd. Het was allemaal een stuk professioneler, maar het was ook killer, zakelijker en technocratischer. In de lokale afdelingen kon je als actief CDA-vrijwilliger – en daar dreef de partij nog steeds op – de aloude warmte en het thuisgevoel wel beleven. Het Kuyperhuis in Den Haag, het hoofdkwartier van de partij, leek echter een andere wereld te zijn geworden.

HOOFDSTUK 8

De ankerplaats

Over de steunpilaren van de christen-democratie

'Politieke partijen zijn er niet meer voor het ideologische houvast', schreef *NRC Handelsblad* kort voor de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994. De krant had tientallen verslaggevers op pad gestuurd voor gesprekken met meer dan vijfhonderd Nederlanders. De kiezers van de jaren negentig, zo bleek, hebben slechts belangstelling voor een beperkt scala van concrete, actuele *issues*: de uitkeringen, de bedreigde AOW, de werkloosheid, de grote instroom van asielzoekers, de criminaliteit. Zij laten zich bij hun keuze leiden door vertrouwen in de persoon van de lijsttrekker; met de politieke partij die deze vertegenwoordigt en haar bredere gedachtengoed hebben zij meestal niet meer dan een vage affiniteit. In veel gevallen zijn zij 'zwevende kiezers'. Meer dan de helft van de Nederlanders in de representatieve *NRC*-steekproef zou of niet op dezelfde partij gaan stemmen als de keer daarvoor, of niet met de verkiezingen meedoen, of wist het allemaal nog niet. Het CDA kon ditmaal vooraf met redelijke zekerheid rekenen op de steun van een kleine vijftien procent van het electoraat (22 kamerzetels), de PVDA op één procent meer (24 zetels) en de VVD op iets minder dan dertien procent (19 zetels). Wat daar bovenop zou komen was hoogst onzeker.

Kiezers worden op allerlei manieren in groepen ingedeeld, waarbij de meest gebruikte kenmerken leeftijd, geslacht, opvoeding, beroep, regio, sociale klasse en godsdienst zijn. Het CDA-electoraat, zo benadrukt de partij zelf altijd trots, vormt een afspiegeling van de Nederlandse bevolking. Weliswaar

stemmen relatief veel vrouwen, laag-opgeleiden en ouderen op de partij, maar *grosso modo* is bij het electoraat van de andere grote partijen sprake van veel sterkere afwijkingen van het landelijk beeld. Het CDA noemt zich dan ook 'de enige echte volkspartij'.

Toch is dit een te eenvoudige weergave van de werkelijkheid. Een aspect waarin CDA-kiezers zich namelijk vrij scherp onderscheiden van het totale electoraat is en blijft de godsdienst. De Nederlandse bevolking kan wat haar gelovigheid betreft worden ingedeeld in vier categorieën. De christen-democraten hadden hun succes in de jaren tachtig deels te danken aan de zogenoemde 'randkerkelijken', kiezers die afstand hebben genomen van de kerken, maar zich nog wel als gelovig beschouwen. Daarnaast wist de partij ook steun te verwerven van 'ontkerkelijkten', mensen die zowel de kerk als het geloof – waarin zij wél zijn grootgebracht – hebben verlaten. Op buitenkerkelijke, atheïstisch opgevoede kiezers heeft het CDA ook in het vorige decennium geen vat gekregen, terwijl de aanhang onder de traditioneel gelovigen – de 'kerksen' – op peil bleef.

Op welke van deze categorieën kon het CDA zich begin jaren negentig nu richten om het verkiezingssucces van de jaren tachtig te continueren? Nadruk op het kerkse deel der natie leek weinig zinvol. Dat was een een slinkende groep, in 1980 nog twintig procent van de bevolking, een decennium later niet meer dan tien procent. Hun aandeel in het CDA-electoraat daalde daardoor in dezelfde periode van vijftig naar dertig procent. Compensatie hiervoor zou uit de andere groepen moeten komen. Allereerst kwamen de buitenkerkelijken in aanmerking. Deze groep, rond een kwart van de Nederlanders, bleef stabiel in omvang. Voor het CDA, dat niet meer dan een kleine drie procent buitenkerkelijken onder zijn kiezers telde, zou dit een nieuwe markt kunnen zijn. Maar geen gemakkelijke: het aantal niet-stemmers in deze categorie is nogal groot, zij zijn moeilijk tot een gang naar het stemlokaal te verleiden.

Bij de randkerkelijken – eveneens een kwart van de bevolking en in omvang stabiel – haalde het CDA een veel betere score dan de andere partijen. Deze categorie vormde eind jaren tachtig al ongeveer de helft van zijn electoraat, tegen een derde aan het begin van dat decennium. 'Cultuurchristenen' noemt CDA-intellectueel prof. dr. Anton Zijderfeld deze kiezers. Het zijn

mensen die een persoonlijk, onorthodox geloof handhaven en niet langer zoeken naar een ideologisch *houvast*. Maar gezien hun stemgedrag hechten ze aan een vorm, zij het een wat vage vorm, van 'verankering van confessionele identiteit', bijvoorbeeld via een politieke partij, zo schreef de politicoloog Bert Pijnenburg in de bundel *Geloven in macht* (1994). Bij hen viel voor de christen-democraten in principe dus verdere winst te boeken.

De categorie der ontkerkelijken ten slotte nam in de jaren tachtig qua omvang toe van ruim twintig naar dertig procent van de bevolking. In het CDA-electoraat steeg hun aandeel ten gevolge van het 'Lubbers-effect' nog veel sneller, van tien naar twintig procent, een verdubbeling. Door deze inhaalbeweging week de concurrentiepositie van het CDA op dit deel van de kiezersmarkt niet veel meer af van die van de PVDa en de VVD. D66 stond hier wél een stuk sterker. In ieder geval zat ook hier een potentiële groeimarkt.

Al met al had het produkt 'Christen-Democratisch Appèl' een probleem. Voor succes bij de tot dan toe onbereikbare buitenkerkelijken en bij de ontkerkelijken zou minstens een nieuw 'Lubbers'-effect nodig zijn. Kon de nieuwe voorman Elco Brinkman dat teweegbrengen? Zo'n effect is in al zijn ongrijpbaarheid sterk afhankelijk van de persoonlijke uitstraling van de lijsttrekker. Tegelijkertijd was het de vraag of het CDA de randkerkelijke kiezer wel kon vasthouden. De partij werd begin jaren negentig immers meer gekenmerkt door technocratie, professionalisering, machtsdenken en arrogantie dan door een christen-democratische oriëntatie. In het in 1993 gemoderniseerde Program van Uitgangspunten van de partij was die oriëntatie nog wel zichtbaar; daar werd bijvoorbeeld ruime aandacht besteed aan het overeind houden van de sociale zekerheid en de ontwikkelingshulp (solidariteit), en aan de zorg voor het milieu (rentmeesterschap). Bij lijsttrekker Brinkman was van dit soort standpunten echter weinig te bespeuren. Hij gaf geen blijk van betrokkenheid en idealisme. Eerder van het tegenovergestelde: van hem mocht de ontwikkelingshulp – in het voetspoor van de terugtrekkende overheid – worden ingekrompen, moesten milieubelangen vooral niet boven economische belangen worden gesteld, en hoefde sociale zekerheid niet meer in te houden dan een stelsel van minimumuitkeringen (het zogenoemde

'mini-stelsel'). Was dat nu die vaag-confessionele identiteit waar de randkerkelijken prijs op stelden?

Vertrouwen hebben in een partij en haar lijsttrekker betekent ook: erop vertrouwen dat die opkomt voor je persoonlijke belangen. Kiezers beseffen dat hun stem meer gewicht in de schaal legt als ze die geven aan een partij die groot genoeg is om te regeren. Behalve als identiteits-'anker' fungeerde het CDA tot diep in de jaren tachtig dus ook als machts-'anker'. Talloze maatschappelijke organisaties met een confessionele achtergrond hadden de ontkerkelijking en ontzuiling overleefd, en het CDA was hun partij, de partij van het katholieke en protestants-christelijke deel van het maatschappelijk *middenveld*: vakbeweging (met name het Christelijk Nationaal Vakverbond CNV), organisaties van boeren, ouderen, werkgevers, en de koepelorganisaties van instituten op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg en welzijnswerk.

Vooraf in het denken van de KVP en de ARP heeft het middenveld altijd een belangrijke rol gespeeld. Het vormde in hun ogen een sociaal bindmiddel, tussen de staat en het individu in; de maatschappelijke organisaties waren – naast het gezin natuurlijk – de hoekstenen van de samenleving. De katholieken gebruikten hier de term 'subsidiariteitsbeginsel' voor, de antirevolutionairen spraken van 'soevereiniteit in eigen kring'. De directe banden van het CDA en zijn voorgangers met het middenveld zijn dan ook zeer oud. De ARP hield al in 1891 voor het eerst een 'Sociaal Congres' met een aantal christelijke maatschappelijke organisaties. In 1937 ontstond hieruit een regulier platform, het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, dat nog steeds nauwe contacten met het CDA onderhoudt. In 1991, honderd jaar na het voornoemde congres, organiseerde het Convent samen met de Vrije Universiteit opnieuw een 'Christelijk Sociaal Congres'. Hoewel het CDA daar niet als partij aan deelnam, bevonden zich veel prominente leden onder de deelnemers.

Er heeft steeds een behoorlijke doorstroming vanuit het middenveld naar het CDA bestaan. Wie naar de herkomst van de 54 CDA-kamerleden van 1989 kijkt, ziet het nog steeds: een derde was afkomstig van of had banden met landbouworganisaties, de gezondheidszorg of het onderwijsveld. Daarnaast behoren ook de vakcentrale CNV en de werkgeversvereniging NCW

tot de vaste leveranciers van CDA-politici. Dergelijke organisaties bemoeien zich soms nadrukkelijk met verkiezingen door voor bepaalde kandidaten te lobbyen of de CDA-campagne te steunen. Zo besloot de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) in 1989 tachtigduizend gulden aan de Brabantse CDA-verkiezingskas te schenken.

Vooraf vanuit de centrale landbouworganisaties stapten altijd nogal wat mensen over naar de politiek. Jan de Koning en Piet Bukman bijvoorbeeld kwamen voort uit de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). Het ministerie van Landbouw werd meestal door een christen-democraat geleid, de CDA-woordvoerder voor Landbouw in de Tweede Kamer, Jan van Noord, was adviseur van de CBTB en bestuurslid van het Landbouwschap, het CDA Eerste-Kamerlid Rinse Zijlstra was eerder voorzitter van de CBTB, hoofd directeur Herman Wijffels van de 'boeren'-Rabobank is een invloedrijk lid van de partij-elite, om enkele voorbeelden te noemen. Lange tijd was Joris Schouten, van 1975 tot 1989 voorzitter van de Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB), de verpersoonlijking van de nauwe relatie tussen de landbouw en het CDA. Als KNBTB-voorman was hij automatisch bestuurslid van het Landbouwschap; daarnaast zat hij onder andere in de Raad van Toezicht van de Rabobank, was hij president-commissaris van de verzekeringsmaatschappij Interpolis (een dochter van de Rabobank), en bezette hij voor het CDA een zetel in de Eerste Kamer.

Hoewel het middenveld formeel redelijk verzuimd bleef, is de confessionele identiteit van veel organisaties in de jaren zeventig en tachtig feitelijk grotendeels verdampt. Ziekenhuizen, verzorgings- en bejaardentehuizen noemen zich nog wel katholiek of protestants-christelijk, maar de confessionele signatuur speelt hooguit nog een rol in ethische kwesties als euthanasie. Voor het overige zijn het gewoon professionele organisaties geworden die allemaal hetzelfde werk doen. In het bijzonder onderwijs is de identiteit vaak slechts herkenbaar in het vak 'godsdienst' en de kerstviering, terwijl de landbouwkoepels en werkgeversverenigingen vooral belangenorganisaties en service-instituten voor de leden werden. Voor zover het ging om gesubsidieerde instellingen is het afnemende belang van de confessionele identiteit in het middenveld ten dele het gevolg van het eerder

beschreven proces van 'verstatelijking', dat zich vooral in de jaren zestig en zeventig had afgespeeld. Tegelijkertijd was het diezelfde overheid, met het CDA steeds in een centrale positie, die de schijn van een verzuild middenveld overeind probeerde te houden. Men denke bijvoorbeeld aan het publieke omroepbestel. Terwijl het CDA optrad als een krachtig beschermer daarvan, vervaagden in werkelijkheid de verschillen tussen de omroepen snel, tot hun identiteit veelal niet meer dan een *label* was. Een CDA-kamerlid zegt naar analogie hiervan: 'Als je een ziekenhuis vijf procent meer subsidie belooft, willen ze zich best "boeddhistisch" noemen.'

Aan het eind van de jaren tachtig, begin jaren negentig raakte de positie van het CDA als machtsanker voor het middenveld in betrekkelijk korte tijd in verval. Om allerlei praktische en politieke redenen kwam de ontzuiling in een stroomversnelling. Illustratief is het overleg dat in 1992 ontstond over samenwerking tussen de twee centrale organisaties van werkgevers in het midden- en kleinbedrijf, het Nederlands Christelijk Ondernemers Verbond (NCOV) en het algemene Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond (KNOV). Het NCOV aarzelde en vroeg zich af of dit wel de goede weg was. Zijn voorzitter Jan ten Hoopen praatte erover met CDA-partijvoorzitter Wim van Velzen, die hem adviseerde het niet te doen: 'Houd je levensbeschouwelijke karakter goed in het oog.' Vervolgens ging Ten Hoopen in gesprek met het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW), de zusterorganisatie voor grotere bedrijven, en maakte daarmee afspraken over uitwisseling van informatie en diensten.

Ruim een jaar later echter was de aarzelings voorbij. Het NCW bleek toen zelf van zins de banden met het niet-confessionele Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) aan te halen. Dat was een verrassende stap, aangezien een poging in die richting van vijftien vooraanstaande NCW-leden vier jaar eerder nog op niets was uitgelopen. Nu was de organisatie er blijkbaar wel rijp voor. Samenwerking en op den duur wellicht fusie van VNO en NCW zou de dienstverlening aan beider leden kunnen verbeteren, vooral in het buitenland, en dat was nodig in het licht van de voortschrijdende internationalisatie van het bedrijfsleven. Bovendien wensten de grotere bedrijven, die vaak lid van beide organisaties waren, niet langer dubbele contributiegelden

te betalen. Bij de belangenbehartiging buiten de landsgrenzen en ook bij de meeste activiteiten in eigen land speelde de christelijke identiteit nauwelijks een rol van betekenis, realiseerde het NCW zich. De studieclubs, waarin NCW-leden praatten over maatschappelijk relevante onderwerpen, zouden ook in een gezamenlijke organisatie met het VNO kunnen blijven voortbestaan. Nu de grote werkgevers zich tot elkaar wendden, besloot Jan ten Hoopen van het NCOV ook weer in gesprek te gaan met voorzitter Jan Kamminga van het KNOV. Niet de christelijke grondslag, maar de overeenkomst in belangen gaf uiteindelijk de doorslag. Eén belang speelde overigens daarbij een centrale rol: het NCOV stond er financieel slecht voor en hoopte dat probleem via een fusie op te lossen.

In het voorjaar van 1994 stuurde de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) tamelijk onverwacht een mededeling het land in: hij zou gaan streven naar een federatie met zijn katholieke (KNBTB) en algemene collega's van het Koninklijk Nederlands Landbouw-Comité (KNLC). De protestants-christelijke CBTB en zijn voorzitter Gerard Doornbos hadden zich lange tijd verzet tegen deze gedachte, maar nu gingen ze overstag. De redenen waren vooral structureel van aard: in de eerste plaats nam het aantal boeren al jarenlang gestaag af, zodat er steeds minder geld voor de serviceverlening binnenkwam. Samenwerking met de veel grotere KNBTB en KNLC – die als niet-levensbeschouwelijke organisatie trouwens banden had met de VVD – zou dit probleem kunnen oplossen. Bovendien waren in diverse delen van het land al fusies en federaties van provinciale afdelingen van de centrale landbouworganisaties ontstaan, zodat de drie ook vanuit de basis naar elkaar toe werden gedreven. En Doornbos noemde nog een derde reden. Sinds de fusie van ARP, CHU en KVP was het hebben van een christelijke signatuur voor zijn CBTB eerder een nadeel dan een voordeel geworden. 'Het CDA laat zich steeds minder aanspreken op zijn identiteit, dat is gewoon een middenpartij geworden. Het is nog erger; onze identiteit werkt daar averechts', zei hij tegen *de Volkskrant*.

Doornbos' opmerking was misschien wat emotioneel, maar had een diepere achtergrond. De Nederlandse boeren hadden eind jaren tachtig, begin jaren negentig het gevoel gekregen dat hun belangen niet langer in goede handen waren. Politieke

beslissingen over de landbouw kwamen steeds meer bij de Europese Gemeenschap te liggen, en die beslissingen waren vaak ongunstig: minder EG-subsidies, vrijere concurrentie, lagere prijzen, terugdringing van overproductie door braaklegging van grond. Op allerlei fronten kwam de landbouw onder druk te staan, en 'Den Haag' kon daar betrekkelijk weinig invloed op uitoefenen. Erger nog, Den Haag kwam steeds vaker met milieumaatregelen – zoals de terugdringing van overbemesting en van het gebruik van bestrijdingsmiddelen – die de boeren op kosten joegen. Veel boeren, met name in het zuiden, hadden weinig op met minister Piet Bukman, die in 1990 de katholiek Gerrit Braks opvolgde. Bukman, een tuinderszoon van gereformeerde origine en oud-voorzitter van de CBTB, had geen affiniteit met de akkerbouwers, zo luidde de kritiek, hij straalde te weinig warmte uit, had onvoldoende kennis van zaken, was een vrije-markt-denker die de landbouw aan zijn lot overliet, was te weinig krachtig.

De boeren werden ook ontevreden over hun eigen organisaties, die te veel waren ingesteld op het bereiken van compromissen met de politiek. Tijden lang had het nauwe samenspel van boeren, landbouwcoöperaties, veilingen en verwerkende industrie met het ministerie, de drie centrale landbouworganisaties en hun discussieplatform in de vorm van het Landbouwschap, goed gefunctioneerd. Het Nederlandse Groene Front was een schoolvoorbeeld van een sterke economisch *duster*, vergelijkbaar met dat van overheid en industrie in Japan. Nu raakte het in de problemen en begon een deel van de boeren zich ervan af te keren. Er ontstonden allerlei actiegroepen. In het voorjaar van 1990 protesteerden de graanboeren tegen maatregelen die hun verkoopprijzen fors zouden aantasten; hun protestacties werden aangevoerd door een groepje 'autonomen', tegen de zin van de centrale organisaties, en leidden later tot de oprichting van de Nederlandse Akkerbouw Vakbond – een niet-confessionele organisatie die zich puur als belangenbehartiger beschouwde. Eerder was al een 'Werkgroep beter zuivelbeleid' ontstaan, en in Brabant, waar de varkenshouders hard getroffen dreigden te worden door milieumaatregelen, werd in 1993 een 'Werkgroep beter mestbeleid' in het leven geroepen.

Deels weerspiegelde deze ontwikkeling de verdeeldheid onder de boeren zelf. De concurrentiestrijd tussen de kleintjes

en de groten nam gedurende de jaren tachtig sterk toe, mede als gevolg van politieke maatregelen. Zo geldt sinds 1984 een Europese regeling die via zogenoemde 'melkquota' de te produceren hoeveelheid melk vastlegt. Deze melkrechten zijn verhandelbaar – ze komen bijvoorbeeld beschikbaar als een boer zijn bedrijf beëindigt – en er wordt goed geld voor betaald. Sinds 1988 speelt iets dergelijks bij de 'mestquota', die bepalen hoeveel mest een boer mag produceren en hoeveel per hectare landbouwgrond mag worden uitgereden. Boeren met te veel mest en te weinig grond (vooral varkens- en kippenhouders) moeten een beroep doen op collega's met voldoende grond, en ook hiervoor moet worden betaald. Aangezien de gevolgen van dit soort regelingen voor kapitaalkrachtige landbouwers en vee-telers beter te dragen zijn dan voor de minder draagkrachtige, raakte de aloude onderlinge solidariteit aangetast. Deze verdeeldheid drong ook in de landbouworganisaties door. Beleid dat goed is voor de kleine boeren kan slecht zijn voor de grote, en omgekeerd; bovendien sporen ook de belangen van varkenshouders, melkveehouders en akkerbouwers niet altijd met elkaar, terwijl ze wel samen in dezelfde organisaties zitten.

Toen CBTB-voorzitter Doornbos zijn eerder genoemde opmerkingen over het CDA maakte, was dat minstens ten dele een afleidingsmanoeuvre waarmee hij de kritiek en onvrede in eigen kring richting Den Haag wilde sturen. Tegelijkertijd maakte hij zich de spreekbuis van een gevoel dat zijn leden ook hadden. Het CDA was immers altijd de politieke spil van het Groene Front geweest: niet voor niets werd de top van het ministerie van Landbouw wel *corps diplomatique agricole* genoemd. Een typerend voorbeeld van de centrale rol van het CDA in het landbouwpolitiek leverde de gang van zaken rond het mestbeleid in het voorjaar van 1993. De quotaregeling, die in 1986 was ingevoerd, was onvoldoende gebleken. Na jaren praten lagen nu regeringsvoorstellen over een flinke inperking van de quota en de verplichting tot het bijhouden van een zogenoemde mestboekhouding op tafel, die voor veel boeren zware financiële en administratieve gevolgen zouden hebben en die leken te leiden tot een gedwongen inkrimping van de vee-stapel. Aangezien het ging over een onderwerp dat in de agrarische wereld veel emoties opriep, vond in april van 1993 eerst geheim overleg plaats in het Torentje van premier Lubbers, met

als aanwezigen: Lubbers, de voorzitters van de drie grote landbouworganisaties, Herman Wijffels, minister Bukman, CDA-partijvoorzitter Van Velzen, en de CDA-kamerleden Jan van Noord en Berry Esselink – een christen-democratisch onderonsje kortom. Op basis van dit overleg onderhandelden Bukman en PVDA-minister Hans Alders van Milieu later nog eens met de landbouwcentrales. Daarbij rolde een compromis uit de bus, dat bij de Brabantse varkenshouders zóveel verzet opriep, dat de voorzitter van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond, ir. Ad Latijnhouwers, zijn fiat achteraf – ten dele – weer moest intrekken.

Naarmate het Groene Front meer interne verdeeldheid en scheuren ging vertonen, verloren niet alleen het Landbouwschap en de centrale landbouworganisaties, maar ook het CDA de sympathie van de boeren. Tegen deze achtergrond moet Doornbos' bereidheid worden gezien om nu wél een federatie van CBTB, KNBTB en KNLC aan te gaan. De landbouworganisaties konden de onvrede van hun leden niet onbeantwoord laten en zij zochten dat antwoord in een bundeling van krachten. Sindsdien laten de voorzitters van de CBTB en KNBTB niet na te benadrukken dat de christelijke/katholieke identiteit in een toekomstige federatie niet verloren mag gaan en een eigen plaats dient te behouden. Maar zij weten heel goed wat er in de jaren zestig is gebeurd, toen de katholieke vakorganisatie NKV en de algemene NVV samengingen in de FNV: binnen de kortste keren herinnerde nauwelijks iemand zich nog dat er ooit een NKV had bestaan. Ook het federatieplan van de boerenorganisaties zal leiden tot een verwatering van de confessionele achtergrond, en daarmee tot afstand van het CDA.

De boeren zelf begonnen die afstand al eind jaren tachtig, begin jaren negentig te nemen, althans: de vanzelfsprekendheid van hun electorale steun aan de partij nam af. In Brabant kwam niet alleen het landelijke, maar ook het provinciale CDA bij de boeren in een bedenkelijk daglicht te staan, toen Gedeputeerde Staten daar in 1992 een nieuw streekplan presenteerden waarin landbouwgrond zou worden omgezet in natuurgebied. In het Westland ontstonden problemen met de tuinders over de hoogte van de aardgasprijs. Op den duur leek bijna heel agrarisch Nederland – met uitzondering misschien van de melk-

veehouders, die het redelijk tot goed bleef gaan – in conflict met de christen-democraten.

Tijdens de verkiezingscampagne van 1994 was de milieu-ambtenaar Theo Meijer een van degenen die door het CDA werden ingezet om agrarisch Nederland weer naar zich toe te trekken. Het kandidaat-kamerlid, die op de 38ste plaats van de lijst stond, merkte tijdens zijn spreekbeurten hoe moeilijk dat was geworden. De boeren waren uiterst kritisch en vroegen zich af: wat heb ik nog aan het CDA? Ze spraken Meijer niet aan als kandidaat-parlementariër, maar beschouwden hem eerder als een kandidaat-bestuurder. 'Ik word aangezien voor een vertegenwoordiger van de overheid', vertelde hij in een interview. Logisch, want het CDA was altijd de overheid waarmee de boeren te maken hadden. Maar hun aloude 'machtsanker' had hun nu onvoldoende te bieden, en werd in een aantal opzichten zelfs als een tegenstander ervaren. Het leek onvermijdelijk dat de christen-democraten hiervoor in 1994 de electorale tol zouden moeten betalen.

Ook met het confessionele onderwijs had het CDA altijd goede contacten gehad, en dan vooral met de organisaties van schoolbesturen. De relaties met de katholieke en protestants-christelijke vakbonden van leerkrachten, de Katholieke Onderwijs Vakorganisatie (KOV) en de Protestants Christelijke Onderwijsvakorganisatie (PCO), raakten echter vanaf het begin van de jaren tachtig gespannen, met name door de vele bezuinigingsmaatregelen van minister Deetman, die hun leden aan den lijve ervoeren. Het kabinet Lubbers-I was in november 1982 nog maar net van start of Deetman kreeg al te maken met stakingen van leraren die zich verzetten tegen de salariskortingen die hij had aangekondigd. Daarna werd het er niet beter op. Steeds weer kwamen bonden en minister in aanvaring, niet alleen over de salarissen, maar ook over onderwerpen als de verhoging van het aantal leerlingen per klas in het basisonderwijs of de vierjarigen-maatregel, die tot gevolg had dat de allerjongsten minder tijd op school doorbrachten. Blind en doof, vonden de bonden Deetman. In zijn jaarrede van 1986 zei voorzitter L. ter Haar van de PCO: 'Minister Deetman is een negentiende-eeuwse fabrieksdirecteur die zonder enige discussie zijn wil oplegt. Hij wil van het onderwijssysteem alleen maar een efficiënt draaiende instructie-

en selectiemachinerie maken die ten doel heeft er zo kant-en-klaar mogelijke bedrijfsmannetjes en -vrouwjes uit te laten rollen.' Deze felle toon had veel te maken met het feit dat Deetman en zijn departement weinig oog hadden voor de traditionele overlegcultuur, waarin de onderderwijsorganisaties altijd de kans hadden gekregen om van tevoren over wetten en plannen mee te praten. De minister werd ontoegankelijk en 'autistisch' genoemd. Overigens kwam ook zijn collega Brinkman van wvc eens aan stevige kritiek uit het onderwijsveld bloot te staan. In 1987 wilde hij de bijdrage van wvc aan het 'onderwijsvoor-rangsbeleid' – extra begeleiding van kansarme kinderen, onder andere via buurthuizen – schrappen. Het ging slechts om veer-tien miljoen gulden, maar het regende protesten.

Belangrijker voor de relatie van het CDA met het onderwijs-veld was echter dat mede onder Deetmans verantwoorde-lijkheid een ontwikkeling op gang kwam die een typisch christen-democratisch troetelkind bedreigde: het confessionele bijzonder onderwijs. Door bezuinigingen, door de verhoging van de leerlingenaantallen per klas en door de ophoging van het minimum-aantal leerlingen dat scholen moeten hebben om zelfstandig te blijven (de opheffingsnorm), kwamen juist kleine-re scholen, die vaak op confessionele grondslag werken, het eerst in de knel. Op een gegeven moment zagen zij zich genoodzaakt te gaan denken aan samenwerking met andere, waaronder ook openbare scholen. De grote doorbraak op dit gebied vond ove-rigens pas na Deetman plaats, tijdens de regering-Lubbers/Kok, onder pvda-minister Jo Ritzen. In 1993 besloten twee katho-licke scholengemeenschappen, een school voor beroepsonder-wijs en een openbare Mavo in het Noordbrabantse Uden tot een fusie, die werd ondersteund door de plaatselijke CDA-fractie. Partijvoorzitter Van Velzen, zelf afkomstig uit het onderwijs-veld, liet officieel weten deze stap te betreuren, en ook vanuit de koepelorganisatie Nederlandse Katholieke Schoolraad en de rooms-katholieke kerk klonk bezorgdheid. 'De partij voert een verloren strijd', zo luidde het commentaar van de CDA-wethou-der van Uden, P. Rüpp. Volgens hem was duidelijk dat dit het begin van een nieuwe trend vormde, die de aloude scheiding tussen openbaar en bijzonder onderwijs zou gaan doorbreken, en de 'vastgeroeste verzuilde structuur' in de wortel zou aantas-ten. 'Dat lijkt mij nog niet zo slecht', aldus Rüpp.

Het geval-Uden stond niet op zichzelf. Door de verhoogde normeringen in het voortgezet onderwijs dreigde begin jaren negentig op veel plaatsen een koude sanering van met name zelfstandige Mavo's en LBO-scholen. In de strijd om het bestaan wilden deze niet gedwarsboomd worden door de verzuiling. De KOV vond zelfs dat de overheid niet-bedreigde scholen moest dwingen om de kleintjes bij zich op te nemen. Met dit standpunt kwam de bond recht tegenover de CDA-fractie in de Tweede Kamer te staan, die het grondwettelijke principe van de vrijheid van onderwijs – waarop de positie van het bijzonder onderwijs rust – belangrijker vond. Wettelijke fusiedwang was daarmee in strijd.

Hoewel de CDA-fractiespecialist voor onderwijs, oud-staatssecretaris Ad Hermes, gerust 'mister bijzonder onderwijs' kon worden genoemd, kon hij bovengenoemde ontwikkelingen natuurlijk niet tegenhouden. Het begon tot het CDA door te dringen dat het vervagen van de grens tussen het bijzonder en openbaar onderwijs onvermijdelijk was. Sterker, juist de eigen ideologie zou er als vanzelf toe leiden. In 1992 kwam de partij met een rapport getiteld 'De school aan de ouders', waarin werd gepleit voor de overdracht van bevoegdheden van de overheid naar de schoolbesturen. Maatschappelijke decentralisatie, noemde het CDA dit principe, dat perfect aansloot bij het concept van de 'verantwoordelijke samenleving'. Vergroting van de zelfstandigheid van scholen zou ook de betrokkenheid van ouders, leraren en leerlingen kunnen doen toenemen. Maar juist onder hen waren nog maar weinigen te vinden die sterk hechtten aan een uitgesproken confessionele identiteit, zo realiseerde kamerlid Wim van de Camp zich. Hij was de tweede CDA-onderwijswoordvoerder en zei tegen het dagblad *Trouw*: 'Maatschappelijke decentralisatie kan betekenen dat er minder katholieke en protestants-christelijke scholen zullen zijn. Maar het CDA is niet uitsluitend uit op de verdediging van het confessioneel onderwijs. Het gaat om het onderwijs als geheel.'

Toen de verkiezingen van 1994 naderden kon de partij zich bepaald niet verheugen in een grote populariteit in belangrijke delen van het onderwijsveld. Behalve de salariskortingen en het maar langzaam verdwijnende verzet tegen samenwerking van bijzondere en openbare scholen, herinnerden velen zich de pogingen van het CDA om in de anti-discriminatiewet een uit-

zonderingspositie te claimen voor confessionele scholen. Hoewel de wet discriminatie op grond van ras, geslacht, burgerlijke staat, politieke overtuiging, seksuele gerichtheid, godsdienst en levensovertuiging zou gaan verbieden, wilden de christen-democraten dat bijzondere scholen het recht zouden houden leerlingen en leerkrachten te weigeren – bijvoorbeeld op grond van hun godsdienst of homoseksuele geaardheid. Tot verdriet van de onderwijsvakbonden, die tegen zo'n uitzondering waren, hadden de discussies hierover zich vele jaren voortgesleept. Pas bij de vorming van het kabinet-Lubbers/Kok in 1989 was het tot een compromis gekomen.

De leerkrachten herinnerden zich bovendien hoe de christen-democraten zich hadden gedragen in de bespreking van een pakket salarismaatregelen waar minister Jo Ritzen eind 1992, begin 1993 mee kwam. Vooral de hierin opgenomen salarisverbetering voor beginnende leraren stuitte op CDA-verzet. Voor scholen die merkten dat ze wegens de slechte betaling steeds moeilijker jongeren binnen konden halen een onbegrijpelijk standpunt, dat dan ook leidde tot een kleine protestactie uit kringen van CDA-leden/leraren. Uiteindelijk veranderde de CDA-fractie wel van mening, maar de nasmaak was bitter.

Electoraal gezien was de verhouding met de ouderen voor het CDA van groot belang. De signalen dat ook daarin iets grondig mis aan het lopen was, werden pas vrij laat zichtbaar, namelijk in het najaar van 1993. Tijdens de Algemene Beschouwingen over de rijksbegroting van 1994 verweet PVDA-fractieleider Thijs Wöltgens de christen-democraten dat zij de AOW aan wilden pakken. Uit het concept-verkiezingsprogramma, dat in augustus was gepresenteerd, bleek immers dat het CDA officieel streefde naar verlaging of zelfs afschaffing van het minimumloon. Nu Bert de Vries – altijd de belangrijkste bron van verzet hiertegen – na twee perioden als fractieleider en een periode als minister de politiek ging verlaten, had lijsttrekker Elco Brinkman, gesteund door partijvoorzitter Van Velzen, blijkbaar zijn kans schoon gezien dit punt weer op te voeren. Wöltgens wees er echter op dat tal van uitkeringen aan het minimumloon gekoppeld zijn, ook de AOW, en zijn opmerking leidde tot grote ongerustheid bij veel ouderen.

De angst van ouderen voor aantasting van de AOW is traditioneel groot, bovendien hadden zij enige reden om het CDA hierin niet geheel meer te vertrouwen. In de jaren tachtig waren deze uitkeringen immers mede onder verantwoordelijkheid van de christen-democraten lange tijd bevroren, zodat het inkomen van veel ouderen achterbleef bij dat van de werkenden. Daarnaast was de financiële situatie van bejaardenoorden en verzorgingstehuizen, die tussen 1982 en 1989 in de portefeuille van minister Elco Brinkman zaten, er evenmin beter op geworden. Tegelijkertijd groeide de onzekerheid over de toekomst. Met enkele decennia voor de deur waarin het aantal ouderen sterk zou toenemen, werden onderwerpen als de betaalbaarheid van de AOW, en de kwaliteit van de gezondheidszorg en de ouderenzorg het gesprek van de dag.

In dit klimaat ontwikkelden de ouderenbonden – de katholieke KBO, de protestants-christelijke PCOB en de algemene ANBO – zich van een soort gezelligheidsverenigingen steeds meer tot belangen- en lobby-organisaties. Hun ledentallen schoten omhoog. De PCOB bijvoorbeeld zag het aantal leden tussen 1984 en 1994 toenemen van dertigduizend naar tachtigduizend. In totaal hadden de drie bonden in dat laatste jaar een half miljoen leden. En de vooruitzichten op verdere groei zijn goed. In Brabant zal het aantal ouderen tot 2015 met ruim zestig procent groeien, in Limburg met vijftig, boven de grote rivieren met ruim 35 procent.

De discussie over de AOW in het najaar van 1993 viel samen met plannen voor bezuinigingen op de bejaardenoorden en een regeringsvoorstel om verzorgingstehuizen en zogenoemde ‘aanleunwoningen’ samen te voegen tot woon-zorg-complexen – in Haags jargon ‘wozoco’s’ genaamd. Dat was bepaald een ongelukkige samenloop van omstandigheden, en na een storm van protest en een landelijke bijeenkomst waarop ouderen hun onvrede uitten, schrapte PVDA-minister Hedy d’Ancona van WVC het grootste deel van de voorgenomen bezuinigingen; later zouden die zelfs helemaal van tafel gaan. CDA-fractie-leider Brinkman probeerde van zijn kant de onrust te dempen door op een partijbijeenkomst in Doetinchem te zeggen dat de hoogte van de uitkeringen niet in het geding was. Desondanks stak het concept-verkiezingsprogramma van het CDA niet goed af tegen de concept-programma’s van zijn concurrenten PVDA,

D66 en VVD. De christen-democraten wilden in de nieuwe kabinetsperiode twee miljard bezuinigen op de gehele zorgsector, hoewel ze niet duidelijk maakten op welke onderdelen. De overige drie dachten juist aan extra geld voor de ouderenzorg. Geen enkele partij gaf een spijkerharde garantie dat er niet aan de AOW gesleuteld zou worden, ook het CDA niet. Na de comotie van september en oktober 1993 bleef dat probleem tijdelijk buiten de aandacht. Maar begin 1994, kort voor de gemeenteraadsverkiezingen, keerde het – zoals we verderop zullen zien – in alle hevigheid terug.

Zo pakten zich dus geleidelijk, en vanaf najaar 1993 in verhoogd tempo, donkere wolken boven het CDA samen. De partij van de ouderen en de boeren, de partij van het middenveld, de partij van de randkerkelijke kiezer, verspeelde op bijna alle fronten waarop ze sterk had gestaan het vertrouwen. Dat was geen toevallige samenloop van omstandigheden. De situatie was als die van een vulkaan, waarin het gloeiend gesteente jarenlang druk opbouwt, om zich vervolgens met één klap te ontladen. Het CDA was daar zelf mede debet aan. Zijn gesprekspartners waren de koepelorganisaties, maar die raakten juist zelf van hun achterban vervreemd. Het CDA vertrouwde op het overlegmodel, terwijl dat model intussen afbrokkelde.

‘Macht werkt verslavend’, zei oud-minister Jan de Koning eens. Tijdens de jubileumviering van 1990 waarschuwden vele prominente CDA’ers zichzelf en elkaar voor zelfgenoegzaamheid. Maar de partij was zó gewend aan haar rol als ankerplaats van de macht dat ze onvoldoende en te laat reageerde op signalen dat de groepen die daar aangemeerd lagen de trossen wilden losgooien. Elco Brinkman wekte zelfs de indruk hier helemaal geen oog voor te hebben. Hij richtte zijn blik vooral op de nieuwe, nog onbekende kiezer. En zoals in een volgend hoofdstuk duidelijk zal worden bleek zijn voorlichter Frits Wester uitermate enthousiast in het ontwikkelen van de bijbehorende verkoopmethoden.

HOOFDSTUK 9

De rede van Texel

Brinkman maant tot daadkracht

‘U vindt het misschien wel goed dat we er vanavond geen spelletje van gaan maken, met allerlei grappen en grollen.’ Het was maandagavond 3 februari 1992. Na een ontspannen boottocht over het Marsdiep hield Elco Brinkman voor een gehoor van CDA-leden en journalisten een toespraak in restaurant De Raadskelder, gelegen aan de Vismarkt in Den Burg, op het eiland Texel. De tekst was grondig voorbereid en de fractieleider had er met verschillende mensen over gesproken. Ruud Lubbers vond de kritische toonzetting politiek wel nuttig, en partijvoorzitter Van Velzen stond er ook achter. Brinkmans voorlichter Frits Wester had ervoor gezorgd dat de lezing een *media-event* zou worden. Door de pers tijdig te informeren was hij ervan verzekerd dat die een televisie-straalzender mee zou nemen. Verder had hij Brinkmans optreden op een zodanig tijdstip gepland, dat de laatste boot terug al vertrokken zou zijn. Dat gaf ruimte voor ontspannen napraten in het hotel. Met de keuze voor het eiland wilde Wester een contrast-effect creëren: wat was een mooiere locatie voor een serieuze politieke uiteenzetting met de titel ‘Nederland is geen eiland’ dan dit vakantieoord, omringd door water. ‘Texel’ klónk ook beter dan ‘Boskoop’ of ‘Alphen aan den Rijn’, en *last but not least*, de naam kon – bij wie daar gevoelig voor was – een heroïsche associatie oproepen. Immers, in vroeger tijden gingen Hollandse oorlogsschepen dikwijls voor anker in de luwte van de rede van Texel, in afwachting van gunstige wind. Vandaaruit trokken zij dan ten strijde.

‘Politiek is een serieus vak’, vervolgde Elco Brinkman. ‘Het is niet een soort speelkwartiertje.’ Liefst 29 trefwoorden hadden

de documentaristen later nodig, toen zij het verhaal in het computerarchief van de Tweede Kamer opborgen. Van 'aftrekposten' tot 'werkloosheidsbestrijding', Brinkman had er een complete *tour d'horizon* van gemaakt, een rondgang langs alle actuele politieke thema's. Het was een lange toespraak, waarin hij voortdurend schoten afvuurde op het kabinet Lubbers-III. Steeds kwam de fractieleider op hetzelfde terug: we moeten 'met een beetje gezond verstand er tegenaan' (over de bestrijding van criminaliteit), 'praktisch met elkaar op weg naar realisatie van een aantal zaken die nu al wat langer op de agenda staan' (over bevriezing van het minimumloon), 'de discussie in praktische zin over dit soort onderwerpen niet mijden' (over de afschaffing van de vermogensbelasting voor welgestelden), 'keuzes niet ontlopen' en 'ons niet rijk rekenen aan het aardgas' (over de terugdringing van het financieringstekort), 'korter en sneller besluiten' (over te lange procedures bij de aanleg van onder andere de Betuwe-spoorlijn). Alleen het milieubeleid moest 'voorzichtig aan', en tot de aanwezigen die zich zouden afvragen wat dit alles met de identiteit van het CDA te maken had, kon Brinkman zeggen dat zijn partij 'niet alleen bij nieuwe Nikes' wilde leven. Verder was het een kwestie van knopen doorhakken. 'Er moeten nu keuzes worden gemaakt. Ik denk dat het speelkwartier voorbij is.' Deze laatste opmerking, waarmee Brinkman zijn rede afsloot, was een vondst van Frits Wester. Helemaal nieuw was de beeldspraak niet; Piet Bukman had haar in zijn tijd als partijvoorzitter nog eens gebruikt tegen de loyalisten. Zoals te voorspellen was, werd het zinnetje met enthousiasme opgepikt door de media. En het raakte een gevoelige snaar. Er waren CDA-ministers, onder wie De Vries, die er woedend over waren en het zich persoonlijk aantrokken. Premier Lubbers echter tilde er niet zo zwaar aan. Hij vond Elco's slotzinnetje wel wat riskant, maar prikkelen hoort nu eenmaal bij de rol van fractieleider.

Drie jaar eerder, in februari of maart 1989, had Brinkman deelgenomen aan een geheime ontmoeting met een select gezelschap PVDA'ers. Het was toen al bepaald niet denkbeeldig dat de zittende coalitie met de VVD het niet lang meer zou maken en met een vooruitziende blik had Jan de Koning alvast een en ander in gang gezet ter voorbereiding van een volgend kabinet.

Als gastheer fungeerde Bram Peper, de PVDA-burgemeester van Rotterdam, met wie Ruud Lubbers wel contacten had. Aan sociaal-democratische zijde namen verder aan het gesprek deel: Hans Alders, de toenmalige secretaris van de PVDA-fractie en een vertrouweling van Wim Kok, de voormalige fractievoorzitter en commissaris van de Koningin in Drenthe Wim Meijer, en de econoom prof. Arie van der Zwan. Jan de Koning bracht naast Brinkman ook Ernst Hirsch Ballin mee, een Tilburgse hoogleraar die nog geen actief politicus was maar in het CDA als *coming man* werd gezien. De onderwerpen waren fundamenteel van aard – het functioneren van de overheid, de sociale zekerheid, de asielzoekers – en het doel was duidelijk: peilen of het mogelijk zou zijn van Lubbers-III een kabinet van CDA en PVDA te maken. De sociaal-democraten hadden nu twaalfjaar oppositie gevoerd – met uitzondering van driekwart jaar in 1981/1982 – en wilden dolgraag weer regeren.

Aan CDA-zijde was bij een kleine, maar niet onbelangrijke minderheid het gevoel gegroeid dat een meeregeren van de PVDA ook goed zou zijn. De invloedrijke Herman Wijffels, bijvoorbeeld, had in 1986 in een interview gezegd dat het idee van de zorgzame/verantwoordelijke samenleving beter met de sociaal-democraten dan met de VVD te realiseren zou zijn. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut, Arie Oostlander, was dat met hem eens, en datzelfde gold voor Wim van Velzen. De partijvoorzitter hoorde in economisch opzicht wel tot de rechtervleugel in het CDA, maar hij wist ook dat de PVDA als onderdeel van de voormalige 'rode' zuil haar eigen relaties met maatschappelijke organisaties onderhield en daardoor gevoel had voor de CDA-gedachte van 'herwaardering van het middenveld'.

Ruud Lubbers, Jan de Koning en Bert de Vries hadden daarnaast ook strategische argumenten voor een wisseling van een rechtse naar een linkse partner. De Vries wees er in een interview met *Elsevier* op dat het CDA en zijn voorgangers dit al zeventig jaar lang periodiek deden. 'Dat heeft ertoe geleid dat Nederland zich redelijk stabiel heeft ontwikkeld.' Al in 1986 had hij zich trouwens lovend over Wim Kok uitgelaten. Premier Lubbers meende dat de wisseling ook uit concurrentie-overwegingen goed zou zijn voor het CDA. Als de lijn-Nijpels binnen de VVD de overhand kreeg, dan zou die partij wel eens

een soort D66 kunnen worden, die het CDA links zou passeren en zo de christen-democraten naar de rechterzijde van het politieke spectrum duwen. Een coalitie met de PVDA zou deze beweging bemoeilijken en de machtige middenpositie van het CDA intact laten. Jan de Koning, tot slot, was al in 1987 begonnen via interviews de geesten rijp te maken voor een overstap naar de PVDA. Hij was bezorgd over wat er met de sociaal-democraten zou gebeuren als ze te lang in de oppositie bleven. De PVDA liep dan het risico in de versukkeling te raken, omdat haar talentvolle politici zouden weglopen. Ook dat zou niet goed zijn voor het nationale politieke evenwicht.

Toekomstig fractieleider Elco Brinkman – en met hem velen in Eerste- en Tweede-Kamerfractie – was het ermee eens dat een ingrijpende vernieuwing van de sociale zekerheid beter kon worden gerealiseerd door een kabinet met een breed maatschappelijk draagvlak. De oriënterende gesprekken met de PVDA stemden hem niet direct pessimistisch over de bereidheid van de sociaal-democraten aan een herziening van de verzorgingsstaat mee te werken. Hij vroeg zich alleen af of ze in de barre praktijk van het regeren de moed zouden opbrengen impopulaire maatregelen te nemen.

Nadat Lubbers-II in mei 1989 een jaar eerder dan gepland ten einde was gekomen, bleek dat de CDA-kiezer minder ver was in de benodigde mentaliteitsomslag dan de eerder genoemde *inner circle*. Een maand voor de verkiezingen, die plaatsvonden op 6 september, liet een enquête zien dat zestig procent van het CDA-electoraat voor een nieuwe coalitie met de VVD was; een combinatie met de PVDA kon maar op een kwart rekenen. Anders dan in 1986 sprak Lubbers geen voorkeur uit, hoewel er nauwelijks twijfel kon bestaan over de richting waarin hij koerste. De vergadering van de CDA-partijraad in juli, waarbij hij formeel werd aangewezen als lijsttrekker – er was vanzelfsprekend maar één kandidaat – was een matte vertoning. Het was warm, de toespraken waren lang, Lubbers oogstte met zijn verhaal over de 'agenda van de toekomst' niet meer dan dertig seconden applaus, de camera's registreerden hoe sommigen vochten tegen de slaap. De verkiezingsleuze bewees hoezeer de partij uitging van een continuering van het Lubbers-effect. Drie jaar eerder had het CDA de kiezer gevraagd hem zijn karwei te laten afma-

ken; nu was het 'Verder met Lubbers', op basis van een verkiezingsprogram met de titel 'Verantwoord voortbouwen'.

De premier was vrijwel onkwetsbaar geworden, zo was eerder die maand gebleken bij een kamerdebat over een gevoelige kwestie: Hollandia Kloos. Lubbers had zijn aandelen in het familiebedrijf al in de jaren zeventig ondergebracht in een stichting met een onafhankelijk bestuur, maar hij was *de facto* grootaandeelhouder gebleven. In juni 1989 berichtte *NRC Handelsblad* over een langlopend betalingsconflict van Hollandia met de regering van Koeweit, waar het bedrijf in 1980 een vliegtuighangar had gebouwd. De Nederlandse staat was formeel bij het conflict betrokken, en wel via de Nederlandse Credietverzekeringsmaatschappij (NCM). Lubbers had zich persoonlijk met de zaak bemoeid. Even leek dit politiek vuurwerk te gaan opleveren, maar tijdens het debat nam de Tweede Kamer al snel genoegen met zijn verklaring: wegens de betrokkenheid van de Nederlandse staat had de regering van Koeweit het probleem nu eenmaal met de minister-president willen bespreken, en niet met een mindere godheid. Hij besepte het risico van belangenvermenging en beloofde dat hij zich niet meer in zo'n positie zou begeven. 'Als de Kamer zegt: "U moet het niet doen", dan doe ik het niet.' Niemand maakte er verder veel woorden aan vuil, en bij de verkiezingen speelde de zaak geen enkele rol.

Op 6 september 1989 besloot het land inderdaad met Lubbers verder te gaan. De PVDA verloor drie zetels en kwam op 49, de VVD zakte van 27 naar 22 zetels, het CDA bleef op 54 zetels. Onder de jonge kiezers scoorde het CDA nog beter dan in 1986; indien zij aarzelden tussen deze partij en de PVDA, kozen zij liever voor Lubbers dan voor de nieuwe lijsttrekker Wim Kok. De echte jongerenpartijen waren overigens D66 en GroenLinks, de nieuwe combinatie van CPN, PSP, PPR en EVP; beide boekten ze flinke winst, de democraten vanuit de VVD en GroenLinks vanuit de PVDA. De doorbraak van het CDA naar de ontkerkelijkte kiezer, die drie jaar eerder zo'n belangrijke rol in de winst had gespeeld, zette nu echter niet verder door. Van de 54 zetels van 1986 gingen er twee naar de linkerzijde (PVDA en GroenLinks) en een naar de kleine confessionele partijen GPV, RPF en SGP. Het CDA won er daarentegen drie door de overstap van voormalige VVD-aanhangers. Van de onvrede in het zuiden, en onder boeren en ouderen, die in 1994 manifest zou worden, was in

1989 nog niets te merken. In de kleinere gemeenten in het zuiden won het CDA zelfs flink. Een keuze voor stabiliteit, was de algemene teneur van de reacties. De positie van het CDA bleef oppermachtig. De christen-democraten, en niemand anders, konden bepalen welke coalitie er zou komen.

Voor Lubbers zou het zijn laatste kabinet worden. Tijdens de verkiezingsavond had hij losjes gezegd dat hij nog zoveel jaar zou doorgaan als het aantal zetels dat zijn partij boven de vijftig – zijn leeftijd van dat moment – zou halen. In het afsluitende televisiedebat refereerde hij daaraan: 'Nou, U kunt het zien: vier.' Interviewer Paul Witteman vroeg: 'Dit is dus uw laatste periode?' Lubbers antwoordde: 'Dat mag je daaruit afleiden, ja.' Diezelfde avond bleek dat de meningen binnen de CDA-bewindsliedenploeg over de toekomstige coalitie verdeeld lagen. Bert de Vries, Jan de Koning en Gerrit Braks benadrukten dat een combinatie met de VVD – met in totaal slechts 76 zetels – moeilijk zou worden. Hans van den Broek daarentegen vond de programmatische verschillen met de PVDA een probleem, een punt waar ook Wim Deetman op wees.

In de nieuwe CDA-fractie heerste een 'wat katterig gevoel', schreef *Elsevier*: die 54 zetels waren wel mooi, maar op een paar duizend stemmen na had de partij er nog een méér gehad. Verder liepen ook hier de meningen uiteen; de meerderheid wilde doorgaan met de VVD, maar Lubbers liet al in de eerste vergadering van de fractie – waarvan hij als lijsttrekker nu formeel voorzitter was tot zijn volgende kabinet van start zou gaan – blijken dat hij een coalitie met de sociaal-democraten wilde. Om het verzet in eigen kring te kunnen breken, moest duidelijk worden dat dit de enige mogelijkheid was. Eerst ging Jan de Koning weer eens aan het werk, als 'pre-informateur'. Hij praatte met de VVD, D66 en de kleine confessionele partijen, en kwam tot de conclusie dat hier niets uit zou komen. Zoals D66 al voor de verkiezingen had gezegd, weigerde ze met de VVD in een kabinet te gaan, en een combinatie met klein-rechts zou te zwak zijn. Nu deze varianten uit beeld waren, kon Lubbers zelf als informateur een onderzoek beginnen naar de mogelijkheid van een regering van CDA, PVDA en D66. Hij wist dat de CDA-fractie sterk tegen deelneming van de democraten gekant was, omdat de progressieven in zo'n combinatie een meerderheid zouden krijgen. Dat

zou grote problemen opleveren bij immateriële onderwerpen als euthanasie en de anti-discriminatiewet – allebei kwesties die door het vorige kabinet niet waren geregeld. Bovendien hadden veel christen-democraten nog steeds slechte herinneringen aan het kabinet-Den Uyl, waarin KVP en ARP zich eveneens in een minderheidspositie hadden bevonden. Lubbers formuleerde desondanks een voorstel: een verdeling van de ministersposten volgens de formule 7-6-1 zou een progressieve meerderheid vermijden en daarmee voor het CDA aanvaardbaar zijn. Op advies van Jan de Koning deed hij verder de suggestie af te zien van een nieuwe euthanasiewet. De CDA-eis het euthanasieverbod te handhaven werd dan immers gehonoreerd, terwijl D66 zich kon troosten met de wetenschap dat de rechterlijke macht dat verbod in de praktijk toch al tamelijk liberaal hanteerde.

Maar de CDA-fractie wilde haar verzet tegen democratische deelname niet opgeven en D66-leider Van Mierlo was er ronduit woedend over dat het CDA per se de helft van de kabinetsposten – in combinatie met het gewicht van het premierschap in feite een overwicht – wilde hebben. Daarnaast ergerde de leider van de democraten zich over het euthanasievoorstel, dat hij zag als een poging van de christen-democraten om als minderheid hun wil door te drukken – een parlementaire meerderheid van zowel D66 als PVDA, VVD en GroenLinks was immers vóór een liberalere wetgeving. De democraten trokken zich terug uit de formatie; sommigen verdachten Ruud Lubbers ervan dat dit zijn strategie was geweest.

Nu was de weg vrij voor een CDA/PVDA-kabinet. Onder leiding van Lubbers sleutelden de PVDA-onderhandelaars Kok en Wöltgens en aan CDA-zijde Bert de Vries, met als 'leerling' de toekomstige fractieleider Brinkman, in korte tijd een regeerakkoord in elkaar dat ook in de wantrouwige CDA-fractie op instemming kon rekenen. De sociaal-democraten toonden begrip voor de CDA-wens het herstelbeleid van de voorgaande jaren niet op de tocht te zetten. Het regeerakkoord bevatte de afspraak dat het financieringstekort verder moest worden teruggebracht van 5 naar 3,25 procent; bovendien mocht de collectieve lastendruk niet stijgen. De PVDA zag haar wens gehonoreerd dat de koppeling tussen lonen en uitkeringen, die in 1982 was losgelaten, in principe weer zou worden hersteld. De twee partners vonden elkaar zelfs in ideologisch opzicht, en wel via het

concept 'sociale vernieuwing'. Er zou extra aandacht komen voor de zwakken in de samenleving: etnische minderheden, langdurig werklozen, laag opgeleiden en arbeidsongeschikten. De nieuwe regering zou daarvoor niet zelf een beleid opzetten, maar de gemeenten en de maatschappelijke organisaties hiertoe stimuleren, ook met financiële middelen. Zo kon de 'verantwoordelijke samenleving' toch een stukje dichterbij komen.

Bij de invulling van de ministersposten stak binnen het CDA het probleem van de bloedgroepen weer de kop op. Van de zeven CDA-posten zou er op zijn minst één naar een vrouw moeten gaan. Omdat de gereformeerden de fractieleider leverden (Brinkman), mochten de katholieken wat beter in de ministers komen zitten. De verdeling moest worden: vier katholieken, twee gereformeerden, een hervormde. De katholieken hadden voor hun vier posten vier zware mannelijke kandidaten: naast Lubbers Ernst Hirsch Ballin (Justitie), Hans van den Broek (Buitenlandse Zaken) en Gerrit Braks (Landbouw). Daardoor was er geen plaats voor Yvonne van Rooy. Lubbers probeerde zijn beschermeling nog als vice-voorzitter in de fractie onder te brengen, maar daartegen rees verzet, en in plaats van Van Rooy werd Frans Wolters gekozen. De vrouwelijke CDA-minister moest nu uit gereformeerde of hervormde hoek komen. Aangezien de CHU-bloedgroep geen geschikte kandidate voorhanden had, opende dit perspectieven voor de gereformeerde Hanja Maij-Weggen. Hoewel niet iedereen enthousiast over haar was, kreeg zij Verkeer en Waterstaat. De tweede ARP-post was gereserveerd voor Bert de Vries, die naar Sociale Zaken ging. Het gevolg was dat Piet Bukman uit de boot viel. Deze voormalige partijvoorzitter en minister van Ontwikkelingssamenwerking had in Lubbers-III graag Economische Zaken gedaan. Maar die post kwam in handen van oud-CHU'er Koos Andriessen, die begin jaren zestig al eens minister van EZ was geweest in het kortstondige kabinet-Marijnen. Bukman was hier zeer geëmotioneerd over. Ook de gereformeerde Enneüs Heerma, die het in Lubbers-II als opvolger van staatssecretaris Gerrit Brokx op Volkshuisvesting uitstekend had gedaan, zag zijn ministeriële ambities in rook opgaan.

Lubbers-III begon op 7 november met 'open einden'. Onduidelijk bleef of de defensie-uitgaven zouden dalen – wat velen ver-

wachtten, want juist in deze tijd was de sloop van het IJzeren Gordijn volop gaande. Ook onbeantwoord bleven de vragen of het beruchte reiskostenforfait wel of niet zou worden afgeschaft; hoe de extra uitgaven voor de WIR (in 1988 gestopt, maar nog niet helemaal afgewikkeld) moesten worden gefinancierd; hoe de herziening van de financiering van de gezondheidszorg eruit zou komen te zien; wat er met de WAO moest gebeuren. Tegelijkertijd kwam de nieuwe minister van Financiën, vice-premier Wim Kok, al direct met het bericht dat er onverwachte gaten in 's rijks schatkist vielen. Dat zou de uitvoering vertragen van nieuwe plannen, onder andere op het gebied van onderwijs, kinderopvang en arbeidspools. Desondanks was de stemming niet slecht. Tijdens het debat in de Tweede Kamer over de regeeringsverklaring, een paar weken later, kwam Wim Kok in zijn nieuwe rol zelfverzekerd over. 'Zeer sterk', complimenteerde *De Telegraaf*. Ook het eerste optreden van Elco Brinkman als fractieleider werd goed ontvangen. Zijn met ideologie doorspekte verhaal was wat lang, volgens sommigen prachtig en visionair, volgens anderen saai en moeilijk te volgen. Maar hij kwam ontspannen over en leek zich in de kamerbankjes en achter de interruptiemicrofoon thuis te voelen. De politieke relevantie van zijn bijdrage zat vooral in zijn duidelijke neiging naar 'rechts' te hangen. Zo legde hij grote nadruk op de terugdringing van het financieringstekort: eventuele toekomstige meevallers voor de schatkist moesten worden ingezet voor een grotere verlaging daarvan dan in het regeerakkoord was afgesproken. Brinkmans stellingname was niet leuk voor de PVDa, die door de plotseling opdoemende tegenvallers juist een aantal van haar wensen voor nieuw beleid gefrustreerd zag. Thijs Wöltgens en ook Wim Kok lieten zich echter niet op stang jagen en namen een houding aan van 'komt tijd, komt raad'.

Tegen de achtergrond van dit betrekkelijke optimisme riepen Hans van Mierlo en Joris Voorhoeve het spook van de arrogantie weer even op. De vvd-fractieleider stoorde zich in het debat aan de onduidelijkheid over het reiskostenforfait. Lubbers had in mei nog vastgehouden aan afschaffing, en nu niet meer? De premier reageerde geërgerd en nam weer eens de term 'geschiedvervalsing' in de mond; hij herinnerde Voorhoeve eraan dat de vvd de instandhouding van deze aftrekregeling had willen betalen uit te verwachten extra belastinginkomsten – een

methode die in populair jargon wel 'jezelf rijk rekenen' wordt genoemd. Dat was tegen het zere been. Voorhoeve zei dat CDA en PVDA die methode in het nieuwe regeerakkoord óók toepasten. 'Het CDA bepaalt wat wel en niet mag', liet hij zich in een van zijn woordenwisselingen met Lubbers ontvallen.

Van Mierlo's ergernis was fundamentele. Hij herhaalde zijn kritiek dat het CDA de totstandkoming van een euthanasiewet blokkeerde. Bovendien was de vorming van het kabinet-Lubbers/Kok een bevestiging van zijn jarenlange kritiek op 'de wijze waarop de macht tot stand komt en wordt uitgeoefend'. Hij stelde dat het CDA zijn partij tijdens de formatie buitenspel had gezet, door te bepalen dat de democraten alleen mee mochten doen in een eventuele coalitie met de VVD, niet in die met de PVDA. 'Het CDA heeft zelfs geweigerd om met D66 aan tafel te zitten. Wat een hooghartigheid, wat een dwingelandij. De vanzelfsprekendheid van de macht die geen verantwoording hoeft af te leggen. Die ook niet ter verantwoording wordt geroepen.' Lubbers probeerde deze aanval op een nogal kinderachtige wijze te pareren door te herinneren aan de verkiezingsavond. Toen had Van Mierlo een voorkeur uitgesproken voor een kabinet van PVDA, CDA en D66. Dat hij de PVDA als eerste noemde, had Lubbers opgevat als een 'Freudiaanse verspreking', die erop wees dat Van Mierlo een kabinet wilde waarin de PVDA en D66 een meerderheid hadden en het CDA de minderheid zou vormen. Toen al had de premier voor zichzelf uitgemaakt dat de democraten beter niet mee konden doen. Bovendien, voor de verhoudingen in het parlement was het goed dat D66 in de oppositie was gebleven. Met die laatste, relativiserende opmerking strooide hij ongewild nog wat extra zout in de democratische wonden, zo bleek uit de D66-reacties. Ietwat onthutst probeerde Lubbers uit te leggen dat hij het aardig bedoeld had, maar hij moest worden gered door Thijs Wöltgens, die zei: 'U bedoelt: wat zou het jammer zijn als de heer Van Mierlo hier niet meer als parlementariër het woord zou voeren.' Van Mierlo zelf, die nu meer dan twintig jaar in de politiek zat, had dat toch liever eens vanachter de regeringstafel gedaan, liet hij weten.

Voor Thijs Wöltgens stal de show. Tijdens de debatten over de regeringsverklaring diende de VVD een motie in, waar de PVDA het inhoudelijk mee eens was, maar die ze vanwege haar nieuwe relatie met het CDA niet wilde steunen. Wöltgens

zat in een lastig parket, maar hij probeerde zich daar niet op een ingewikkelde manier uit te draaien. Hij zei tegen de vvd dat hij gewoon van standpunt veranderde. In parlementaire taal: 'U rekent op mijn consistentie, maar dat kunt u niet.' Daarmee, zo schreef *Trouw*, 'ontpopte Thijs Wöltgens zich als de eerste sociaal-democratische fractievoorzitter in de geschiedenis die de Kamer van links tot rechts liet schuddebuiken van het lachen.' Sommige CDA-parlementariërs zullen wel eens aan dit moment hebben teruggedacht. Want nog geen jaar later was het lachen verstomd en kregen binnen de CDA-fractie de klachten over het gebrek aan daadkracht de overhand: als de pvda ergens consistent in was, dan dáárin.

Lubbers-III bleef ook na zijn start kampen met onzekerheden. Terwijl het kabinet werkte aan zijn begroting voor 1991, begon de rente te stijgen, vielen de belastinginkomsten tegen, brak in Koeweit de Golfcrisis uit, die repercussies had voor de olieprijsen, en kwam Philips als eerste van een reeks bedrijven met een aantal massa-ontslagen – allemaal factoren met moeilijk voorspelbare gevolgen. Op Prinsjesdag 1990, die werd overschaduwd door het verwachte aftreden van Gerrit Braks, kwam Kok dan ook voor de tweede keer met de boodschap dat er financiële gaten gingen vallen. Te vullen waren die slechts ten dele, en dan alleen door 'creatief' te schuiven met inkomsten en uitgaven. De rest zou in het voorjaar van 1991 aan de orde komen, als het kabinet een 'tussenbalans' ging opmaken.

Vooral de Eerste-Kamerfractie van het CDA, onder leiding van de Zeeuwse senator Ad Kaland, reageerde scherp. Hier was de eerste eigen begroting van het kabinet-Lubbers/Kok – de vorige was nog door Lubbers-II gemaakt – en die liet al meteen een stijging van de uitgaven zien, terwijl de afgesproken terugdringing van het overheidstekort in gevaar kwam. Daarmee werd alle winst van Lubbers-I en -II in één klap verspeeld, vonden Kaland en de zijnen. De verhouding tussen het kabinet-Lubbers/Kok en de Eerste-Kamerfractie was toch al enigszins gespannen, doordat de CDA-senatoren vanaf het begin een eigen politiek geluid hadden laten horen. Meteen in 1989 al had Lubbers zelfs met aftreden dreigen, toen de senaat een voorstel tot aanpassingen in de AAW wilde blokkeren. Maar na Prinsjesdag 1990 was de boot helemaal aan. Bij het debat over de begro-

ting van Kok verweet Kaland de Tweede-Kamerfractie van het CDA dat ze over zich liet lopen en zich als 'stemvee' gedroeg. Kort daarna lag hij dwars, toen het kabinet aankwam met plannen voor verhoging van het huurwaardeforfait, de fiscale bijtelling voor huiseigenaren.

De voormalige CHU'er Kaland was een *self made man*, die de crisisjaren dertig nog scherp in zijn geheugen had staan. Als iemand die had moeten vechten voor zijn brood en zijn carrière, had hij een grote weerzin opgebouwd tegen de in zijn ogen veel te ver doorgeschoten overheidszorg. De mensen moesten zelf weer verantwoordelijk worden voor hun bestaan. Uitkeringen en subsidies moesten omlaag, zodat mensen weer werden geprikkeld tot werken. 'Als je nergens tegen kan leunen, dan zul je wel moeten gaan staan', vond deze geharnaste activist voor een terugtrekkende overheid. Klare taal was zijn grote kracht. Hij kreeg veel aandacht in de media en grote waardering in de Eerste Kamer, die dankzij Kaland en zijn fractie zijn stoffig imago van zich afschudde en soms zelfs de Tweede Kamer, 's lands belangrijkste politieke forum, van de voorpagina's verdrong.

Kalands ergernis gold ook de methodiek waarin Ruud Lubbers zijn grootste vaardigheid had ontwikkeld: het ver doorgevoerde overleg van bewindslieden en fractiespecialisten bij de voorbereiding van wetsvoorstellen en -wijzigingen. Juist die 'monistische' besluitvorming leidde ertoe dat de Tweede Kamer te weinig kritisch was geworden – een proces dat was begonnen bij het strakke en gedetailleerde regeerakkoord van Lubbers-I. Kaland zat al sinds 1977 in de Eerste Kamer, maar pas nadat hij in 1988 fractieleider was geworden, ervoer hij aan den lijve hoezeer de werkelijke discussies zich afspeelden in het Torentje en het Catshuis, en niet in het parlement. Daar moest maar eens verandering in komen, meende hij.

Het ligt voor de hand dat dit soort luid uitgesproken opvattingen een grote druk legde op het 'stemvee' van de Tweede-Kamerfractie van het CDA. De Eerste-Kamerfractie telde nogal wat zwaargewichten, die deels door partijvoorzitter Van Velzen waren binnengehaald. Tot de leden behoorden mensen als Piet Steenkamp, de fiscale expert mr. Wim Stevens, de hoogleraar openbare financiën dr. Peter Boorsma, oud-minister drs. Cees van Dijk, de voorzitter van de Raad van Bestuur van verzekeringsmaatschappij Stad Rotterdam dr. Luck van Leeuwen, de

econoom en voormalige voorzitter van de Nederlandse Zuivelbond drs. Rinse Zijlstra, de opvolger van Arie Oostlander als directeur van het Wetenschappelijk Instituut mr. Jos van Genip, de directeur van de machtige Vereniging van Nederlandse Gemeenten dr. Gert Fleers, mr. Jaap Glasz van het gerenommeerde advocatenkantoor Trenité Van Doorne en voormalig CNV-voorzitter Harm van der Meulen. De leden van de Tweede-Kamerfractie kregen het gevoel dat zij onder curatele stonden. Kaland c.s. lazen hun de les en gingen met de publicitaire eer strijken, terwijl zijzelf in de 'bilateraaltjes' het zware werk van het bevechten der compromissen verrichtten.

Onder druk van zijn fractie besloot Elco Brinkman begin 1991, terwijl de wereld in de ban was van de Golfoorlog, de handschoen op te nemen en stevig tegen het kabinet in te gaan. In de discussies over de Tussenbalans, die toen van start gingen, sloeg hij meteen een harde toon aan. Hij begon tijdens een spreekbeurt in Westerbork, op 4 februari, met een uitdaging richting Wim Kok. Die moest eindelijk met concrete voorstellen komen. 'De echte minister van Financiën moet nu eens opstaan. Ik zou zeggen: Kok, kom uit je huisje.' Het was duidelijk dat de Tussenbalans-operatie minstens vijftien miljard aan 'ombuigingen' – Haags codewoord voor zowel bezuinigingen als lastenverzwaringen – moest opleveren. Brinkmans standpunten waren helder: de PVDA moest haar stokpaardje, de koppeling van uitkeringen aan de lonen, opgeven; Koks suggestie om de hogere inkomens aan te pakken was uit den boze; de verlaging van de BTW daarentegen, die de schatkist geld zou kosten en de burgers geld zou opleveren, moest wél doorgaan; en de regering moest gelden uit de begroting van ontwikkelingssamenwerking inzetten voor de opvang van asielzoekers. Deze laatste suggestie, die overigens oorspronkelijk van premier Lubbers afkomstig was, viel in grote delen van het CDA slecht. De jongerenorganisatie, het CDA-Vrouwenberaad en ruim veertig prominenten, onder wie een reeks oud-bewindslieden en leden van het partijbestuur, klommen in de pen voor een openlijke oproep de ontwikkelingsbegroting te ontzien.

Voor Elco Brinkman was dat reden om zich op dit punt weer wat te matigen. Maar verder volgde hij zijn eenmaal ingezette lijn. Op dinsdag 19 februari begonnen de partijen hun campagnes voor de verkiezingen van Provinciale Staten, die op 6 maart

zouden plaatsvinden. Het CDA ging van start vanuit Zutphen en Brinkman maakte van de gelegenheid gebruik om uit te halen naar zijn collega Thijs Wöltgens, die zich naar zijn zin te veel bezighield met de gevolgen van de Tussenbalans-operatie voor de lagere inkomens. Diezelfde dag presenteerden Wim Kok en premier Lubbers de kabinetsplannen – Kok wilde laten zien dat hij als degelijke minister van Financiën ook in het zicht van verkiezingen met moeilijke boodschappen durfde komen. Het was direct duidelijk dat het pakket niet helemaal was ingevuld. Minder ambtenaren, minder subsidies voor onder andere het openbaar vervoer en de bejaardenzorg, minder ontwikkelingshulp (toch), dat stond er allemaal wel in. De PVDA had de koppeling tussen lonen en uitkeringen – onder voorwaarden – weten te redden; het CDA verloor de slag om de BTW-verlaging. De automobilist zou worden getroffen door hogere benzine-accijns en motorrijtuigenbelasting, de huizenbezitter door verhoging van het huurwaardeforfait. Om de lagere inkomens niet te hard met dit alles te treffen, zou er enige belastingverlaging komen. Het was echter onduidelijk wat de plannen precies zouden opleveren en over een bedrag van 3,75 miljard aan besparingen op de WAO en de Ziektewet wilde het kabinet eerst advies aan de Sociaal Economische Raad vragen. Hoe dan ook zou dit alles onvoldoende zijn om het grote financiële doel van Lubbers-III, een overheidstekort van 3,25 procent in 1994, te halen. Elco Brinkman zei dreigend: 'Afspraak is afspraak. Het laatste woord is daarover nog niet gesproken.'

Tijdens de kamerdebatten, eind februari, kwamen de meningsverschillen tussen PVDA en CDA scherp op tafel te liggen. Brinkman was na afloop van de eerste dag niet beschikbaar voor overleg met Wöltgens; hij ging liever met zijn vrouw naar de musical *Les Misérables*. Hij ergerde zich ook nu weer hevig aan de voorstellen van de PVDA-fractie leider om maatregelen die een ongunstig effect op de lagere inkomensgroepen zouden hebben, meteen weer af te zwakken. Maar op vrijdag 1 maart, toen de Kamer de discussies over dit onderwerp afrondde, bleek dat ook de CDA-fractie akkoord ging met het vooruitschuiven van een groot aantal van de Tussenbalans-voorstellen. Dat was slechts een voorlopige instemming, aldus Brinkman. Op zelfverzekerde toon gaf hij het kabinet een tijdschema mee: 'Wij zien de heren Kok en Lubbers hier graag tegen Pasen terug met hun

definitieve plannen voor 1991, vóór de zomer met hun voorlopige bevindingen voor de komende jaren [...] en op Prinsjesdag om hier in de commandopost die Staten-Generaal heet, over de Tussenbalans ons eindoordeel in ontvangst te nemen.'

Sindsdien stond Elco Brinkman bekend als 'de man die Lubbers-III de wacht aanzegt'. Misschien zou hij wel een keer een 'nacht van Brinkman' wagen, opperde de pers. Vanaf de Tussenbalans stond de fractieleider bovendien bekend als de man die weinig oog had voor het sociale gezicht van het CDA. In een interview met het partijblad *CD/Actueel* zei Bert de Vries: 'Het voordeel van een coalitie met de PVDA is, dat die meer aandacht heeft voor de meer kwetsbare groepen in de samenleving.' En met impliciete kritiek aan het adres van Brinkman en de fractie voegde hij toe: 'Ik zou het jammer vinden als in de huidige coalitie die aandacht alleen maar van de kant van de PVDA zou komen.' Vanaf het voorjaar van 1991, ten slotte, raakte de term 'stroperig' – in de zin van weinig daadkrachtig – vast verbonden aan Lubbers-III. Hij dook op in *NRC Handelsblad* van 23 februari, maar de eer van de vondst komt eigenlijk toe aan het voormalige communistische dagblad *De Waarheid*, die het woord 'stroop' al gebruikte in een commentaar van 1 december 1989. De samenwerking van CDA en PVDA werd vanaf de Tussenbalans steeds moeizamer en trager, terwijl binnen het christendemocratisch smaldeel de tegenstellingen tussen de fracties van Eerste en Tweede Kamer enerzijds en het duo Lubbers/De Vries anderzijds zich verscherpten.

Een paar dagen later volgden de verkiezingen voor de Provinciale Staten. De CDA-kiezers hadden nog aardig wat vertrouwen in de regering, maar de PVDA-kiezers voelden zich zwaar getroffen door de aangekondigde verhogingen van de huren en van de prijzen van het openbaar vervoer. Het gevolg was dat die partij er in de Eerste Kamer (die enkele maanden later door de statenleden werd gekozen) fors in zeteltal op achteruit ging. Vóór juni 1991 hielden PVDA en CDA elkaar in de senaat in evenwicht met ieder 26 zetels; daarna domineerde het CDA met 27 tegen 16 zetels. Uiteraard had dit een positief effect op het zelfbewustzijn van Ad Kaland c.s., die zich door de uitslag gelegeitimeerd voelden. En Elco Brinkman waarschuwde nu Thijs Wöltgens: de PVDA moest niet te veel eisen meer stellen. 'Want dan breekt het lijntje.'

De lol was eraf en keerde niet terug. Intussen waren de al langer sluimerende spanningen tussen Ruud Lubbers en zijn minister van Buitenlandse Zaken zo hoog opgelopen, dat van een heuse verwijdering moest worden gesproken. Mr. Hans van den Broek was een ontdekking van Norbert Schmelzer, die hem in de jaren zeventig had leren kennen als manager bij het chemieconcern Akzo. Na een periode in de Tweede Kamer werd hij staatssecretaris in de laatste periode-Van Agt. In 1982 promoveerde hij tot minister in Lubbers-I. Schmelzer vond Van den Broek karaktervast, stevig, integer en prettig in de omgang, terwijl hij ook nog beschikte over een scherp en creatief intellect. Als belijdend katholiek gaf hij gedurende zijn tijd als kamerlid in immateriële kwesties als abortus en euthanasie blijk van conservatieve opvattingen; als minister van Buitenlandse Zaken was hij voorstander van de kruisraketten, tegenstander van een eenzijdige Nederlandse olieboycot van Zuid-Afrika, en een altijd begripvol verdediger van het internationale optreden van de Verenigde Staten. In het buitenland verwierf hij gezag, onder andere door zijn bemiddelende rol bij internationale conferenties over chemische wapens en over de ontspanning tussen Oost en West. Begin 1989 wist hij binnen de NAVO een conflict tussen Duitsland enerzijds en de Verenigde Staten en Engeland anderzijds over de modernisering van kernwapens op te lossen.

In eigen land leek hij zich geleidelijk aan minder thuis te voelen. Veel van zijn ambtenaren vonden hem zakelijk, stijf en kil, een solist die hen te weinig raadpleegde. Collega-politici weten echter dat hij binnenskamers bewogen en emotioneel kan zijn – bovendien laat hij daar zijn zang- en acteertalent wel eens zien, door liedjes uit *My Fair Lady* te zingen of een bekend internationaal politicus te imiteren. Maar bovenal is Hans van den Broek behept met de ondeugd die veel briljante dossiervreters blijkbaar kenmerkt: arrogantie. In de Tweede Kamer ergerden velen zich daaraan, hoewel de meeste leden tegelijkertijd onder de indruk waren van zijn deskundigheid.

Al tijdens Lubbers-II deed zich het eerste belangrijke incident voor tussen de premier en de minister van Buitenlandse Zaken: de kwestie-Havel, waarbij Van den Broek naar zijn mening veel te weinig steun van Lubbers kreeg. De premier stoorde zich op zijn beurt aan Van den Broeks weigering om in Lubbers-III naar Justitie te gaan, waarmee hij het opvolgings-

plannetje van Schmelzer had doorkruist. Van den Broek voelde zich geregeld buitenspel gezet, omdat Lubbers steeds vaker zelfstandig contacten onderhield met Europese regeringsleiders. Deze ontwikkeling werd sterk gestimuleerd, toen in de Europese Gemeenschap rond 1985 weer wat nieuw elan ontstond, gesymboliseerd door de term 'Europa 1992'.

In het najaar van 1990 kwam het uiteindelijk tot een openlijk conflict. In een notitie aan de ministerraad stelde de PVDA-minister van Binnenlandse Zaken, Ien Dales, voor om de minister-president een 'aanwijzingsbevoegdheid' te geven; dat zou Lubbers in staat stellen om op Europese topconferenties namens het kabinet zelfstandig standpunten in te nemen. Dales' notitie, die de instemming van de premier had, ontlokte Van den Broek een scherpe reactie: een uitbreiding van de bevoegdheden van de minister-president op het terrein van het buitenlands beleid was onnodig, en kon trouwens alleen door wijziging van de grondwet. Dat laatste was geen vereiste, zo reageerde Lubbers in een brief. Het was niet zijn bedoeling werk van de minister van Buitenlandse Zaken over te nemen, maar een 'aanvullende' rol te spelen. Hij wilde dezelfde mogelijkheden hebben als zijn buitenlandse collega's, zonder handicaps terzake van 'informatie, contacten, presentie, status, etc.' Van den Broek bleef echter op zijn strepen staan. Toen de zaak uitlekte en in de pers kwam, volgde een kamerdebat waarin hij met aftreden dreigde. Veel hielp het niet; in feite was al tijdens het eerste kabinet-Van Agt door de toenmalige ministerraad afgesproken dat de minister-president ook in Europese aangelegenheden, voor zover die als 'algemeen regeringsbeleid' konden worden beschouwd, de coördinerende rol moest spelen. In de praktijk was dat ook al lang het geval.

Voor Van den Broek had dit alles een principiële achtergrond, en was het conflict meer dan een kwestie van botsende ego's. In een interview met *Vrij Nederland* wees hij op een artikel waarin Lubbers' hoogste ambtenaar, secretaris-generaal Rein-Jan Hoekstra van Algemene Zaken, een pleidooi had gehouden voor versterking van de coördinerende taak van de minister-president. 'Wat wil hij daar nou mee zeggen', schamperde Van den Broek. 'Dat de premier geen ministers meer nodig heeft, maar nog alleen secretarissen-generaal?' Het artikel van Hoekstra, gevoegd bij Dales' voorstel, wezen op een manier van

denken die op gespannen voet stond met het staatsrecht, vond de minister. 'Natuurlijk kun je een aanwijzingsbevoegdheid overwegen zoals de bondskanselier in Duitsland heeft. Je kunt van de minister-president ook een regeringsleider *à la* Engeland maken. Je kunt ook denken aan de executieve bevoegdheden van de Franse president. Maar dan heb je het wel over een totaal ander stelsel dan wij hier kennen.' Ook de manier waarop Lubbers een jaar daarvoor Elco Brinkman als potentiële opvolger had aangewezen, kon Van den Broeks staatsrechtelijke toets der kritiek niet doorstaan, bleek in hetzelfde gesprek. 'Hij deed een beetje of het een kwestie van erfopvolging was. [...] Maar de partij heeft ook nog iets te zeggen.'

Van den Broek hield het zo langzamerhand voor gezien. De kans dat hij in 1994 nog een vierde periode in zou gaan was 'uiterst beperkt', zei hij. De relatie tussen hem en de premier werd ronduit stuurs. Toen in januari 1991 de Golfoorlog uitbrak, speelde Van den Broek nog één keer een glansrol door te helpen de NAVO-landen tot onderlinge overeenstemming te brengen. De Amerikaanse president Bush ontving hem op het Witte Huis voor een persoonlijke dankbetuiging. Even leek hij weer in beeld te zijn als mogelijke kroonprins. Vervolgens zette hij zich aan de voorbereiding van een belangrijk onderwerp. Nederland zou in de tweede helft van 1991 voorzitter van de Europese Gemeenschap zijn. Het lag in de bedoeling dat de EG dan een grote stap voorwaarts zou maken in de richting van een federatie, door zich te transformeren tot een Europese Politieke Unie (EPU) en een Europese Monetaire Unie (EMU). Het Nederlandse voorzitterschap, waarover in een later hoofdstuk meer, liep echter niet op rolletjes. Bovendien raakte Van den Broek bij de voorbereiding van een topconferentie over de EPU en de EMU, die in december 1991 plaatsvond in Maastricht, het primaat in het buitenlands beleid weer volledig kwijt aan Ruud Lubbers. De competentiestrijd tussen de premier en de minister zou pas eindigen toen Van den Broek in 1993 Europees commissaris werd.

Terug naar de zomer van 1991. Sinds de Provinciale-Statenvierkiezingen van maart waren de verhoudingen er als gezegd niet beter op geworden. In juli ontstond voor de eerste keer een serieuze crisisdreiging, en wel rond de WAO en de Ziektewet. Elco

Brinkman had in april het kabinet op dit punt de wacht aangezegd: hier moest snel en fors worden ingegrepen. Begin juli kwam de Sociaal Economische Raad met een advies en – o, wonder – na een marathonzitting nam het kabinet in de nacht van 13 op 14 juli inderdaad een principe-besluit: zowel voor bestaande gevallen als voor nieuwe arbeidsongeschikten beneden de vijftig jaar zou de uitkeringsduur drastisch worden ingeperkt, terwijl werknemers bij tijdelijke ziekte vakantiedagen moesten gaan inleveren. Het was een moeilijke nacht geweest, waarin premier Lubbers en Wim Kok op straffe van een kabinetscrisis instemming hadden geëist. Door de groei van het aantal arbeidsongeschikten dreigden de kosten van de WAO geweldig uit de hand te gaan lopen, zo had PVDA-staatssecretaris Elske ter Veld van Sociale Zaken een maand daarvoor gemeld; de bezuinigingen die in het voorjaar bij de Tussenbalans waren afgesproken, leverden bij lange na niet genoeg op. Er dreigde een tekort van 5,8 miljard gulden. Tegen deze achtergrond ging ook Elske ter Veld, die moeite had met de omvang van de ingreep, akkoord.

Elco Brinkman was blij verrast en sprak van 'een verstandig en moedig besluit'. Maar hij was een van de weinigen die er zo over dachten. Het bericht over het kabinetsbesluit was nog niet uit of er brak via de media een storm van kritiek los, vooral vanuit de vakbeweging en gewestelijke afdelingen van de PVDA. Vanwege de vakantietijd was vrijwel de gehele PVDA-leiding onbereikbaar, op een enkeling na – onder wie Wim Kok en Thijs Wöltgens. De enige drie PVDA-fractieleden die niet met vakantie waren, bleken alle drie tegenstanders van de plannen. Er ontstond een volstrekt onbeheersbare situatie. Thijs Wöltgens begon datzelfde weekeinde nog afstand te nemen van het kabinetsbesluit en zei dat de bestaande WAO-gevallen moesten worden ontzien. Wim Kok, die de vakantie-vierende Lubbers tijdelijk verving, zei tegen *de Volkskrant* dat de maatregelen bij nader inzien wel wat hard waren voor de chronisch zieken en gehandicapten, ook wel 'onomkeerbare' gevallen of 'brandende huizen' genoemd. Maar de storm won de weken daarna alleen maar aan kracht. De PVDA zat met de handen in het haar. Partijvoorzitter Marjanne Sint verbleef in het buitenland en was – doelbewust en om persoonlijke redenen – onbereikbaar. Vice-voorzitter Frits Castricum wist niets anders te bedenken

dan een brief naar de afdelingen te sturen met het verzoek de discussies in vredesnaam stop te zetten tot na de vakantie.

Bij het CDA was het een stuk rustiger, hoewel ook hier enige onvrede vanuit de achterban merkbaar werd en een paar fractieleden na begonnen te denken over verzachtingen. De econoom prof. Ad Kolnaar, kroonlid van de SER, verklaarde zich in een interview tegen het kabinetsbesluit, en ook vice-fractievoorzitter Frans Wolters had zijn twijfels. Pas in augustus echter begon de weerstand in christen-democratische kring enige omvang aan te nemen. Terwijl Elco Brinkman nog op vakantie was, liet de rest van de fractietop op 12 augustus weten dat nieuwe onderhandelingen mogelijk waren. Maar toen de fractieleider een paar dagen later thuiskwam, trok hij meteen aan de rem. Eén ding stond voor hem vast: het kabinetsbesluit van juli zou 4,4 miljard gulden aan bezuinigingen opleveren – toch al minder dan de 5,8 miljard die eigenlijk nodig waren – en die 4,4 miljard moest blijven staan.

Intussen doemde voor de PVDA een nieuwe complicatie op. Wim Kok was bezig met de volgende Miljoenennota, en het kabinet moest beslissen of de koppeling van de uitkeringen met de lonen ook het daaropvolgende jaar kon worden gehandhaafd – als bekend een voor de sociaal-democraten zeer belangrijk punt. Met relatief hoge loonstijgingen en nieuwe belastingtegenvallers in zicht, leek het antwoord negatief uit te moeten vallen. Voor Kok, wiens politiek leiderschap binnen de PVDA toch al hevig in discussie was geraakt, zou dit dodelijk kunnen zijn.

De spanning liep snel op. Bert de Vries liet weten dat er volgens hem niet aan ontkoppeling te ontkomen viel. Het CDA-partijbestuur verklaarde op woensdag 21 augustus dat het WAO-besluit overeind moest blijven, met alleen wat tegemoetkomingen voor de onomkeerbare gevallen. In de dagen daarna verhardden de standpunten zich. Met name Brinkman wilde de ontkoppeling per se doorzetten. Op zaterdag 24 augustus liet Wim Kok tijdens een vergadering van de ministerraad weten dat hij dat niet mee zou maken. Menigeen in het kabinet meende dat het nu gedaan was; het leek onmogelijk om nog een oplossing te vinden. Maar na veel gepraat en overleg op het Torentje, en vooral veel bemiddeling door Bert de Vries, lukte het in de nacht van maandag op dinsdag toch. Het kabinet sprak op 27 augustus af de uitkeringen van de bestaande WAO'ers jon-

ger dan vijftig jaar niet te verlagen maar te bevriezen; voor nieuwe gevallen zou een systeem van leeftijdsafhankelijke uitkeringen worden ingevoerd. Verder werd ook Wim Koks 'pijnpunt' goeddeels opgelost: de regering zou tweemaal per jaar bekijken of lonen en uitkeringen wel of niet, of gedeeltelijk, aan elkaar gekoppeld konden worden – het automatisme verdween dus, maar de koppeling zelf niet. Samen met wat andere maatregelen rond WAO en Ziektewet kon hiermee vier miljard gulden bezuinigd worden.

Het kabinet was gered, maar de PVDA lag in de kreukels. Partijvoorzitter Sint trad af. Op voorstel van Jan Pronk, minister van Ontwikkelingssamenwerking in Lubbers-III, organiseerde de PVDA eind september een buitengewoon partijcongres, waar Wim Kok de partijleden expliciet om steun voor zijn beleid vroeg – en daarmee om herbevestiging van zijn beschadigde leiderschap. Die steun kreeg hij, hoewel de partij in de peilingen inmiddels een dramatisch laag niveau had bereikt. De daadwerkelijke uitvoering van de besluiten van 27 augustus werd daarna stapsgewijs ter hand genomen. Eerst kwamen er kleinere maatregelen, zoals een verscherping van de keuringseisen voor nieuwe WAO'ers en een herkeuring van bestaande gevallen. De heetste aardappel, het nieuwe uitkeringsstelsel, zou nog anderhalf jaar blijven liggen; in januari 1993 ontstond er opnieuw een crisissituatie over.

In de periode tussen de 'hete WAO-zomer' en december 1991 eiste de voorbereiding van de Europese top in Maastricht nogal wat aandacht. Dat najaar zorgde eigenlijk alleen het plan van PVDA-staatssecretaris Hans Simons voor een nieuw financieringsstelsel in de gezondheidszorg voor enige commotie. Dit omvangrijke en ingrijpende plan behelsde de invoering van een basisverzekering voor iedereen, die zou moeten worden betaald uit een deels vaste, deels inkomensafhankelijke premie. Voor allerlei soorten van medische zorg zouden eigen risico's worden ingevoerd en men zou zich vrijwillig kunnen bijverzekeren voor onderdelen die niet in het basispakket zouden zitten. Helaas bevatten bijna alle onderdelen potentiële conflictstof: de omvang van het basispakket (moesten de tandarts, de huisarts, de geneesmiddelen erin of eruit?), de verdeling tussen vaste en inkomensafhankelijke premie, de omvang van het eigen risico,

de gevolgen voor de lagere inkomensgroepen. In de tweede helft van 1991 begonnen vooral de werkgeversorganisaties, de ziektekostenverzekeraars en de CDA-fractie in de Eerste Kamer zich te verzetten. Het basispakket zou te omvangrijk worden, zo luidde de kritiek, Simons wilde er een complete volksverzekering van maken. Zonder op de details in te gaan: door toedoen van de Eerste Kamer liep de stapsgewijze invoering van het plan-Simons ernstige vertraging op, en in de verdere loop van Lubbers-III zou het plan een zachte dood sterven. Intussen bood het vele malen stof voor spanningen.

In februari 1992 maakte Elco Brinkman op Texel een einde aan de relatieve rust. In een kamerdebat, twee dagen na zijn optreden op het eiland, nuanceerde hij veel van zijn uitspraken weer, maar weer een paar dagen later gooide zijn collega Kaland van de Eerste-Kamerfractie olie op het vuur door in een interview te zeggen dat het kabinet er maar beter mee kon stoppen, als het zo bleef doormodderen. Er waren zoveel meningsverschillen tussen PVDA en CDA dat het nooit goed kon gaan met Lubbers-III, meende de senator. Thijs Wöltgens eiste nu van Elco Brinkman dat die zijn vertrouwen in de coalitie uitsprak, hetgeen deze in de Kamer ook deed. Ruud Lubbers deed hetzelfde, *en passant* Kaland openlijk beschuldigend van populisme. De senator maakte zich de tolk van delen van het CDA die ontevreden waren over het kabinetsbeleid, en dat was volgens de premier 'een gevaarlijke tendens'.

De ruzie tussen Kaland en Lubbers werd gesust, maar een paar weken later, begin maart, was het weer hommeles. Ditmaal schoot Jan Pronk van Ontwikkelingssamenwerking uit zijn slof, over een advies van de Commissie Buitenland van het CDA – de partij wel te verstaan, niet de fractie – dat als kritiek op zijn beleid kon worden uitgelegd. In april waren er kortstondige conflicten tussen Lubbers en Kok (over de inkomensverdeling), tussen PVDA-minister Jo Ritzen en de CDA-fractie (over Ritzens plannen tot verhoging van de salarissen van jonge leerkrachten), en tussen Hans van den Broek en Jan Pronk (over Van den Broeks suggestie dat de ontwikkelingsamenwerking maar beter bij Buitenlandse Zaken kon worden ondergebracht).

Toen de PVDA-fractie vervolgens bij monde van haar vicefractievoorzitter Frans Leijnse op 1 mei verkondigde dat het

moeizame WAO-compromis van de voorgaande zomer toch weer op de helling moest, raakte voor Ruud Lubbers de maat vol. Hij was nu al sinds februari bezig met pogingen de door Brinkman en Kaland opgeroepen onrust te temperen. In maart bijvoorbeeld had hij het in een uitvoerig interview met *Elsevier* opgenomen voor Wim Kok, door te zeggen dat die als minister van Financiën de lopende uitgaven beter in de hand had dan zijn voorganger Ruding. Eind april had de premier tijdens zijn wekelijkse persconferentie nadrukkelijk de spankracht van het kabinet geprezen; de PVDA- en CDA-ministers slaagden er juist heel goed in om redelijke compromissen te sluiten, stelde hij. Maar geholpen had het allemaal niet. In plaats daarvan was juist kritiek ontstaan op het politiek leiderschap in het CDA. Soms leek senator Kaland daar de baas, soms Brinkman; Lubbers zelf wekte de indruk deze lastpakken niet meer in de hand te hebben. Hij slaagde er niet in Kaland en de zijnen voor zich te winnen, en Brinkman bleef alsmaar roepen dat het kabinet eindelijk eens wat moest gaan doen.

Tegen deze achtergrond ontwikkelde partijvoorzitter Wim van Velzen een noodprocedure ter voorbereiding van vervroegde verkiezingen, voor het geval Lubbers-III het inderdaad niet zou halen, zoals velen in eigen kring nu openlijk zeiden te denken. Elco Brinkman, die hiervan op de hoogte was, besloot zichzelf alvast te presenteren als toekomstig lijsttrekker. Zonder overleg met Van Velzen of Lubbers nam zijn persvoorlichter Frits Wester contact op met de KRO-televisie. Daar had men wel zin in een 'Brinkman-special'. Toen Wester vervolgens Lubbers op de valreep vroeg of hij bereid was ook voor de camera te verschijnen, meende de premier dat dit een goede gelegenheid was om weer rust in de tent te krijgen. Hij willigde Westers verzoek in en zei dat Brinkman in zijn ogen op koers was bij het toegroeien naar een 'vervolg-politieke functie', in casu het premierschap.

Lubbers-III was tweeënhalf jaar bezig. Merkwaardig genoeg hadden de discussies rond de Tussenbalans en de WAO-zomer in het kabinet zelf een zekere realiteitszin bewerkstelligd. Bij de CDA-bewindslieden had Wim Kok bewondering geoogst voor zijn politieke moed in deze kwesties. Weliswaar was duidelijk geworden waar de grenzen van de coalitie lagen, maar er bleven

buiten de sociaal-economische sfeer veel terreinen – zoals de euthanasie, de reorganisatie van de politie, de anti-discriminatiewet – waarop betrekkelijk soepel kon worden samengewerkt. Bert de Vries had zich ontwikkeld tot een *trait d'union*, die op cruciale momenten een bemiddelende rol kon spelen tussen Wim Kok en Ruud Lubbers. De wao-crisis van zomer 1991 was door hem opgelost, en ook de ruzie tussen Kok en Lubbers van april 1992 had hij gesust. Sommige *insiders* stellen zelfs dat het duo De Vries/Kok tegen die tijd het werkelijke zwaartepunt van het kabinet ging vormen, maar daarover lopen de meningen uiteen.

Het kabinet functioneerde in ieder geval redelijk, vonden de meeste CDA-bewindslieden. Anderzijds hadden zowel PVDA-als CDA-bewindslieden moeilijkheden met hun volksvertegenwoordigers. De 1 mei-toespraak over de wao van Frans Leijne was ook voor Wim Kok een volstreekte verrassing en veroorzaakte afstand tussen hem en de PVDA-fractie. Aan CDA-zijde was het mis tussen De Vries – en in iets mindere mate Lubbers – en het duo Kaland/Brinkman. Brinkman raakte in een merkwaardig tweeslachtige positie. Hij had zijn standpunten, zoals hij die rond de Tussenbalans en in de Texelse rede naar voren had gebracht, bij lange na niet hard kunnen maken, deels omdat ze voor de PVDA niet aanvaardbaar waren, deels omdat hij onvoldoende had nagedacht over de werkelijke effecten, deels omdat hij inbond na verzet uit eigen CDA-kring. Enerzijds moest hij uiteraard meedoen aan het 'achterkamertjes'-overleg met Lubbers, de bewindslieden en de fractiespecialisten en hij deed dat over het algemeen op coöperatieve wijze. Naar buiten toe echter toonde hij een ander gezicht. Zoals elders beschreven leek hij met name in het voorjaar van 1992 eerder bezig met zijn eigen profilering dan met de politiek van het praktisch haalbare.

In dit voorjaar bereikten De Vries' zorgen over de verrechtiging van het CDA een hoogtepunt. Het was hem een doorn in het oog dat Brinkman zich in zijn openbare uitlatingen wél sterk maakte voor de eigen woningbezitters en lastenverlichting voor mensen met midden- en hogere inkomens, maar zich verzette tegen koopkrachtbescherming voor de lagere inkomensgroepen. Daarmee verloochende hij de wortels en het verleden van de christen-democratische beweging, vond De Vries. Brinkmans' politieke lijn zou voor het CDA leiden tot verlies van iden-

titeit, tot een verschuiving naar de rechterflank van het politieke spectrum, en dat zou de partij doen wegwijnen. Nederlanders associëren christen-democratische waarden niet alleen met het begrip solide, maar ook met het begrip sociaal, waarschuwde hij intern. De partij stond in de opiniepeilingen inmiddels op zeven zetels verlies. Echt verontrustend vonden weinigen dit nog, het viel immers te verwachten dat het 'Lubbers-effect' zou wegvallen. Bovendien, vergeleken met de dramatische neergang van de PVDA bleef de positie van het CDA riant.

Na de 'herbevestiging' van Brinkman in mei trad een periode in die misschien het best als een 'wapenstilstand' kan worden gekarakteriseerd. Ad Kaland bleef even luid en duidelijk als altijd, maar de kroonprins hield zich in. In december 1992 maakte Hans van den Broek onverwacht bekend dat hij lid zou worden van de Europese Commissie. Tot dan toe dachten velen dat Ruud Lubbers zich na zijn derde periode – in 1994 dus – kandidaat zou stellen voor het voorzitterschap daarvan. Aangezien het moeilijk denkbaar was dat Nederland twee Commissieleden zou kunnen leveren, deden onmiddellijk speculaties de ronde dat de premier misschien toch in eigen land verder zou willen gaan. Kort daarop brak de tweede WAO-crisis uit, die eind januari 1993 leidde tot het bami-akkoord en tot de openlijke kritiek van Elco Brinkman op het duo Lubbers/De Vries – men herinnere zich zijn uitlating over de verandering van de 'spelregels'. Het ongeduld van de kroonprins kreeg nu opnieuw de overhand. In maart 1993 wees de partij hem definitief aan als lijsttrekker. Vanaf dat moment stonden de ontwikkelingen rond Lubbers-III in het teken van de verkiezingen van mei 1994.

HOOFDSTUK 10

Het dynamiet-concept

Op weg naar een chaotische verkiezingscampagne

Op de ochtend van 17 november 1993 verloor Ruud Lubbers het vertrouwen in zijn kroonprins. Toen hij hoorde wat deze de avond tevoren tijdens een spreekbeurt in Groningen had gezegd, maakten ontzetting en moedeloosheid zich van hem meester. Wat een stommeit! Hoe had Brinkman het in zijn hoofd kunnen halen om de 'bestaande' wao-uitkeringen weer ter discussie te stellen en te eisen dat de Tweede Kamer daar nog vóór de verkiezingen over zou praten? Die dinsdag zou een belangrijk kamerdebat van start gaan. Er lag een unaniem advies van de commissie-Buurmeijer, dat binnen enkele jaren kon leiden tot een geheel nieuw uitkeringsstelsel voor zieken en arbeidsongeschikten. Maar Brinkman had met zijn opmerking de kans op een parlementaire meerderheid voor een beleid in deze richting onderuit gehaald. Driekwart jaar daarvoor, in Bergschenhoek, had tweespalt tussen cda en pvda over de bestaande wao-gevallen bijna tot de val van het kabinet geleid. Op 1 augustus was net een strengere methode voor de beoordeling van de mate van arbeidsongeschiktheid ingevoerd. Die zou naar verwachting tot een afname van de instroom van nieuwe gevallen leiden, terwijl de oude gevallen te maken zouden krijgen met herkeuringen. Het moeizame wao-dossier lag dus op koers. En juist nu had de cda-fractie leider het nodig gevonden om oude wonden open te rijten en onrust te zaaien! Als een olifant in een porseleinkast had hij de strategie doorkruist, die Lubbers met Bert de Vries had ontwikkeld om het 'rapport-Buurmeijer' in ieder geval grotendeels aanvaard te krijgen. Bovendien had hij weer het beeld van verdeeldheid in eigen

kring opgeroepen – een van de slechtst denkbare manieren om naar de verkiezingen van maart en mei 1994 toe te werken.

'Buurmeijer' was een parlementaire enquêtecommissie, waarin alle partijen zitting hadden. Een van haar voorstellen was het opheffen van de bedrijfsverenigingen, die verantwoordelijk waren voor de uitvoering van de WAO, de Werkloosheidswet en de Ziektewet. Omdat het hier ging over de zogenoemde werknemersverzekeringen werden deze bedrijfsverenigingen bestuurd door de organisaties van werkgevers en werknemers. Maar ze waren uitgegroeid tot logge, bureaucratische en geldverspillende instanties, die zich veel te weinig hadden ingespannen om te voorkomen dat mensen in de WAO terecht kwamen, en om arbeidsongeschikten weer aan het werk te krijgen. Onder leiding van de sociale partners was de WAO verworpen tot een instrument om minder produktieve werknemers op een nette manier te 'lozen'. Hoewel hierover al veel langer klachten bestonden, was het in de Nederlandse verhoudingen – waarin de sociale partners een belangrijke machtspositie hebben – nooit mogelijk geweest dit uitvoeringsmodel aan te pakken. Door de unanimitieit in de commissie-Buurmeijer was er nu kans op een kamerbrede meerderheid voor het slopen van dit bolwerk – een stap die tevens zou leiden tot een drastische inkrimping van het ministerie van Sociale Zaken. De commissie stelde voor nieuwe, onafhankelijke organen op te richten, waarin de werkgevers- en werknemersorganisaties moesten gaan samenwerken met de gemeentelijke overheden en de arbeidsbureaus.

Dit onderdeel van het plan van de commissie-Buurmeijer zou het vrijwel zeker halen. Minder duidelijk was dat voor de ideeën inzake een radicaal nieuw uitkeringsstelsel, die in het kort neerkwamen op het inruilen van de Ziektewet voor een particuliere verzekering, de overheveling van de ww naar de arbeidsbureaus, en de beperking van de WAO tot mensen die voor meer dan tweederde arbeidsongeschikt zijn. Ondanks de eensgezindheid in de commissie, wisten de fracties – vooral die van de PVDa – hier niet zo goed raad mee. Het WAO-voorstel leek in ieder geval absoluut onhaalbaar. Desondanks wilden Ruud Lubbers en Bert de Vries gebruik maken van het *momentum*. Ze hoopten de Kamer ertoe te brengen in ieder geval akkoord te gaan met de basisgedachten achter 'Buurmeijer',

ook zonder direct tot concrete besluiten te komen. Vervolgens konden ze een geleidelijk proces van SER-adviesaanvragen en deelbesluiten in gang zetten, dat op den duur tot een parlementaire meerderheid zou leiden – eventueel zonder, maar wellicht ook met de PVDA. De strategie van Lubbers en De Vries paste dus geheel in de Hollandse, ‘stroperige’, consensus- en compromisgerichte stijl.

Brinkman had met zijn Groningse spreekbeurt nu zoveel gekrakeel veroorzaakt over het meest gevoelige deel van ‘Buurmeijer’, dat er met de PVDA over zo’n aanpak voorlopig niet meer te praten viel. De sociaal-democraten hadden hun bekomst van onrust rond de sociale zekerheid, hun aanhang was erdoor gehalveerd. De voorstellen voor het nieuwe uitkeringsstelsel kwamen dan ook nauwelijks meer ter discussie. Zo had, in de ogen van Lubbers en De Vries, de kroonprins een stap in de richting van de zo noodzakelijke herziening van de verzorgingsstaat geblokkeerd, of althans ernstig vertraagd. Erger nog: hij had zelfs de kans laten lopen de CDA-fractie achter het wel haalbare deel van ‘Buurmeijer’ te krijgen. Al bij de start van de commissie was duidelijk geweest dat met name Frans Wolters en Ali Doelman-Pel, fractiedeskundigen voor sociale zaken, weinig enthousiast over dit project waren. Mede daarom had Brinkman Hans Hillen en Vincent van den Burg afgevaardigd, en zij hadden een belangrijk aandeel gehad in de conclusies. Met zijn Groningse toespraak viel Brinkman hen af en koos hij toch weer de zijde van de tegenstanders. In een manhaftige poging de eenheid te herstellen, sloot Van den Burg zich direct publiekelijk bij hem aan – hoewel hij daarmee de hoon van andere politieke partijen over zich afriep.

De verbazingwekkende uitslag van het debat was, dat de CDA-fractie de enige was die tegen de nieuwe, onafhankelijke uitvoeringsorganen stemde; met uitzondering van Hillen, die wel vóór bleef. Elco Brinkman had zijn fractie in een merkwaardig politiek isolement gemanoeuvreerd. Ooit speelde het CDA een belangrijke rol bij de opbouw van de verzorgingsstaat, en in de jaren tachtig nam de partij het voortouw bij het denken over structurele aanpassingen. Nu het politieke klimaat hieromtrent eindelijk enige tekenen van rijpheid begon te vertonen, en het mogelijk bleek bredere eensgezindheid te verwerven, haakte juist het CDA af.

Brinkman was evenwel de laatste om van een fout of een nederlaag te spreken. Integendeel, hij maakte de situatie nog erger door tijdens de kamerdebatten over het rapport-Buurmeijer te suggereren dat hij zijn uitspraak over de 'oude gevallen' had gedaan in de veronderstelling dat het kabinet op dezelfde lijn zat. In feite had hij te snel zijn conclusies getrokken. Lubbers en De Vries hadden hem alleen maar gezegd dat ze in het kabinet een eensgezind standpunt over 'Buurmeijer' wilden proberen te bereiken. Tijdens het wekelijks overleg in het Catshuis, op de donderdag na 'Groningen', had de premier hem vervolgens meegedeeld dat dit niet zou lukken wegens verzet van PVDA-staatssecretaris Wallage: 'Jacques trekt het niet.' Toen pas waren Brinkmans ogen open gegaan. Hij was verbijsterd: hoorde hij hier dat Lubbers hem liet vallen om Wallage te redden? Het was bijna een *déjà vu*. Net als in Bergschenhoek, in januari, voelde Brinkman zich opnieuw op het verkeerde been gezet, terwijl hij veeleer zelf degene was die het spel niet had begrepen.

Toen Thijs Wöltgens hem publiekelijk verweet 'ondraaglijke onrust' te hebben veroorzaakt bij uitkeringsgerechtigden, werd hij woedend. Hij reageerde via een uitvoerig interview met *Het Financieele Dagblad*. Op verbeter, boze toon zei hij: 'Ik laat mij absoluut niet aanleunen dat het CDA a-sociaal is.' Diezelfde dag, zaterdag 27 november 1993, vond in De Reehorst te Ede een CDA-partijraadsvergadering plaats. Daar verdedigde hij zich met de hem kenmerkende termen 'eerlijk beleid', en 'zeggen waar het op staat': dat was de bedoeling van zijn Groningse *move* geweest. In een geëmotioneerde uitval die niemand behalve Lubbers en De Vries begreep, zei hij, zich direct tot de premier richtend: 'Het was niet het kabinet dat het niet trok, meneer de minister-president, het was de PVDA die het niet trok.' Uit alles bleek dat hij het strategisch denken *à la* Lubbers, een denken op de lange termijn, ten principale verwierp. Dat was 'een soort grauwheid', zei hij in het EO-radioprogramma 'Tijdsein', 'waarbij de mensen absoluut niet weten wat voor vlees ze in de kuip hebben'.

Hij sloeg nu blindelings om zich heen. Op dezelfde partijraad zegde hij het kabinet *en passant* opnieuw de wacht aan, ditmaal over de Bijstandswet. Sinds september stond een verandering op stapel, die oneigenlijk gebruik van deze wet door alleenstaanden moest tegengaan, maar door onenigheid binnen zowel de PVDA

als het CDA was hierover een verwarde en vertragende discussie ontstaan. In Ede eiste Brinkman dat het kabinet nu onmiddellijk zijn standpunt zou bepalen. Uit zijn woorden klonk de dreiging: als dat niet gebeurde, zou hij tegen een aantal accijnsverhogingen – met name op diesel en benzine – stemmen, die een essentieel onderdeel van de belastingplannen van het kabinet vormden. Het was geen nieuw geluid, want ook in september had de CDA-fractie deze onderwerpen al aan elkaar gekoppeld. De zaak lag voor haar zeer gevoelig. Ze vond dat het kabinet wèl aan lastenverhoging deed, maar daar te weinig bezuinigingen tegenover stelde.

Financieel gezien was het een betrekkelijk kleine kwestie; er waren enkele honderden miljoenen mee gemoeid. De discussie ging dan ook niet over geld, maar over een principe. De coalitiepartners waren het erover eens dat alleenstaanden recht hadden op zeventig procent van de uitkering van gehuwden en samenwonenden, zoals al lange tijd het geval was. De vraag was: moest dit recht in de wet komen, zoals de PVDA wilde? Een gevolg van opneming in de wet zou zijn dat de gemeente zou moeten aantonen dat een aanvrager samenwoont en daarmee slechts recht heeft op een uitkering van vijftig procent, de helft dus van de uitkering voor samenwonenden. Zonder wettelijk recht op zeventig procent zou de alleenstaande zelf moeten aantonen dat hij 'echt alleen' was. Met andere woorden: de bewijslast zou worden omgekeerd. Daar was het CDA voorstander van. In normale omstandigheden zou deze kwestie geen crisisdreiging waard zijn geweest, en zou er snel een oplossing voor worden gevonden. Maar zoals eerder de WAO, was nu de Bijstand voor de CDA-fractie uitgegroeid tot symbool van de 'stroperigheid'. Het was drie maanden voor de gemeenteraadsverkiezingen, en Wim Kok noch Ruud Lubbers zaten op één crisis te wachten. Onmiddellijk na het weekeinde volgde Torentjes-overleg, een extra ministerraadsvergadering, en een kamerdebat. Uiteindelijk rolde een compromis uit de bus, maar het kostte veel bloed, zweet en tranen.

De suggestie dat Brinkman bij het voorbereiden van zijn Groninge toespraak op het verkeerde been was gezet, was afkomstig van zijn voorlichter Frits Wester. Die seinde de pers telefonisch in over ambtelijke concept-teksten, waaruit Brinkman

had kunnen afleiden dat premier Lubbers en Bert de Vries zelf ook van zins waren de oude WAO-gevallen weer ter discussie te stellen. Een ANP-bericht hierover kwam vervolgens in de Kamer ter sprake, en Brinkman bevestigde dat bericht.

Met de kale, hyperactieve Frits Wester bracht Brinkman meer tijd door dan met zijn vrouw. Wester, toen 31 jaar oud, was uitgegroeid tot de belangrijkste steun en toeverlaat van de kroonprins. Hij was afkomstig uit Alkmaar, waar hij al op jeugdige leeftijd voorzitter werd van de plaatselijke jongerenafdeling van het CDA. Op zijn 23ste trad hij in dienst van de afdeling Voorlichting van de Tweede-Kamerfractie, waarvan hij een paar jaar later hoofd werd. Sinds 1992 werkte hij vol enthousiasme aan de promotie van Elco Brinkman.

Hij gelóófde in het 'produkt' Brinkman. 'Ik voel mij zeer thuis bij zijn visie en zijn kijk op de samenleving en dat gevoel van niet alles door de overheid laten regelen, maar proberen eerst eens te kijken wat je zelf kunt doen', vertelde hij in december 1993 voor de AVRO-microfoon. Zijn verwantschap ging zelfs verder dan de inhoud. In zijn Alkmaarse tijd had een plaatselijke krant hem eens 'de jonge Brinkman' genoemd en het viel inderdaad op, dat hij op een zelfde manier praatte: snel, onrustig, en met een voorliefde voor een wat oubollig soort beeldspraak.

Begin 1992 volgde hij een paar dagen lang de verkiezingscampagne van de Britse Conservatieven. In Londen zag hij hoe partijvoorzitter Chris Patten John Major aankondigde: wandelend over het toneel, met een zender-microfoon. Dat was iets voor Brinkman, dacht hij meteen. En de kroonprins voelde er wel voor. Al in zijn middelbare schooltijd had hij wel eens zonder kathedr, zonder papier toespraken gehouden. Dus werd in mei van dat jaar in Heerenveen de 'Brinkman-shuffle' gepresenteerd. Wester zat vol met dit soort ideetjes, zijn hersens stonden nooit stil en Elco Brinkman vond het allemaal prachtig. Toen de fractieleider eens moest spreken over de identificatieplicht in het Friese Buitenpost, gaf Wester hem zijn portefeuille, die vol met pasjes zat. Tijdens zijn toespraak haalde Brinkman die te voorschijn en zei tegen het publiek: 'Kijkt u eens. Zou hier ten dienste van de bestrijding van de misdaad niet één kaartje bij kunnen?' Wester was op zijn best in de promotiefilmpjes voor de televisie-zendtijd voor politieke partijen. Hij bedacht deze - in zijn woorden 'zap-bestendige' - videoclips zelf, en ze

bevatten consequent een eenvoudige boodschap, ondersteund door muziek en krachtige beeldtaal. Eerst Brinkman achter zijn werktafel, dan Lubbers in het Torentje, en vervolgens een *shot* waarin de twee gezamenlijk door het beeld liepen, dit alles met muziek van Neil Diamond: 'One by one, two by two, we will make it through.' Het bood de suggestie van een soepele, harmonische machtswisseling. Woorden waren minder belangrijk, het was de sfeer die telde. Een riskante aanpak, concludeerde de krant *Het Binnenhof* al in 1992, na een rondgang langs reclamedeskundigen. Deze Amerikaanse stijl werd in de vs alweer als achterhaald beschouwd, zeiden dezen. Politiek is geen commercieel produkt. De verpakking mag mooi zijn, ze komt over als 'nep' als de inhoud van de boodschap niet aanspreekt. De krant ging ook op bezoek bij de Amerikaan prof. Galen Irwin, die politicologie doceerde in Brinkmans woonplaats Leiden. Deze expert op het gebied van het charisma van politici zei: 'Namaak wordt vroeg of laat ontmaskerd.' Wester zelf was alleen maar razend trots. Elke keer als hij zijn filmpjes weer eens aan iemand kon laten zien, genoot hij, zoals een voetballer die na de wedstrijd zijn eigen doelpunt nog eens bekijkt.

Beeldvorming werd zo'n belangrijk onderdeel van de voorlichtingsactiviteiten van het duo Wester-Brinkman, dat de verpakking op den duur ging overheersen. Westers encensering van de Texelse rede, in februari 1992, was puur gericht op effectbejag. Zijn woede, toen hij in januari 1993 ten huize van Bert de Vries in Bergschenhoek vernam wat het bami-akkoord inhield, gold de *impact* die het akkoord zou hebben op Brinkmans imago. Ook de Groningse toespraak stond in het teken van de *image building* door Wester, die er voortdurend op uit was Brinkman neer te zetten als een daadkrachtig persoon. Het idee om nadruk te leggen op de 'oude WAO-gevallen' ontstond terwijl zij onderweg waren naar het noorden. Via de autotelefoon – het nummer was alom bekend – vroeg een journalist van de Evangelische Omroep hem wat Brinkman die avond zou zeggen. Wester schetste de inhoud, waarop de journalist vroeg of dit ook inhield dat Brinkman de uitkeringen van de bestaande WAO'ers opnieuw ter discussie wilde stellen. Een paar dagen eerder waren er hier en daar in de pers al berichten over verschenen, op basis van mededelingen vanuit de CDA-fractie. Tot commotie had dat niet geleid. Voor alle zekerheid nam Wester

vanuit Groningen telefonisch contact op met WAO-specialist Frans Wolters. Die bevestigde: ja, dat is ons standpunt, zó kan Brinkman het formuleren. En dat deed de fractieleider, in het volle licht van de schijnwerpers, en met de toevoeging: nog vóór de verkiezingen. Het klonk daadkrachtig, maar de politieke gevolgen kwamen voor zowel Wester als Brinkman als een complete verrassing. Daar hadden ze niet bij stilgestaan.

De CDA-elite zag de Wester-stijl aanvankelijk welwillend glimlachend aan, maar na de *shuffle* begon die glimlach te verstarren en sloeg de stemming geleidelijk om. Ten tijde van het bami-akkoord, begin 1993, had Ruud Lubbers al de verdenking gekoesterd dat de perschef de kwade genius was geweest achter Brinkmans crisiskoers. In september van dat jaar waarschuwden de drie *éminences grises* Biesheuvel, Schmelzer en Udink de lijsttrekker via het *CDA-Jaarboek* voor een teveel aan *image building*; en partijvoorzitter Wim van Velzen verzocht hem in het najaar herhaalde malen zijn voorlichter te manen tot terughoudendheid. Het was aan dovemansoren gericht. Brinkman ging voort op de ingeslagen weg, en liet Wester zijn gang gaan. In oktober verscheen een boek met de titel *Elco Brinkman*. Het bevatte enkele serieuze artikelen over hem als politicus en een reeks tweegesprekken. Het was echter vooral een plaatjesboek, dat de kiezer kennis wilde laten maken met de mens Brinkman, inclusief zijn vrouw Janneke en zijn kinderen. De keuze voor de uitgeverij, Kok uit Kampen, was niet toevallig: Kok had vroeger banden met de ARP gehad en publiceerde ook schilderwerk van Janneke, in de vorm van kalenders, boeken en een agenda.

Wester vond Brinkman ook bereid mee te werken aan artikelen in populaire bladen als *Margriet* en *Libelle*. Zelfs de roddelbladen *Privé* en *Weekend* kregen volop de kans om koppen te presenteren als 'De liefdesdans van Janneke en Elco', 'Elco Brinkman bloosde door sexy Karin Bloemen', 'Elco Brinkman mag van zijn kinderen niet naar Pin up Club kijken'. Frits Wester was een en al bereidheid om de serieuze vaderlandse pers uit te leggen waarom: 'De mening van een kwart van de samenleving wordt gekleurd door deze bladen.' Daarom kon men ze niet negeren, vond hij, evenmin als populaire televisieprogramma's. Spelletjesshows waren uit den boze, maar het uitreiken van de Televiziering voor het beste tv-programma van het

jaar aan Robert ten Brink – presentator van het veelbekeken ‘All you need is love’ – was prachtig, natuurlijk. Directe kritiek van CDA-prominenten kreeg Wester zelf overigens nooit; alleen Wim Deetman sprak hem een keer persoonlijk aan.

Zijn stijl was op zich niet uitzonderlijk; ook de voorlichters van andere politieke partijen kozen voor het *positioneren* van hun produkt. Maar Frits Wester was in deze de meest actieve, de meest creatieve, ging het verst. Zelfs de vele opmerkingen over Brinkmans ogen, die op het beeldscherm altijd wat star overkwamen, inspireerden hem. Hij liet een reeks ansichtkaarten maken die overal in het land in de grotere cafés werden verspreid. Een daarvan droeg de tekst ‘De Brinkman Look’ en had twee gaatjes, voorzien van schroeirandjes – een verwijzing naar die ‘laser’-ogen. Veel helpen deed het allemaal niet. Eerder het tegendeel: tussen 1989 en begin 1993 zakte het CDA in de opiniepeilingen geleidelijk terug van 54 naar zo’n 45, 46 zetels. Het Lubbers-effect was eraf. Tussen juli en september 1993 ging de lijn even opwaarts, richting 50 – wat de premier zelf interpreteerde als steun voor zijn beleid. Daarna werd het ‘Brinkman-effect’ werkzaam. In oktober dook de partij onder de 45 zetels, in december onder de 40.

Intussen had de CDA-programcommissie hard gewerkt aan een profiel van doortastendheid. Al bij de start van de werkzaamheden van de commissie, in mei 1993, was duidelijk dat vooral thema’s als het aanpakken van de sociale zekerheid, de studiebeurzen en uittredingsregelingen als de VUT en het wachtgeld voor ambtenaren centraal zouden staan. Omdat de verwachting was dat Elco Brinkman het program na de verkiezingen van ’94 in een regeerakkoord zou moeten inbrengen en vervolgens als premier zou gaan optreden, kreeg hij een centrale rol bij de opstelling ervan. Hij was het enige lid van de Tweede-Kamerfractie in de commissie, de Eerste-Kamerfractie had drie vertegenwoordigers. Protesten van ‘linkse’ CDA-Tweede-Kamerleden tegen deze samenstelling, die de commissie een nogal ‘rechts’ karakter gaf, hielpen niet.

Toen op 20 augustus het concept verscheen, werd al meteen duidelijk dat de tegenstelling tussen Brinkman en de Eerste-Kamerfractie enerzijds en de CDA-bewindslieden anderzijds, in de discussies rond het program zouden gaan doorwerken. Bij de

voorbereiding van het hart van het concept-program, het economisch deel, waren de hoofdrollen gespeeld door Brinkman, Wim van Velzen en SER-lid prof. Kolnaar. Zij vormden het 'doortastende' kamp. Bert de Vries en Ruud Lubbers vormden het 'pragmatische' kamp. Minister van Economische Zaken Koos Andriessen hield zich in deze fase niet veel met de zaak bezig. Merkwaardig genoeg bleven de financiële en economische experts uit de Tweede-Kamerfractie vrijwel geheel buiten beeld; alleen Frans Wolters praatte mee. Als adviseurs traden Jelle Zijlstra en Herman Wijffels op.

Het 'pragmatische' kamp kreeg pas in de gaten welke richting het opging, toen het concept goed en wel gereed was. In de inleiding werd de term 'waterscheiding' gebruikt, die Lubbers onmiddellijk uitlegde als een suggestie van een radicale breuk met het beleid van zijn derde kabinet. WI-directeur Jos van Gennip, uit wiens koker het woord kwam, had er allerlei brede politieke en maatschappelijke veranderingen mee aan willen duiden en het niet bedoeld als directe kritiek. Maar Lubbers was, door al het zich afzetten van Brinkman en Kaland tegen zijn beleid, inmiddels nogal overgevoelig geworden. In zijn wekelijkse persconferentie zei hij dat hij zijn derde kabinet juist een 'waterscheiding' tussen twee tijdperken vond, omdat Lubbers/Kok op veel terreinen wel degelijk daadkracht had getoond – met name op het gebied van de sociale zekerheid. Bovendien, zo zou op Prinsjesdag blijken, had Lubbers-III zojuist een begroting voor 1994 opgesteld, die de zwaarste bezuinigingen sinds de Tweede Wereldoorlog inhield.

Lubbers spitte zijn kritiek toe op het voornemen in het program om het minimumloon af te schaffen of te verlagen. Dat beschouwde hij inmiddels als achterhaald. Voor het bedrijfsleven was het praktische effect zeer betrekkelijk, aangezien in de meeste CAO's de laagste lonen een stuk boven het minimum liggen. Voor de aan het minimumloon gekoppelde uitkeringen was de kwestie niet belangrijk meer. Er was immers na de WAO-zomer van 1991 een wet (de Wet Koppeling Aanpassingsmechanismen) ingevoerd die het mogelijk maakte die uitkeringen indien nodig te bevriezen. Deze hernieuwde aanval op het minimumloon zou slechts leiden tot het oplaaien van het publieke debat over de 'koppeling' en veel maatschappelijke weerstand oproepen.

Bert de Vries had ook zijn bedenkingen tegen het program. Het denivelleringsdenken sprong van de pagina's, vond hij. De midden- en hogere inkomens werden gespaard, de lagere groepen daarentegen extra belast. Alle neoliberale stokpaardjes kwamen weer van stal. Het concept pleitte voor lagere toptarieven in de inkomstenbelasting, afschaffing van de vermogensbelasting, handhaving van de hypotheekrente-aftrek, stabilisering van het huurwaardeforfait. Tegelijk moesten de huren omhoog en de subsidies voor lagere inkomensgroepen omlaag; terwijl tegenover de afschaffing van het minimumloon geen koopkrachtbescherming voor de uitkeringstrekkers stond. Een waterscheiding, inderdaad. De Vries vond dat de 'oude garde', waaronder hijzelf, door dit programma werd neergezet als representant van een te zachte consensuspolitiek, die had verzuimd orde op zaken te stellen. Tijdens een topberaad in het Catshuis, in september, waarschuwde hij Brinkman in indringende bewoordingen voor de terugslag die het programma teweeg zou kunnen brengen. Als de kiezers bij de leiderswisseling van het CDA de boodschap zouden krijgen dat 'de bezuinigingspink van de nieuwe koning dikker zou zijn dan de lendenen van zijn voorganger', zouden al degenen die zich daardoor bedreigd voelden, wel eens kunnen gaan roepen: wat hebben wij met Brinkman en het CDA van doen! Er werd slechts lacherig op gereageerd. Het resultaat van de bijeenkomst was dat er geen duidelijke politieke lijn tot stand kwam en dat de meningsverschillen bleven voortbestaan.

Rond dezelfde tijd verscheen het rapport van de commissie-Buurmeijer en eind november barstte de discussie daarover in alle hevigheid los, gevolgd door het geruzie van PVDA en CDA over de Bijstandswet. De situatie werd volstrekt onoverzichtelijk, aangezien generatie-annex-richtingenstrijd nu zowel de politieke actualiteit als de discussies over het programma begon te domineren. Daar kwam bij dat Koos Andriessen van EZ waarschuwende geluiden liet horen over de tegenvallende economische ontwikkeling, zodat het program achterhaald bleek nog voor het definitief kon worden vastgesteld. In december volgde een nieuwe klap. De rekenmeesters van het Centraal Planbureau, die de verkiezingsprogramma's van alle partijen beoordeelden op hun effecten op de economische groei, de overheidsfinanciën en de werkgelegenheid, kwamen met een vernietigend

oordeel. Het CDA-programma zou op de korte termijn nauwelijks banen opleveren, pas na het jaar 2000 zou het vruchten gaan afwerpen.

Vanaf eind november 1993 duikelde het CDA omlaag in de opiniepeilingen. Elco Brinkman slaagde er niet in de definitieve versie van 'zijn' verkiezingsprogramma rond te krijgen, hij maakte in de Kamer strategische fouten, en hij kreeg steeds meer kritiek vanwege zijn overtrokken profileerdrijf. Op de achtergrond bleef de onvrede onder de ouderen over de AOW en de bezuinigingsplannen in de zorgsector doorsudderen, net als de problemen met de boeren en tuinders. Vanuit de CDA-achterban klonk nu ook verzet tegen het onderdeel in het concept-programma over het minimumloon. Brinkman, die naar Israël moest, liet het aan partijvoorzitter Van Velzen over om de kwestie op te lossen. Het gevolg was een compromis, waarin de term 'afschaffen' verdween, maar verlaging mogelijk bleef. In de gesprekken met het Centraal Planbureau over de doorrekening nam prof. Ad Kolnaar, vice-voorzitter van de programmissie, het voortouw. De voorzitter van de commissie, Gerrit Braks, had sinds maart nauwelijks een rol gespeeld. De regering had hem toen voorgedragen voor de post van directeur van de FAO, de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties. Zijn baan als KRO-voorzitter en het lobbyen voor de FAO-functie namen vrijwel al zijn tijd in beslag. Toen die lobby begin november op een mislukking uitliep, was Braks behoorlijk aangeslagen. Ook daarna waren Van Velzen en Kolnaar, wier samenwerking nogal wat te wensen overliet, degenen die zich het meest intensief met het program bezighielden.

Kort voor de kerst verscheen in het weekblad *Vrij Nederland* een interview met Bert de Vries en Enneüs Heerma, de staatssecretaris van Volkshuisvesting. Beiden maakten daarin kritische kanttekeningen bij Brinkmans publieke optreden. Heerma noemde Brinkman frivool. Politici 'zijn er niet om de mensen te amuseren' en 'om de talkshows en de praatprogramma's te vullen', vond de staatssecretaris. De Vries zei dat Ruud Lubbers en hij altijd soberder waren geweest, meer op de inhoud gericht. Later, toen deze uitspraken wijd en zijd in de pers gingen circuleren, had de minister, die het interview tevoren had ingezien, spijt van zijn goedkeuring. Maar toen was het kwaad al geschied.

Intussen dreigden ook premier Lubbers' toekomstplannen in het water te vallen. Tot december gold hij als de belangrijkste kandidaat voor de opvolging van Jacques Delors als voorzitter van de Europese Commissie; maar zoals elders zal blijken, verspeelde hij rond deze tijd de steun van de Duitse bondskanselier Helmut Kohl en kreeg hij concurrentie van zijn Belgische collega Jean-Luc Dehaene. Of hij hier zelf toen al van op de hoogte was? Sommigen van zijn tegenstanders zijn daar tot de dag van vandaag van overtuigd. Ze geloven dat Lubbers sindsdien een dubbele agenda had, en op twee paarden wedde: of het voorzitterschap van de Europese Commissie of een hernieuwd premierschap. Zijn gedrag vanaf december 1993 zou in hun ogen alleen zó te verklaren zijn. Hij zelf heeft deze suggestie altijd ver van zich afgeworpen.

De wijze waarop Elco Brinkman zich vanaf het najaar van 1993 gedroeg, riep het partijrapport 'CDA-politici in functie' in herinnering, dat Jan de Koning in 1992 had geschreven. Daarin stond een paragraaf over de vier 'draaikolken' waarin een politicus terecht kan komen. Twee daarvan leken nu geheel en al van toepassing op Elco Brinkman. De eerste was 'de kolk van angst' en zag er volgens De Koning zó uit: een politicus die slecht functioneert krijgt kritiek, en dat leidt weer tot angst voor beschadiging, tot verstarring en vluchtgedrag, en zo tot nóg slechter functioneren. De 'kolk van vervreemding' leek hier sterk op: kritiek op een politicus kan tot gevolg hebben dat die 'op de tenen gaat lopen', met als resultaat overbelasting, verstopte communicatie, afzondering, en ten slotte vervreemding.

Het kan pas achteraf worden onderkend: het rapport van Jan de Koning bood een goede analyse van de draaikolken waarin Elco Brinkman verzeild raakte. Het fractievoorzitterschap, de tijdrovende verwickelingen rond het verkiezingsprogramma, het voeren van een paar honderd gesprekken met kandidaat-kamerleden, de vele publieke optredens: het was alles bij elkaar uitermate zwaar, tè zwaar. Brinkman leek moeilijker toeganke-lijk; mensen die met hem spraken kregen het gevoel dat hij de dingen die ze zeiden niet goed meer kon opnemen en verwerken. Hij kwam buiten de werkelijkheid te staan. Zijn reactie op kritiek was: volharden in zijn eigen waarheden. Zijn angst, die zich in zijn ogen weerspiegelde, nam geleidelijk paranoïde vormen aan. Jan de Koning schreef in 1992: wanneer

iemand eenmaal in zo'n draaikolk zit, kan hij zich nauwelijks ontworstelen aan de greep ervan.

Terwijl in het zuiden van het land het Maaswater de Limburgers naar de lippen begint te stijgen, houdt de CDA-fractie in de Tweede Kamer op 22 december haar traditionele kerstdiner. De sfeer is gedeprimeerd. De kritiek van Heerma en De Vries in *Vrij Nederland* vormt onderwerp nummer één in de onderlinge gesprekken, de onvrede over de kandidaatstelling voor de aanstaande verkiezingen is een goede tweede, terwijl ook de waterstand enkelen wat zorgen baart. Lubbers houdt tot verrassing van velen een bijna geëngageerde toespraak, waarin hij de aanwezigen oproept als één man achter Brinkman te gaan staan. De kroonprins zelf komt mat en ongeïnspireerd over. Lubbers ervaart de bijeenkomst als nogal schokkend, omdat hij voor het eerst merkt hoeveel ongenoegen er in de fractie leeft, niet alleen over de wijze waarop Brinkman en Van Velzen de kandidaatstelling regelen, maar ook over de perikelen rond het verkiezingsprogram. Nogal wat fractieleden storen zich er hevig aan dat zij daar in het geheel niet bij betrokken zijn en soms de grootste moeite hebben er ook maar iets van hun opvattingen in te laten doorklinken. Aan het eind van die week gaat Brinkman, grieperig en afgemat, met zijn gezin en familie op wintersport. Na een week keert hij terug, en begin januari vertrekt hij opnieuw, ditmaal als lid van een parlementaire delegatie die Indonesië bezoekt. Tot half januari is hij moeilijk bereikbaar.

Intussen is Ruud Lubbers ervan overtuigd dat het met Brinkman en de aanstaande campagne fout gaat lopen. Hij besluit actie te ondernemen en begint meteen na de kerst met een reeks telefoontjes en gesprekken met mensen als Tineke Lodders (de vicevoorzitter van de partij), partijsecretaris Cees Bremmer, Luck van Leeuwen (die eind december Ad Kaland is opgevolgd als leider van de Eerste-Kamerfractie), Yvonne van Rooy en Ernst Hirsch Ballin, de nummers twee en drie op de kandidatenlijst. Op basis van die gesprekken bedenkt hij een plan van aanpak met drie elementen. Absolute topprioriteit heeft het vertrek van Frits Wester. Die moet nu echt weg. Punt twee is een oud KVP-idee, namelijk dat van een meervoudig lijsttrekkerschap. Naast Brinkman zouden Van Rooy en Hirsch Ballin daarin moeten figureren. Dat zou de aandacht van de pers, die haar kritische

aandacht nu op Brinkman concentreert, kunnen 'verspreiden' en het wat oudere deel van het CDA-electoraat kunnen aanspreken. Het derde element is het probleem Wim van Velzen. Lubbers probeert in het partijbestuur steun te vinden voor zijn opvatting dat deze nu eindelijk moet opstappen. Het is nog steeds mogelijk hem voor de start van de campagne in te ruilen voor een aansprekender figuur. Een kandidaat voor een interim-voorzitterschap heeft Lubbers al in zijn hoofd: Frans Andriessen. Hij stuurt Yvonne van Rooy naar deze voormalige fractieleider van de KVP, minister en Europees Commissaris, en spreekt ook zelf met hem. Ondanks deze aandrang laat Andriessen vanuit zijn woonplaats Brussel weten niet beschikbaar te zijn. Bovendien verzet Van Velzen zich. Hij beroept zich op de afspraak die in september 1993 in het DB is gemaakt: hij zal tot zijn vertrek naar het Europees Parlement in juli 1994 formeel voorzitter blijven, terwijl Tineke Lodders vanaf 4 mei feitelijk zijn taken zal overnemen.

Hoewel Elco Brinkman onder grote druk wordt gezet, weigert hij om Frits Wester weg te sturen; wel belooft hij wat verstandiger met de publiciteit om te gaan. Brinkman ziet evenmin iets in het meervoudig lijsttrekkerschap, omdat zo'n constructie door iedereen zal worden gezien als een verzwakking van zijn positie – ongetwijfeld een juiste gedachte. Hij stoort zich aan de bemoeizucht van de premier, en wordt bekropen door gevoelens van wantrouwen over diens bedoelingen. Lubbers zelf wordt door Brinkmans afwijzing nog bezorgder over de verkiezingen.

Het partijcongres van eind januari komt nu snel dichterbij. Daar zal Brinkman – die formeel alleen is *voorgedragen* als lijsttrekker – definitief worden aangewezen; bovendien zal het verkiezingsprogramma moeten worden vastgesteld. De weken daarvoor zijn hectisch. Wim Kok smaakt het genoeg een onverwachte belastingmeevaller van vier miljard aan te kunnen kondigen. Die zal de regering teruggeven aan de burgers – een leuk cadeautje. Van het WAO-front komen relatief gunstige berichten: door de strengere keuringsregels begint het aantal arbeidsongeschikten zich te stabiliseren. Kort daarop laten de opiniepeilingen voor het CDA een licht herstel zien, van 38 naar 41 zetels. Dit alles geeft Ruud Lubbers de hoop Elco Brinkman ertoe te kunnen

bewegen zich minder af te zetten tegen het kabinetsbeleid, dat immers wel degelijk positieve effecten blijkt te hebben. Het is een gouden kans, vindt Lubbers, maar Brinkman laat die liggen.

Op dinsdag 18 januari krijgt het kabinet een nieuwe minister. Een week daarvoor is Ien Dales, de PVDA-minister van Binnenlandse Zaken, plotseling overleden. Wim Kok heeft de burgemeester van Amsterdam, Ed van Thijn, gevraagd haar plaats in te nemen. Deze heeft 'ja' gezegd en wordt nu beëdigd. Als bekend PVDA'er kan hij door deze stap bovendien Wim Kok steunen in de verkiezingscampagne. De partij is sinds de WAO-zomer van 1991 in de peilingen wel wat omhooggekropen, maar zal altijd nog, zo laat het zich aanzien, een flink verlies moeten incasseren. Vier dagen na Van Thijns beëdiging komen *NRC Handelsblad* en het *Algemeen Dagblad* met artikelen waarin melding wordt gemaakt van mogelijke corruptie bij de Amsterdamse politie. De artikelen beschrijven het wantrouwen en de achterdocht die in december 1993 leidden tot opheffing van het zogenoemde Interregionale Recherche Team (IRT), een samenwerkingsverband van verschillende politiekorpsen ter bestrijding van de zware misdaad. Tijdens de campagne zal deze kwestie uitgroeien tot een affaire, die zowel Van Thijn als Ernst Hirsch Ballin van Justitie politiek beschadigt.

Op woensdag 19 januari keren Brinkman en de parlementaire delegatie terug uit Indonesië, en op de zaterdag daarna moeten tijdens een CDA-bestuursweekeinde in congrescentrum De Blijde Werelt in Lunteren knopen worden doorgehakt over het verkiezingsprogram. De doorrekening door het Centraal Planbureau, die begin december bekend werd, heeft de program-commissie in grote verwarring gedompeld. In het licht van de economische omstandigheden heeft het CPB voor de programma's van alle partijen een rekenmodel gehanteerd, dat uitgaat van een 'behoedzame' economische groei van 1,75 procent per jaar. In het concept-program van het CDA is uitgegaan van 'nulgroei' van lonen en uitkeringen, ofwel: een stijging die niet hoger ligt dan de inflatie. Dit zou tot een grotere economische groei leiden dan in het 'behoedzame' CPB-scenario, en zo tot een flinke toename van de werkgelegenheid. Het CPB heeft echter gesteld dat dit uitgangspunt niet reëel is, aangezien de overheid in ons land niet in staat is het bedrijfsleven te dwingen af te zien van loonsverhogingen. Er zal altijd enige loonstijging zijn,

die doorwerkt in de salarissen van ambtenaren en dus in de overheidsuitgaven. Daarmee is de financiële bodem uit het CDA-programm gevallen, terwijl ook de daarin voorspelde banengroei als sneeuw voor de zon is verdwenen. Elco Brinkman heeft de contacten met het Planbureau overgelaten aan Ad Kolnaar. Samen met Van Velzen heeft die aanvankelijk geprobeerd het CPB ertoe te bewegen het uitgangspunt van het CDA-programm toch te accepteren, maar die poging is vruchteloos gebleken.

In de loop van januari vindt een aantal bijeenkomsten plaats in het Torentje. Onder leiding van Ruud Lubbers proberen Bert de Vries, Koos Andriessen, Ad Kolnaar, Wim van Velzen, Elco Brinkman (voor zover in het land), en de adviseurs Jelle Zijlstra en Herman Wijffels een oplossing te vinden. Er wordt heel wat afgerekend en gediscussieerd. Het is duidelijk dat er maar één ding op zit: het programma moet flink aangepast worden, en wel door alle uitkeringen te bevrozen. Omdat deze dan achterblijven bij de inflatie, zullen ze feitelijk zelfs dalen. Daardoor verdubbelt het bedrag aan bezuinigingen in het programm naar achttien miljard gulden, over een periode van vier jaar gerekend. Door een groot deel hiervan als lastenverlichting naar de samenleving terug te sluizen, zal de werkgelegenheid met ruim honderdduizend banen groeien.

De vraag welke vorm die lastenverlichting moet krijgen, leidt vervolgens tot ernstige onenigheid tussen Koos Andriessen en Bert de Vries. Andriessen is voorstander van een flinke verlaging van de werkgeverslasten. Hij wil zelfs het financieringstekort nog wel wat laten oplopen, zodat de uitkeringen enigszins kunnen worden gespaard. De Vries is daar tegen: het overheidstekort moet verder omlaag. Bovendien voelt hij niets voor lagere lasten voor werkgevers. Dat zal de vakbonden immers prikkelen tot het stellen van hogere looneisen. Daarmee zal een deel van het positieve werkgelegenheidseffect weer verloren gaan. Die hogere lonen zullen het bovendien onmogelijk maken om de sociale uitkeringen mee te laten groeien, zodat de verschillen tussen werkenden en niet-werkenden toenemen. Nee, dan voelt De Vries meer voor de omgekeerde aanpak: de overheid moet juist voor de *werknemers* de lasten verlagen, want dan zullen de vakbonden genoeg nemen met geringe loonsverhogingen. Dat leidt dan vanzelf tot lagere kosten voor de werkgevers en het zal de afstand met de uitkeringen intact laten. De Vries vindt

Andriessens benadering bovendien nogal wrang: hoe kan men in een CDA-program grote lastenverlagingen voor werkgevers aankondigen en tegelijk een bevriezing van de inkomens van meer dan vier miljoen mensen, zonder enige maatregel ter bescherming van hun koopkracht?

Het eindresultaat van dit alles is nauwelijks inzichtelijk. De harde lijn blijft overeind: mogelijke verlaging van het minimumloon, bevriezing van uitkeringen, gecombineerd met lastenverlichting voor werkgevers en burgers. Het kernpunt – de bevriezing – komt op de laatste pagina's terecht, in de 'financiële verantwoording'. Er komen wel wat bezwerende formules in het program, over aandacht voor de bescherming van de koopkracht, maar die staan elders in het 120 pagina's tellende stuk en worden niet concreet uitgewerkt. De Vries, die alleen steun krijgt van Zijlstra, heeft verloren; de groep van Andriessen, Brinkman, Kolnaar en Van Velzen heeft gewonnen. Ruud Lubbers heeft geen duidelijke positie gekozen. Tijdens het weekeinde in Lunteren gaat het bestuur met het programma akkoord. Lubbers is teleurgesteld, vooral omdat het nog steeds de sfeer van een zich afzetten tegen het kabinetsbeleid draagt.

Dan gaat het compleet mis. Omdat Brinkman een verzoek van Wim van Velzen om een persconferentie te houden over het verkiezingsprogramma op het laatste moment afwijst, besluit de voorzitter het zelf te doen. Van Velzen is uiterst bezorgd over het beeld dat de pers na het bestuursweekeinde schetst. De nadruk ligt zijns inziens te veel op de verdubbeling van het bezuinigingsbedrag en te weinig op het feit dat het program nu voor de komende vier jaar een banengroei van ruim honderdduizend belooft. In een poging dit beeld te corrigeren, organiseert hij op donderdagmiddag 27 januari – tegen het advies van Brinkman en anderen in – een pers-*briefing* in het Kuyperhuis. Samen met Ad Kolnaar legt hij onder andere uit dat het CDA streeft naar loonmatiging, liefst tot de nullijn, en uitgaat van bevriezing van *alle* uitkeringen in de komende kabinetsperiode. Op de vraag 'ook de AOW?' antwoorden de twee bevestigend. Op zoek naar nieuws besluit het NOS-Journaal dit onderwerp eruit te pikken. Na afloop van de *briefing* gaat de partijvoorzitter op weg naar het Catshuis, voor het wekelijkse beraad op donderdagavond. Het Journaal interviewt intussen Kolnaar, en om zes uur klinkt op

het nieuws: 'CDA wil AOW bevrozen'. Niets over de gedachten achter het verkiezingsprogramma, niets over de werkgelegenheidseffecten, alleen dit uiterst gevoelige punt. Het voornemen tot bevrozing van de AOW was in feite al bekend, en ook in de programma's van de andere grote partijen gaan de bejaarden erop achteruit, maar de Journaal-redactie heeft, zonder het te beseffen, hiermee de lont in het kruitvat gestoken.

Pas na het Catshuisberaad dringt tot het CDA zelf door wat er gebeurd is. Vice-fractievoorzitter Frans Wolters bijvoorbeeld hoort het bericht op de autoradio, onderweg naar zijn huis in Venlo. Van schrik zet hij zijn auto langs de kant. Hij herinnert zich hoe zich in 1982 eenzelfde 'bedrijfsongeval' rond de AOW heeft voorgedaan. Tijdens een vergadering in de Tweede Kamer filosofeerde de toenmalige minister van Sociale Zaken Lou de Graaf losjes over de vergrijzing. Het was vlak voor de verkiezingen. De volgende dag kwam een van de dagbladen met de kop 'AOW ter discussie'. De hel brak los, de AOW werd meteen een campagne-*issue*, en het bleek zeer moeilijk het wantrouwen weer weg te nemen. Sindsdien geeft Wolters iedere nieuwkomer in de CDA-fractie die hem vraagt waar hij voorzichtig mee om moet springen, het antwoord: met de hypotheekrente, met de termen 'laatste waarschuwing' en 'nooit', en met de AOW. Iedere ervaren CDA-politicus weet het: kom niet aan de AOW, dat is dodelijk. En nu gebeurt het toch. Onderweg naar huis hoort hij met afgrijzen hoe Ad Kolnaar op de VPRO-radio heel precies en zakelijk een nadere uitleg geeft. Voor een econoom is het prima te volgen, maar Wolters krimpt ineen bij Kolnaars kilheid. Hij denkt: het is gebeurd.

De ouderenbonden beschuldigen Elco Brinkman nog diezelfde avond van woordbreuk, omdat hij in november had beloofd de AOW op peil te houden. Bovendien, zo zeggen de bonden, lijkt het CDA niet te begrijpen dat bejaarden de AOW als een ouderdomspensioen zien, en niet als een sociale uitkering. Wat de bonden niet weten, is dat Brinkman in werkelijkheid op dit punt een nederlaag heeft geleden in de programcommissie. Zijn voorstel om bejaarden die alleen van de AOW moeten leven te ontzien, en bejaarden met aanvullende pensioenen extra te belasten, heeft het niet gehaald. Sindsdien verdedigt hij, tegen zijn zin, de bevrozing. De volgende dag, vrijdag 28 januari, is de kwestie het onderwerp van gesprek op het verkiezingscongres

in De Doelen in Rotterdam. Onder druk van de publiciteit en van de partijtop doet Elco Brinkman op nogal geëmotioneerde wijze de toezegging dat het CDA 450 miljoen gulden extra zal uittrekken voor koopkrachtbescherming van de bejaarden. Maar het onderwerp zal niet meer van de publieke agenda verdwijnen.

Alle onvrede over het CDA en Brinkman balt zich nu samen. Als hij de volgende dag in De Doelen definitief als lijsttrekker wordt aangewezen, houdt Ruud Lubbers een toespraak. Hij spreekt – en dat valt op – over ‘Elco en zijn team’, daarmee verwijzend naar het door Brinkman verworpen idee van het meervoudig lijsttrekkerschap. Janneke overhandigt hij een doosje, gevuld met ‘incasseringsvermogen’. De lijsttrekker zelf is van plan aan het eind van de dag een lang verhaal te houden en toont zich geërgerd over verzoeken dit in te korten. Het gevolg is dat de Limburgse delegatie het congres voortijdig verlaat, terwijl andere congresgangers voortdurend op hun horloge kijken.

Direct na het congres verzoekt het DB Lubbers de campagne te ondersteunen. Aanvankelijk was de afspraak dat hij zich op de achtergrond zou houden, maar de omstandigheden zijn nu zo slecht, dat de partij zijn steun wel kan gebruiken. De premier verlaat het Torentje en houdt in allerijl een paar toespraken in het land, waar hij aan den lijve ervaart hoezeer het CDA in het slop zit: hij stuit voortdurend op ongenoegen bij ouderen, boeren, maar ook bij de achterban in de grote steden. Het is een confronterende ervaring, aangezien hij zich de voorgaande jaren steeds minder onder het ‘volk’ heeft begeven. Intussen komt Piet Bukman onder vuur te liggen. *De Volkskrant* onthult dat hij Koos Andriessen in een briefje heeft gevraagd een voorgenomen verhoging van de gasprijzen voor tuinders uit te stellen, mede met het oog op de verkiezingen. De prijsverhoging zal leiden tot een ‘explosie’ van woede bij de tuinders, vreest Bukman. ‘De politieke prijs van een explosie zal hoog zijn en volledig door het CDA betaald worden.’ Vooral dit laatste punt biedt andere politieke partijen de mogelijkheid de minister van Landbouw te beschuldigen van misbruik van zijn positie. Lubbers laat in antwoord op kamervragen weten Bukmans handelwijze ‘staatsrechtelijk niet juist en overbodig’ te vinden. Het *Agrarisch Dagblad* schrijft dat de CDA-top Bukman niet meer terug wil als minister in een volgend kabinet.

Donderdag 10 februari is de laatste dag waarop het CDA procedureel nog van lijsttrekker kan wisselen: 82 dagen voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Kort daarvoor heeft een lid van de oude CDA-elite Ruud Lubbers daarop gewezen. Het is maar één van de vele geluiden die rond die tijd in die kring in toenemende mate de kop opsteken, en die allemaal hetzelfde inhouden: Ruud, doe jij het alsjeblieft nog een vierde keer. Tegelijkertijd bespreekt diezelfde kleine kring de mogelijkheid Lubbers ter vervanging van Van Velzen als interim-voorzitter te kiezen. Hij is daartoe bereid, maar Elco Brinkman – die dit ervaart als een opmaat naar een vierde periode-Lubbers – is mordicus tegen. Lubbers mag helpen, maar niet te veel.

Op 2 maart vinden de gemeenteraadsverkiezingen plaats, die het CDA – omgerekend in kamerzetels – doen zakken van 54 naar 39, en de PVDA van 48 naar 32. De grote winnaars zijn de VVD, D66, extreem rechts, GroenLinks, de Socialistische Partij, en een lange reeks lokale partijen. Opvallend is de winst van een aantal ouderenpartijen. De CDA-top reageert besluiteloos. Kort voor de gemeenteraadsverkiezingen heeft Wim van Velzen met Elco Brinkman gepraat. Hij stelde toen dat de slechte uitslag die zich aftekende, personele consequenties zou moeten hebben. Met andere woorden: of hij of Brinkman zou moeten opstappen, en hij vindt zichzelf als eerste in aanmerking komen. Maar als Van Velzen dit op de verkiezingsavond opnieuw met Brinkman bespreekt, valt er geen besluit. Op vrijdag 4 maart eisen P. van der Krabben, CDA-lijsttrekker in Den Bosch, plus enkele van zijn collega's uit grote gemeenten, dat de partij het verkiezingsprogramma op het punt van de AOW aanpast; het gebaar van de 450 miljoen is onvoldoende om de onrust weg te nemen.

Het bestuur, dat die dag vergadert, dringt niet aan op een affreden van Van Velzen, hoewel een deel van de leden twijfelt. In een aansluitende vergadering van het partijbestuur met een veertigtal lokale lijsttrekkers eist de lijsttrekker van Amsterdam wèl dat hij opstapt, maar door ingrijpen van Wim Deetman wordt dit geluid direct de kop ingedrukt. Na afloop meldt Elco Brinkman dat het program niet zal worden aangepast. De achterban blijft morren. Op zondag presenteert het KRO-programma 'Brandpunt' een enquête, waaruit blijkt dat 72 procent van de CDA-kiezers het oneens is met de bevrozing van de AOW, en dat 32 procent van plan is om niet meer op de partij te stemmen.

Maandag 7 maart is een dag van koortsachtige besprekingen in het Kuyperhuis, het hoofdkwartier van de partij in Den Haag. Om 12 uur komt de campagneraad bijeen, bestaande uit enkele DB-leden en de top van de lijst. Daar valt het besluit dat Brinkman een verklaring zal afleggen, in de vorm van een persbericht. Maar zijn perschef Wester en zijn vertrouweling in de fractie Hans Hillen, met wie hij telefonisch contact heeft, raden hem dit ten sterkste af. De pers ruikt bloed, zo'n verklaring zal direct worden uitgelegd als een *mea culpa*, en het gevaar is reëel dat de roep om zijn hoofd daar meteen achteraan komt. Brinkman wordt hier onzeker van en laat zich overtuigen. Het persbericht gaat vooralsnog niet uit.

Om een uur of vier komt het dagelijks bestuur bijeen. Van Velzen zegt te vinden dat hij moet aftreden, maar Tineke Lodders-Elfferich, die hem dan zou moeten vervangen, en het DB zijn daar niet voor. Als Wim Spit, voorzitter van het CDA-Amsterdam, in het Journaal van 6 uur laat weten dat Van Velzen in zijn ogen weg moet, hakt deze eindelijk zelf de knoop door. Voor hij zijn persverklaring laat uitgaan, praat hij met Brinkman en waarschuwt hem: ik neem nu de politieke verantwoordelijkheid voor het AOW-debâcle en het verlies bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het is aan jou de ouderen gerust te stellen met een substantiële aanpassing van het verkiezingsprogramma en het verlies om te buigen. Als dat je niet lukt, als je minder zetels haalt dan bij de gemeenteraadsverkiezingen, ben jij aan de beurt om op te stappen, en wel op 3 mei, de dag van de Tweede-Kamerverkiezingen, en geen dag later. Brinkman reageert hier niet op. Van Velzen verlaat het Kuyperhuis – om de pers te ontlopen – via de achterdeur. Diezelfde avond spendeert een klein gezelschap in de kamer van partijsecretaris Cees Bremmer een fles wijn aan zijn aftreden. De partijvoorzitter heeft vermoedelijk nooit beseft hoe slecht hij bij sommige DB-leden en medewerkers van het partijbureau lag.

Elco Brinkman kondigt nu aan dat het programma alsnog zal worden bijgesteld. In een brief van 10 maart aan het partijbestuur omschrijft hij de nieuwe positie: 'De AOW als basispensioen blijft een onvervreemdbaar verzekerd recht, ook in de toekomst. Bevriezing van de AOW voor vier jaar is geen doelstelling van het CDA-beleid.' Maar veel ouderen zijn hun vertrouwen in de partij kwijt en Brinkman zal ze hiermee niet terugwinnen.

Frits Wester merkt inmiddels dat het steeds moeilijker wordt om campagne te voeren. Hij probeert voor de pers interviews te regelen met prominenten als Wijffels en Zijlstra, maar die willen niet. Hij benadert oud-premier Dries van Agt. Die wil best wat optredens verzorgen, maar dat stuit op formele bezwaren van Hans van den Broek. Van Agt is inmiddels ambassadeur van de Europese Gemeenschap in Washington. Van den Broek, die als EG-commissaris de superieur van Van Agt is, vindt dat de oud-premier uit hoofde van zijn huidige functie niet voor het CDA kan optreden. Yvonne van Rooy, Lubbers' protégé, reageert uiterst terughoudend op Westers verzoeken, en hetzelfde geldt voor Wim Deetman.

Op vrijdag 18 maart neemt Ruud Lubbers even tijd voor zijn verdere carrière. Hij schrijft een brief aan bondskanselier Helmut Kohl, waarin hij meldt dat hij inmiddels heeft begrepen dat de Belgische premier Jean-Luc Dehaene ook kandidaat is voor de opvolging van Jacques Delors als voorzitter van de Europese Commissie. Is dit waar en kan hij hier eens met Kohl over spreken? In het verkeer tussen regeringsleiders zou een snelle reactie op zijn plaats zijn, maar na een paar dagen heeft Kohl nog steeds niet geantwoord. Voor Lubbers, die uitgaat van Kohls steun aan zijn kandidatuur, is dit een verontrustend signaal.

Rond diezelfde tijd benadert hij opnieuw Frans Andriessen en vraagt of deze eventueel beschikbaar is als premier. Indien het CDA ondanks een fors verlies na de verkiezingen de grootste partij blijft, kan zich de situatie voordoen dat Brinkman toch niet acceptabel is, zo is zijn argument. Andriessen, die hierover ook nog met Brinkman zelf spreekt, geeft geen uitsluitsel, maar zegt ook geen 'nee'.

Op dinsdag 22 maart ontvangt het kabinet een rapport over de opheffing van het IRT, waarover in januari opschudding was ontstaan. Het beschrijft onder andere de vele communicatiestoornissen die bestonden tussen politie en justitie, waar het ging over de gebruikte opsporingsmethoden. Als minister van Justitie draagt Hirsch Ballin hiervoor de medeverantwoordelijkheid. De PvdA'er Ed van Thijn heeft een dubbelrol: tot begin januari was ook hij als burgemeester van Amsterdam bij het IRT betrokken, en nu moet hij als minister van Binnenlandse Zaken verantwoording afleggen over zijn optreden in zijn vorige func-

tie. Voor beide bewindslieden dreigt dus zwaar weer. In zijn dagboek, dat later in 1994 onder de titel *Retour Den Haag* wordt gepubliceerd, beschrijft Van Thijn hoe hij Lubbers op die dinsdag de 22ste maart ontmoet in het Torentje om over het IRT-rapport te spreken. Plotseling begint de premier zijn zorgen over het algemene politieke klimaat te uiten. Van Thijn vindt hem somber en vermoeid, terwijl Lubbers klaagt dat het kabinet 'onder zijn handen' afbreekt. Blijkens het dagboek denkt Van Thijn niet verder over de redenen van deze ontboezeming; al zijn aandacht wordt opgeslokt door de IRT-affaire.

Lubbers is inderdaad op. In het kabinet is de 'stropoerigheid' naar zijn gevoel sterk toegenomen, omdat de PVDA sinds het najaar eigenlijk geen stap meer durft te verzetten en een puur defensief soort 'catenaccio-voetbal' speelt. Zijn Europese toekomst is onzeker. Sinds de zomer van 1993 heerst binnen zijn eigen partij een oplopende crisissfeer. De CDA-fractie zegt steeds openlijker het kabinetsbeleid maar niets te vinden. Hij heeft het gevoel van niemand enige waardering meer te krijgen – getuige de non-reactie op de belastingmeevaller, en ook op een langdurig tv-optreden, anderhalve week eerder, in 'Het Capitool'.

Waarom zou hij nog langer de schijn ophouden? Als Brinkman dan vindt dat hij, Lubbers, het allemaal verkeerd ziet, dat hij best redelijk door de verkiezingen kan komen, dat het program goed is, dat de premier zich helemaal nergens mee hoeft te bemoeien, laat het hem dan ook maar uitzoeken. Die dag neemt hij de pen ter hand en begint hij een brief aan Wim Deetman. Lubbers schrijft de kamervoorzitter – in concept – dat hij de koningin het ontslag van zijn kabinet wil aanbieden. 'De reden is gelegen in het feit dat ik nu, aan de vooravond van het Paasreces de balans opmakend, moet constateren dat de afgelopen maanden steeds duidelijker is gebleken dat het kabinet onvoldoende vertrouwen in de Kamer geniet.' Het is een lange brief, waarin hij probeert de verantwoordelijkheid voor dit gebrek aan steun gelijkelijk over de PVDA en zijn eigen CDA te verdelen. Hij beseft dat deze stap in de publieke opinie het beeld zal oproepen dat hij ook zelf afstand neemt van zijn derde kabinet en dat hij Elco Brinkman gelijk geeft in diens kritiek op de 'stropoerigheid' daarvan. Hij doopt de brief voor zichzelf 'dynamiet-concept'. Als een hedendaagse Jan van Speijk wil hij met een grote knal een einde maken aan zijn carrière als minister-president.

De volgende dag licht hij een select gezelschap in over zijn voornemen: Wim Deetman, Elco Brinkman, Tineke Lodders, Wim Kok en *last but not least* zijn oude vriend Jan de Koning. Kok is vierkant tegen, Elco Brinkman ziet het wel zitten, Wim Deetman twijfelt. Het belangrijkste is echter de mening van Jan de Koning, en die schiet zijn strijdmakker te hulp. Doe het niet, zegt hij in een gesprek op donderdag 24 maart, want je krijgt er spijt van. Het argument dat het kabinet niets meer uit handen krijgt, is niet sterk, want dat gebeurt kort voor verkiezingen nooit. Dit is niet geloofwaardig, dit is alleen maar een kwestie van moedeloosheid. Ten onrechte, want je hebt als premier een goede *job* gedaan, ook in je derde kabinet. Doe het jezelf niet aan. Deze oppepper is precies wat Lubbers nodig heeft.

Weer een dag later, vrijdag de 25ste, laat hij Deetman, Brinkman en Lodders in een vertrouwelijk briefje weten dat 'het' niet doorgaat. Diezelfde dag bespreekt de ministerraad het rapport over de IRT-affaire, tegen de achtergrond van vernietigende perscommentaren. Van Thijn vindt dat hij als minister van Binnenlandse Zaken zijn gedrag in zijn vorige positie, als burgemeester van Amsterdam, best zelf tegenover de Kamer kan verdedigen. In zijn dagboek beschrijft hij hoe Lubbers hem aan het einde van de ministerraad verwijt met deze houding het einde van het kabinet in te luiden. Als de premier vervolgens naar de koningin vertrekt, maakt Wim Kok Van Thijn deelgenoot van zijn grote zorgen over de uitkomst van dat gesprek. Lubbers heeft zijn vice-premier blijkbaar nog niet verteld, dat hij een dag eerder juist heeft besloten het kabinet toch maar niet te laten springen.

Zaterdag 26 maart vindt in het Catshuis een vertrouwelijk beraad plaats van Lubbers, Brinkman, Van Leeuwen, Deetman en waarnemend-partijvoorzitter Lodders. Hier doet Lubbers het volgende voorstel: Elco Brinkman zal lijsttrekker blijven, maar bekend maken dat niet hij, maar Frans Andriessen de kandidaat-premier voor het CDA zal zijn. Yvonne van Rooy is daar vóór, Tineke Lodders eigenlijk ook, maar zij verschuilt zich achter haar rol als voorzitter van de bijeenkomst en spreekt zich niet uit. Van Leeuwen en Deetman zijn tegen. De reactie van Elco Brinkman laat aan duidelijkheid niets te wensen over: dat zal ik niet meemaken. Lubbers is woedend en teleurgesteld.

In de rust van de zondag laat hij alles wat er sinds het najaar van 1993 is gebeurd, nog eens de revue passeren. In november is hij al tot de conclusie gekomen dat de fouten van zijn kroonprins geen incidenten zijn, maar systematiek vertonen. Hij beschouwt Brinkmans gedrag als stoerdoenerij, als een afwijzing van de oude garde en haar beleid, terwijl hij geen overtuigend alternatief weet te bieden. In feite heeft die oude garde wel degelijk een 'stevig' beleid gevoerd, vindt de premier, zelfs in het kabinet met de PVDA, die soms bijna over de grens van het mogelijke is geduwd. De nieuwe *hardliners* en met name Elco, zijn bezig een drama te veroorzaken. Brinkman komt als CDA'er niet geloofwaardig over en de kiezers zullen zich ongetwijfeld massaal van hem afkeren. Het CDA is in een koers van zelfvernietiging geraakt, Brinkman wil blijkbaar doorgaan tot de politieke dood erop volgt. Dit moet worden gestopt.

Hij schrijft een brief, die hij de maandag daarna voorlegt aan een vertrouweling. Het kernpunt is: Brinkman moet beslist terugtreden. Hij suggereert twee alternatieven: Deetman als zowel lijsttrekker en kandidaat-premier, of Van Rooy als lijsttrekker in combinatie met een kandidaat-premier als Andriessen of Peter Kooijmans, de minister van Buitenlandse Zaken die sinds januari 1993 als opvolger van Hans van den Broek groot gezag heeft verworven. De vertrouweling raadt hem af de concept-brief te versturen. Misschien valt er met praten meer te bereiken.

Op Eerste Paasdag, zondag 3 april, reist Tineke Lodders-Elfferich naar Rotterdam voor een bezoek aan de premier, die de dag daarop naar Indonesië zal gaan en pas vrijdag terug zal keren. Daar, in Lubbers' woning in Kralingen, komt het hoge woord eruit. De interim-voorzitster vraagt hem zich alsnog beschikbaar te stellen. Als we besluiten tot wisseling van kandidaat-premier, zegt ze, dan vind ik dat je niet moet uitsluiten dat jij dat zal zijn. Dat is een verkeerde gedachte, reageert Lubbers. Hij prefereert de inschakeling van Andriessen, Kooijmans, wellicht Deetman.

Op Tweede Paasdag vliegt Lubbers samen met minister Kooijmans naar Jakarta. 's Woensdags krijgt hij in zijn hotel de laatste opiniepeilingen onder ogen. Die zijn desastreus: het CDA staat op dertig zetels, D66 is nu even groot, en PVDA en VVD staan beide een zetel hoger. Op donderdag – een dag eerder dan

voorzien - reist de premier terug. Inmiddels is Tineke Ladders radeloos. De volgende avond, vrijdag 8 april, zal zij deelnemen aan een bijeenkomst van de top van de lijst en van Deetman en Van Leeuwen. Ze besluit nu, een krappe maand voor de verkiezingen, op die bijeenkomst de vervanging van Elco Brinkman aan de orde te stellen. Lubbers heeft haar op Eerste Paasdag ook gezegd: als het niet anders kan, zal ik inderdaad voor een vierde keer beschikbaar zijn. Maar alleen als Brinkman het accepteert.

HOOFDSTUK I I

De stranding

*Hoe het CDA de verkiezingen, de macht
en de kroonprins verloor*

Diep in de nacht van donderdag 7 op vrijdag 8 april loopt Frits Wester in de wandelgangen van de Tweede Kamer zijn collega Jan Schinkelshoek tegen het lijf. Zijn voormalige baas, nu persvoorlichter van minister Hirsch Ballin, heeft een vraag. 'Waar ben je morgen?' 'Thuis', antwoordt Wester. Op vrijdag vergadert de Kamer niet, en hij wil een vrije ochtend nemen. 'Hou je maar liever beschikbaar', zegt Schinkelshoek. 'Er staat misschien iets vervelends te gebeuren; ik kan je alleen niet vertellen wát.'

Het is geen toeval dat de twee voorlichters op dat tijdstip nog in de Kamer zijn. Vanaf twee uur 's middags heeft het parlement gedebatteerd over de IRT-zaak, waarbij zowel Hirsch Ballin als minister Van Thijn zware kritiek te verduren kregen. In de loop van de avond is een motie van afkeuring ingediend tegen Hirsch Ballin. Hij is als minister van Justitie medeverantwoordelijk voor de falende controle op het Interregionale Recherche Team, waarover in januari nogal wat commotie ontstond. Het is nu drie uur. Zojuist heeft de Kamer die motie verworpen. De CDA-fractie heeft serieus overwogen haar te steunen en Hirsch Ballin te laten vallen, maar heeft daar op het laatste moment van afgezien. Wel komt er een parlementair onderzoek naar de opsporingsmethoden die de recherche gebruikt in de strijd tegen de zware misdaad, omdat er ernstige twijfel is gerezen over de toelaatbaarheid daarvan. Toen Hirsch Ballin en Van Thijn twee weken eerder, op 21 maart, een onderzoeksrapport over de IRT-zaak ontvingen, was meteen al duidelijk dat deze zaak ernstige politieke consequenties kon hebben. In het weekeinde van 26 en 27 maart heeft Hirsch Ballin aangeboden af te treden, maar dat heeft de

premier – die toen zelf net zijn ‘dynamiet-concept’ in de prullenbak had gegooid – hem uit zijn hoofd gepraat. Nu de motie van wantrouwen van tafel is, lijkt de kou uit de lucht. Slechts tijdelijk, zo zal anderhalve maand later blijken: eind mei, enkele weken na de verkiezingen, worden zowel Hirsch Ballin als Ed van Thijn alsnog tot aftreden gedwongen.

Wat Schinkelshoek Wester deze nacht niet mag vertellen, is dat Hirsch Ballin tijdens het debat de mededeling heeft gekregen dat de Fiscale Inlichtingen- en Opsporingsdienst (FIOD) de volgende ochtend een actie zal ondernemen die politiek gevoelig ligt. Het gaat om een inval bij ene Arie Valkenburg, voormalig eigenaar van een textielonderneming in Scherpenzeel. Deze heeft zijn onderneming in 1989 verkocht en de miljoenenopbrengst ondergebracht in een financiële beheersmaatschappij, genaamd Arscop. Dit alles zou niemand interesseren, ware het niet dat Arie Valkenburg een oom is van Janneke Brinkman-Salentijn. Op zijn verzoek is zijn aangetrouwde neef Elco in 1992 commissaris van Arscop geworden. En nu wordt Arie Valkenburg verdacht van belastingfraude.

De volgende ochtend rond half tien ontvangt Frits Wester een telefonische tip. Het KRO-televisieprogramma ‘Reporter’ zal die avond uitgebreid verslag doen van de Arscop-kwestie. Wester schrikt zich een ongeluk. Via Jan Schinkelshoek krijgt hij bevestiging van het bericht over de inval; deze vertelt hem ook dat Justitie op datzelfde moment probeert Brinkman te bereiken. Vervolgens belt hij in allerijl de eindredacteur van ‘Reporter’, Fons de Poel, die hem het aanbod doet Brinkman direct na de uitzending ruimte te geven voor een reactie. Dan begint hij, aannemende dat Elco hem zo wel zal bellen, aan enkele achterstallige huishoudelijke karweitjes. Maar Brinkman belt niet. Het loopt al tegen half twaalf als Wester zijn ongeduld niet meer kan bedwingen en, staande in zijn onderbroek naast de strijplank, de telefoon pakt. Brinkman neemt in alle rust op. Wester zegt: ‘Je hebt het gehoord?’ ‘Ik heb niks gehoord’, antwoordt Brinkman. Trillend op zijn benen, als bracht hij een overlijdensbericht over, doet Wester verslag. Het staat vast dat hierover een rel zal ontstaan; het Journaal zit al bij de KRO om de opnamen te bekijken en zal hier zeker een groot *item* van maken. Brinkman zwijgt geruime tijd, en zegt dan: ‘Ook dat nog, ook dat nog.’ Het is vijftieng dagen voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Het

CDA heeft in de peilingen een dieptepunt bereikt. Hij wordt al wekenlang geteisterd door negatieve publiciteit en hij is er heilig van overtuigd dat Lubbers hem wil afzetten om zelf weer op het toneel te verschijnen. En nu komt er nog een bezoeking bij.

Tien minuten later belt hij Wester terug. Ze spreken af elkaar te ontmoeten in de Tweede Kamer. Daar aangekomen probeert Wester de KRO zover te krijgen dat hij nog diezelfde middag samen met Brinkman het ruwe materiaal van de uitzending kan zien. Dat weigert de omroep: ze kunnen de gemonteerde versie om half acht 's avonds bekijken, twee uur voor de uitzending. Intussen blijkt Elco Brinkman ten prooi aan verwarring. Hij wil zich het liefst aan alles onttrekken, maar Wester bezweert hem dat hij iets moet *doen*. 'Ze zullen je achtervolgen tot in je tuin, Elco', zegt hij. Via de telefoon geeft kamerlid en vertrouweling Hans Hillen, die door Frits Wester is ingeschakeld, Brinkman echter het tegengestelde advies: doe niets, ga niet in de verdediging, speel niet je eigen advocaat.

Rond die tijd komt *NRC Handelsblad* uit. Jaap van der Ploeg van de Rijksvoorlichtingsdienst onderbreekt de ministerraad om hem uit te delen. De krant was 's morgens door de KRO in vage termen uitgenodigd voor een belangrijke pers-viewing, maar is alvast zelf op onderzoek uitgegaan. Met succes, want de *NRC*-verslaggevers zijn erin geslaagd binnen een paar uur het verhaal te achterhalen, en ze brengen het prominent op de voorpagina. Ruud Lubbers maakt zo snel mogelijk een einde aan de vergadering en snelt weg om Brinkman te bellen. Ook vanuit het partijbureau en het Torentje klinkt nu per telefoon: geef geen commentaar. Lubbers laat weten dat hij in zijn wekelijkse tv-optreden 'schande' over de KRO zal roepen: deze uitzending, zo kort voor de verkiezingen, kan toch alleen als een 'actie beschadiging lijsttrekker CDA' worden gezien!

Ondanks de negatieve adviezen van alle anderen laat Brinkman zich toch door Wester overhalen tot het afleggen van een verklaring voor het Journaal van RTL-4, waarin hij spreekt van een 'misselijkmakende hetze' en een 'schandelijke en ongefundeerde beschadigingsactie'. Zodra de opnamen door RTL-4 buiten op het Plein gemaakt zijn, loopt hij met Wester naar de NOS-studio aan het Lange Voorhout. Het loopt tegen vijf uur in de middag. Onderweg gaat Westers zaktelefoon. Het is Hillen, die Brinkman nog een keer op het hart drukt: geef geen commen-

taar. De kroonprins besluit nu dit advies te volgen. Om zes uur maakt het NOS-Journaal uitvoerig melding van de Arcscop-affaire, zonder Brinkman.

Vanaf dat moment begeleidt niet Wester maar Hillen de publiciteit rond de Arcscop-zaak. Deze oud-journalist en oud-voorlichter meent dat hier sprake is van een *blessing in disguise*, een unieke mogelijkheid om een *underdog*-effect te bewerkstelligen. Tot nu toe heeft de CDA-aanhang geen duidelijk waarneembare aanstoot genomen aan de kritische wijze waarop de media Brinkman bejegenen, maar de KRO-uitzending kan daar verandering in brengen en het gevoel oproepen dat nu niet alleen de lijsttrekker, maar ook het CDA zelf op een *unfaire* manier wordt behandeld. Zo kan de verdeeldheid omslaan in nieuwe eensgezindheid. Tegen deze achtergrond adviseert Hillen Brinkman een houding aan te nemen die een premier-inspe waardig is: toon evenwicht en bedachtzaamheid, handel niet paniekerig, neem geen overhaast besluit je commissariaat neer te leggen, en laat de zaak eerst grondig onderzoeken door respectabele deskundigen.

Om zeven uur begeeft Brinkman zich naar een dineetje in het Promenade Hotel, een jaar eerder nog een van de vele decors voor de bami-crisis. Het is een bijeenkomst die al eerder is afgesproken, ter voorbereiding op de laatste fase van de campagne. Tot dan toe is er geen enkele regie in de wijze waarop de top van de CDA-lijst zich in de publiciteit manifesteert. Nummer 2, Yvonne van Rooy, heeft zich nauwelijks laten zien; nummer 3, Ernst Hirsch Ballin, is volledig in beslag genomen door de IRT-zaak en kampt bovendien al enkele weken met ernstige rugklachten. Nu de campagne op volle toeren zal raken en Elco Brinkman na het weekeinde met een bus door het land gaat rijden, moeten er afspraken worden gemaakt. In een apart eetzaaltje verzamelen zich in totaal negen mensen: naast Brinkman, Van Rooy en Hirsch Ballin zijn dat kamervoorzitter Wim Deetman (nummer 4 op de lijst), staatssecretaris Enneüs Heerma (nummer 5), en de kamerleden Frans Wolters en Jaap de Hoop Scheffer (de nummers 7 en 8), waarnemend partijvoorzitter Tineke Lodders, en Luck van Leeuwen, de fractieleider in de Eerste Kamer. Het is een gezelschap dat wordt overheerst door angst, ambitie, onzekerheid en wantrouwen, maar waarvan de leden elkaar op een merkwaardige wijze in een houdgreep heb-

ben. Laten we ze nalopen. Tineke Lodders is van plan deze avond te spreken over het inzetten van een nieuwe kandidaat-premier naast Brinkman, mogelijk Lubbers. Yvonne van Rooy vindt, in het voetspoor van Ruud Lubbers, dat Brinkman zou moeten aftreden; terwijl Ernst Hirsch Ballin steeds voorstander is geweest van Lubbers' eerste plan: het meervoudig lijsttrekkerschap. Heerma heeft openlijk kritiek geuit op Brinkmans campagne-stijl. Er zijn dus vier voorstanders van het 'afzetten' van Brinkman. Dat Tineke Lodders een van hen is weet niemand, terwijl twee anderen betrekkelijk weinig gezag genieten: Van Rooy omdat ze een protégé van Lubbers is, en Hirsch Ballin, die door de IRT-affaire toch beschadigd is. De vierde – Heerma – zit in een gevoelige positie, omdat hij hoopt in een volgend kabinet terug te keren.

Daartegenover staan twee voorstanders van het handhaven van Brinkman: Van Leeuwen en De Hoop Scheffer. Bij deze laatste speelt eveneens persoonlijke ambitie een rol: de buitenspecialist van de CDA-fractie is al eens in beeld geweest voor een overstap naar het kabinet en hoopt in een kabinet-Brinkman een ministerspost te bemachtigen. Brinkman zal immers ongetwijfeld veel nieuw talent binnen willen halen. De laatste twee aanwezigen hebben geen duidelijk standpunt. Frans Wolters houdt zich op de vlakte, en ook bij hem speelt eigenbelang een rol. Hij wil wel fractieleider worden, en dat kan alleen als Brinkman vertrekt – hetzij naar een kabinet, hetzij uit de politiek. De positie van Wim Deetman ten slotte is ook tweeslachtig. Deze heeft de stille wens dat hij wellicht degene kan worden die in plaats van Brinkman als kandidaat-premier het slot van de campagne in gaat. Waarschijnlijk weet hij dat Lubbers hem op zijn lijstje heeft staan. Het is dus in zijn belang Brinkman weg te werken.

De Arscop-zaak maakt de situatie alleen maar ingewikkelder. De hele avond domineert die het gesprek. Brinkman begeeft zich verschillende keren naar de keuken voor het plegen van telefoontjes, onder andere met jurist en CDA-Eerste-Kamerlid Jaap Glasz, die hem namen geeft van deskundigen die een onafhankelijk onderzoek zouden kunnen verrichten. Naar de KRO-uitzending, die om half tien begint, kijkt het gezelschap niet – Brinkman zelf zal haar pas laat die avond bij Frits Wester thuis zien. Kern van het 'Reporter'-verhaal, voor zover het Brink-

man aangaat, is dat zijn *beoordelingsvermogen* ter discussie wordt gesteld. Het onderzoek van de FIOD richt zich weliswaar op de periode 1985-1990, toen Brinkman nog geen commissaris was, maar het is voor een kroonprins en beoogd premier natuurlijk uitermate onverstandig zich in te laten met een belastingontduiker. 'Reporter' meldt dat Arie Valkenburg al lang als zodanig bekend stond: in 1985 had hij wegens dergelijke praktijken een schikking moeten treffen met de belastingdienst. Brinkman had dus kunnen weten dat zijn oom met zwart geld werkte. Wat de uitzending extra pijnlijk maakt, is dat er zelfs een paar CDA-kamerleden in optreden. 'Reporter' heeft hen, en enkele deskundigen, geïnterviewd over het onderwerp 'commissariaten', zonder hen over het geval-Brinkman zelf in te lichten. Hun antwoorden houden duidelijke kritiek in. Zo zegt Gerrit Gerritse: 'Met je familie moet je geen zaken doen.'

Terwijl Brinkman af en toe wegloopt, spreekt het gezelschap in het Promenade Hotel zo goed en zo kwaad als het gaat af wat de diverse lijststoppers de daaropvolgende weken zullen gaan doen. Intussen vraagt Brinkman zich af wanneer het door hem zo gevreesde thema ter tafel zal komen. Maar niemand bindt de kat de bel aan, tot het tegen half tien loopt, het tijdstip van de Arscop-uitzending. Dan komt de mogelijkheid aan de orde Lubbers te vragen een actievere rol in de campagne te spelen en een paar toespraken te houden. Tineke Lodders stelt, met de moed der wanhoop, dan toch de vraag: 'Helpt het wanneer je Brinkman zou laten aankondigen: ik ben de lijsttrekker van het CDA, daar ga ik ook voor, maar ik zie mijzelf - als het CDA de grootste partij wordt - niet als beoogd premier?' Brinkman stelt meteen de vertrouwenskwestie: 'Als Ruud het nog een keer wil doen, mij best. Maar dan stap ik vanavond nog op. Jullie kunnen het krijgen zoals je het hebben wilt, maar ik ben wèl de kandidaat-premier.' Van Leeuwen begint een lang betoog, waarin hij duidelijk van zijn steun aan Brinkman getuigt. Ook Deetman spreekt - tot verrassing van degenen die zijn ambities kennen - een klare afwijzing van de wisseling uit. Van de overigen gaat niemand hier tegen in, behalve Hirsch Ballin, die op subtiële wijze te verstaan krijgt dat hij de partij toch iets schuldig is. Zo slaat de balans, die aanvankelijk in Brinkmans nadeel leek, toch in zijn voordeel door. Het is een vertrouwensvotum dat voorname-lijk is gebaseerd op zwijgen, maar het is er een.

Rond een uur of elf treedt Lubbers op in 'Den Haag Vandaag'. Hoewel hij voorstander is van het terugtreden van Brinkman, ziet ook hij de KRO-uitzending als een tè vergaande, laffe aanval. Hij rept van 'nieuws- en stemmingmakerij' en van een 'vieze smaak in de mond'. Gestimuleerd door deze uitspraak, Brinkmans reactie en de bemoeienissen van Hans Hillen, ontwikkelt zich de dagen daarop een ware anti-KRO stemming. Niet de vraag naar Brinkmans beoordelingsvermogen, maar het 'suggestieve' karakter van de uitzending komt centraal te staan. Hillen zegt openlijk zijn lidmaatschap van de omroep op. KRO-voorzitter Gerrit Braks, de voormalig CDA-minister van Landbouw, komt in de knel. Eerst stelt hij zich achter de programmamakers op, maar op zondag 10 april zegt hij in 'Het Capitool' dat de Raad voor de Journalistiek de uitzending van 'Reporter' maar eens moet toetsen aan de journalistiek-ethische gedragsregels.

Ruud Lubbers heeft inmiddels van Tineke Lodders gehoord wat er vrijdagavond is 'besloten'. Op maandag 11 april schrijft hij een uitvoerige vertrouwelijke brief aan Luck van Leeuwen en Wim Deetman. Hij laat kopieën verzenden aan Lodders, Yvonne van Rooy, en zijn politieke vriend Willem Scholten, de vice-president van de Raad van State. In de brief geeft hij zijn weergave van de gebeurtenissen sinds het najaar van 1993. In zinnen gevuld van bitterheid en teleurstelling verhaalt hij van het Buurmeijer-debat in november, dat hem zijn vertrouwen deed verliezen. Hij herinnert aan zijn voorstellen van december: het breken met Wester, het spreiden van het lijsttrekkerschap, het tijdelijke partijvoorzitterschap van hemzelf. Allemaal afgewezen, omdat Brinkman bang was dat dit soort stappen opgevat zou worden als gebrek aan vertrouwen. Begin 1994 hadden de lastenverlichting en het lichte herstel van het vertrouwen in het regeringsbeleid, zoals dat uit opiniecijfers bleek, alsnog het vooruitzicht geopend om toch nog, op het nippertje, aan een goede verkiezingsuitslag te komen – net als in 1986. Maar Brinkman en de fractie hadden het goede nieuws genegeerd en waren verkramppt blijven proberen de koers nog verder naar rechts te verleggen. Het AOW-debâcle markeerde het moment waarop de laatste kans op goede verkiezingen definitief verkeken was, aldus de premier. Bij de ideeën die hij daarna leverde – Andriesen als kandidaat-premier, de handdoek in de ring werpen, Elco vervangen door Deetman – had hij voorzichtigheid betracht.

Hij schrijft dat hij daarmee poogde 'de bij de top van de fractie levende vrees weg te nemen dat er geen andere oplossingen zouden zijn dan Elco of toch weer ikzelf als door het CDA beoogd premier'. En hij besluit emotioneel: 'Ziehier het relaas, dat voor jullie niet nieuw is. Hoe een volkspartij zich laat marginaliseren, omdat het "wij horen bij elkaar" niet meer zichtbaar gemaakt wordt. Wat mij rest is te bidden. Dat valt mij – ondanks al mijn zondigheid – niet zwaar.'

Diezelfde maandag stapt Elco Brinkman in de luxueus ingerichte touringcar die hem drie weken lang door het land zal rondrijden. Uit opiniepeilingen blijkt dat de PVDA een opwaartse trend te pakken heeft; voor het CDA is dat bepaald niet het geval. De volgende woensdag begint de partij officieel haar campagne met een manifestatie in Kerkrade. De verkiezingsleuze is lang en de naam Brinkman ontbreekt erin: 'Een groot karwei vraagt om een sterke partij'. De PVDA daarentegen legt juist alle nadruk op haar lijsttrekker: 'Kies Kok'. De sociaal-democraten hebben tevoren onderzoek laten doen, waaruit is gebleken dat zij over twee belangrijke *assets* beschikken: Wim Kok en – nog steeds – een identiteit van sociale rechtvaardigheid. Dat laatste moest wel worden opgepoetst, maar daar heeft Elco Brinkman een handje bij geholpen. Door zijn harde uitspraken over bevrozing en het aanpakken van de uitkeringen heeft de PVDA bijna als vanzelf weer een wat 'socialer' gezicht gekregen.

Lubbers besluit op het allerlaatste moment gehoor te geven aan een verzoek van Tineke Lodders om in Kerkrade op te treden. In zijn speech waarschuwt hij de kiezer voor de PVDA, die weer naar links zou willen afbuigen. Erg overtuigend klinkt dit niet, en het is ook in strijd met Lubbers' werkelijke opvatting dat de PVDA sinds het vorige najaar juist een zeer voorzichtige *cattolico*-stijl heeft en gevoelige onderwerpen mijdt. Desondanks meent hij op deze wijze het beeld te kunnen oproepen dat hij Brinkman en diens politieke lijn steunt. Maar dat pakt anders uit. In de eerste plaats is hij degene die alle tv-journaals en krantenkoppen haalt, niet de lijsttrekker. Bovendien is zijn toespraak voor de goede verstaander tevens een verkapte waarschuwing aan Brinkman, want hij zegt óók: 'We moeten de goede resultaten van de afgelopen jaren niet laten wegspoelen.' Wat Brinkman zelf in Kerkrade zegt, steekt bleek af tegen Lubbers' vuurwerk. Geëmotioneerd bedankt hij degenen die hem na de Ars-

cop-zaak bloemen, kaarten en fruitmanden hebben gestuurd. Intussen speculeren tal van CDA'ers openlijk over de mogelijkheid dat hun partij in de oppositie zal belanden.

De twintig dagen die nu volgen zijn voor het CDA één grote ramp. Brinkman komt voortdurend uiterst gespannen over. Op 14 april geeft hij samen met twee juridische hoogleraren een persconferentie, waarin hij vertelt dat hij geen reden ziet zijn commissariaat bij Arscop neer te leggen. Hij zegt bij zijn aantreden in die functie de jaarrekeningen van de drie voorgaande jaren te hebben bekeken. Daar stond niets in wat aanleiding gaf om te denken aan onregelmatigheden. Zijn verklaring is helder, maar als de pers hardnekkig doorvraagt of Arie Valkenburg nu wel of niet persoonlijk bij zwart-geldhandelingen betrokken was, blijft hij drie kwartier lang ontwijkende antwoorden geven. Het lukt hem niet zijn 'onwetendheid' geloofwaardig te laten klinken. Overigens heeft hij de beslissing om vooralsnog commissaris te blijven, genomen tegen de wens van Tineke Lodders en het dagelijks bestuur. Hij volgt hierin opnieuw het advies van Hillen, die meent dat hij zich als kandidaat-premier crisisbestendig moet tonen.

De volgende dag presenteert 'Nova' enquêtecijfers waaruit blijkt dat niet meer dan een kleine zes procent van de kiezers Brinkman als de nieuwe premier ziet; Kok scoort veel beter met 23,5 procent. Onmiddellijk daarop komt Ruud Lubbers in het programma aan het woord. Hij spreekt beheerst, afstandelijk; er is niets van zijn onderliggende gevoelens zichtbaar. In reactie op de enquête zegt hij dat Wim Kok als premier 'niet slechter' zou zijn dan Elco Brinkman. Dit zou uit te leggen zijn als een ondersteuning van Brinkman, maar hij zaait twijfel door toe te voegen dat hij het jammer vindt dat 'in Nederland een lijstaanvoerder ook automatisch kandidaat-premier is'. Pas als *NRC Handelsblad* dit alles de volgende dag voorziet van de kop 'Lubbers laat Brinkman keihard vallen', krijgen zijn woorden werkelijk *impact*.

De premier en de lijsttrekker belanden nu in een fase van 'ruziën via de media'. De rondtoerende Brinkman heeft het bewuste gesprek niet gezien, maar met hem meereizende journalisten vragen uiteraard om een reactie. Hij vindt eigenlijk dat Lubbers zich, zoals oorspronkelijk afgesproken, buiten de campagne zou moeten houden, of hooguit één of twee keer zou

moeten optreden. Nu de premier zich op aandrang van Tineke Lodders en het dagelijks bestuur toch veel actiever inzet, moet Brinkman aanzien hoe Lubbers keer op keer alle aandacht naar zich toetrekt door dingen te zeggen die onmiddellijk als negatief voor hem worden uitgelegd. Zonder zelf de precieze toedracht van het 'Nova'-interview te kennen, zegt de lijsttrekker op zaterdag via het NOS-Journaal, vanaf de boot naar Terschelling: Lubbers heeft kennelijk 'zekere moeite het stokje over te geven'. Zijn toon is quasi-luchtig, maar de ingehouden woede is voelbaar. Hij herhaalt wat hij een week eerder in besloten kring heeft gezegd: 'De kandidaat-premier, dat ben ik.' Het is voor het eerst dat hij zichzelf openlijk als zodanig betitelt.

Vervolgens wordt Lubbers weer razend, vooral omdat Brinkman niet eerst contact met hem heeft opgenomen. 'Een kwaadsappige reactie', laat hij zich tegen een vertrouweling ontvallen, waaruit een 'latent vijandbeeld' van Brinkman jegens hem spreekt. Hij besluit dat weekeinde zijn toezegging de campagne te steunen met enkele optredens *stante pede* weer in te trekken. 'Ik doe niets meer', laat hij Tineke Lodders weten. Maar op maandagochtend laat hij zich door Lodders, Van Rooy en Deetman toch weer overhalen. Intussen krijgen zelfs de media die steeds de scherpste kritiek op Brinkman hadden, als gevolg van Lubbers' uitspraken medelijden met de geplaagde lijsttrekker. Hier en daar valt te lezen dat Lubbers met zijn uitspraken in 'Nova' het CDA een slechte dienst heeft bewezen. Maar andere partijgenoten doen dat ook. Op woensdag 20 april blijkt dat Wim Deetman zijn ambities niet langer verborgen houdt. Tegen *Vrij Nederland* heeft hij gezegd dat hij beschikbaar is voor een eventueel premierschap, 'mocht er een beroep op mij worden gedaan'.

Het CDA-electoraat is inmiddels in verwarring. De belangrijkste opiniepeilingen geven geen eenduidig beeld meer. Over het herstel van de PVDA en over het te verwachten goede resultaat van de VVD en D66 zijn ze het in grote lijnen wel eens. Maar over het CDA niet. Volgens het NIPO zakt de partij naar 28 zetels, vrijwel een halvering; volgens InterView echter is ook zij nu aan herstel begonnen. Tegelijkertijd blijkt uit een enquête van het blad *De Boerderij* dat nog maar dertig procent van de boeren op het CDA wil stemmen, tegen zestig procent in 1989. De campag-

ne zelf ontaardt steeds meer in gekrakeel, niet alleen binnen het CDA, maar ook tussen die partij en de andere grote drie. Wim Kok windt zich op wanneer Ruud Lubbers in zijn wekelijkse persconferentie kritiek op de PVDA spuit. Daar is het gesprek met de minister-president niet voor, vindt de PVDA-leider; dat dient voor het geven van toelichting op het kabinetsbeleid.

Ernst Hirsch Ballin haalt zich zelfs de woede van alle drie de concurrerende partijen op de hals. Op een verkiezingsbijeenkomst in Breda zegt hij: 'Er mag nooit een situatie ontstaan waarbij ernstig zieke mensen zich te veel gaan voelen. Er mag nooit een sfeer groeien waarin ouders met een mongooltje als kind zich als het ware moeten excuseren dat ze het kind niet hebben laten wegmaken. Ook, nee, juist het zwakke, kwetsbare leven moet worden beschermd. [...] De partijen die dit willen wegdrücken als privé-zaak marcheren op de weg van vervlakking die ons al zoveel onheil heeft gebracht.' Ed van Thijn, Hans van Mierlo en Frits Bolkestein reageren als door een wesp gestoken. Ze vinden dat Hirsch Ballin het doet voorkomen alsof alleen het CDA zich bezighoudt met ethische vraagstukken, en alsof een regering zonder die partij zou leiden tot een moreel niemandsland. De media registreren onmiddellijk hun reacties: Van Mierlo zou hem wel de 'oren van zijn hoofd willen trekken', Van Thijn noemt zijn uitspraken 'fundamentalistisch' en zegt dat hij het heel moeilijk vindt ooit nog met hem in een kabinet te zitten; Bolkestein stuurt een uitvoerige open brief rond.

Getroffen door deze kritiek en doordat Brinkman zijn nummer 3 op de lijst onvoldoende verdedigt, besluit Ruud Lubbers tijdens een spreekbeurt in Gorinchem, op vrijdag 29 april, pal achter Hirsch Ballin te gaan staan. Hij zegt op verbeterde toon dat hij bij de verkiezingen, die nog slechts vier dagen verwijderd zijn, op de nummer 3 zal stemmen. Nee, dit is niet bedoeld als diskwalificatie van Brinkman, voegt hij er veiligheidshalve aan toe. Die 'zal mij dat niet kwalijk nemen'. Wat Lubbers zich nog steeds niet realiseert, is dat inmiddels al zijn acties en uitspraken naar het criterium 'voor' of 'tegen' Brinkman worden beoordeeld – ook deze.

Die spanningsverhouding komt ook tot uitdrukking in verwickelingen rond het populaire praatprogramma van Ivo Niehe, diezelfde vrijdagavond. Niehe kondigt als zijn gasten Elco Brinkman en Ruud Lubbers aan. Vervolgens treden die

niet voor het voetlicht, en Niehe legt in geuren en kleuren uit hoe hij pas op donderdagochtend, een halve dag voor de opnamen zouden plaatsvinden, te horen kreeg dat het optreden van beide heren niet door zou gaan. Naar de ware redenen daarvoor moet het publiek blijven raden, maar in feite is de afzegging een gevolg van Lubbers' grote onzekerheid in deze periode. Binnen een week heeft hij 'nee' gezegd, zich weer laten ompraten, en op de valreep besloten dat Niehe's programma toch te veel op de personen zal zijn gericht: de verkrampte Brinkman zou wel eens slechter uit de verf kunnen komen dan hijzelf. Maar zijn toespraak in Gorinchem laat zien dat hij eigenlijk niet meer goed kan inschatten welke effecten hij oproept.

Over inhoudelijke verschillen tussen de partijen gaat het in de campagne nauwelijks meer. Het lijkt eerder een robbertje straatvechten. Alleen Wim Kok stelt zich terughoudend op. Steeds meer neemt hij de houding aan die Ruud Lubbers in 1986 en 1989 geen windeieren legde: die van de bedaagde staatsman. In de aanloop naar 3 mei geven de peilingen de PVDa nu duidelijk kans als grootste partij uit de bus te komen. Het vertrouwen van de kiezers in Wim Kok als eventueel premier is sinds januari gestegen, dat in Elco Brinkman daarentegen gedaald. Brinkman legt inmiddels de machteloze heroïek aan de dag van de kapitein van een stuurloos schip dat, slechts door de golven voortgedreven, onhoudbaar op de kust afkoerst. Er lijkt zelfs een zekere berusting over hem te komen. Hij kent zijn lot, hij blijft op de brug, en wacht op de stranding.

En die komt onverbiddelijk. Op 3 mei verzamelen prominente CDA'ers en gewone partijleden zich aan het begin van de avond in Pulchri Studio aan het Lange Voorhout in Den Haag, op een steenworp afstand van het Torentje. Brinkman bevindt zich nog in het Kuyperhuis om de prognoses en de eerste uitslagen te bekijken, samen met Lodders, Deetman, Van Leeuwen, Maij-Weggen, Van Rooy, Hirsch Ballin, De Hoop Scheffer, Wolters en enkele stafleden. Om zeven uur, direct na het sluiten van de stembus, verschijnen de eerste prognoses op de tv en tekent het drama zich in volle omvang af. Het is een complete aardverschuiving. Er valt een stilte in het gezelschap. Een onverwacht bericht komt op het scherm: premier Lubbers stelt zich officieel kandidaat voor het voorzitterschap van de Europese Commis-

sie. Men eet broodjes, en doordat de een na de ander naar Pulchri vertrekt, dunt het gezelschap geleidelijk uit. Op een gegeven moment zegt Deetman: 'Als de fractievoorzitter vanavond besluit af te treden, dan vind ik dat we daar wèl over moeten praten.' Niemand geeft een duidelijke reactie.

Om kwart voor negen begeeft Brinkman zich naar Pulchri om het verlies, dat dan wel vaststaat, te erkennen. Voor de camera's zegt hij een half uur later, met een brok in de keel: 'Ik ben diep bedroefd over dit resultaat.' De tranen schieten even in zijn ogen. De einduitslag komt neer op een verlies van twintig zetels. De PVDA wordt inderdaad de grootste partij met 37 zetels (een verlies van 12), het CDA houdt er 34 van de 54 over, de VVD wint er negen en komt op 31, D66 verdubbelt naar 24 zetels. Minstens zo'n grote verrassing vormen de twee ouderenpartijen AOV en Unie 55+, die zes, respectievelijk één zetel veroveren. Volgens een analyse die het CDA later zelf publiceert, is de nederlaag vooral te wijten aan het thuisblijven van kiezers: dat heeft acht zetels gekost. Met name jongeren en niet-gelovigen, en kiezers in de Randstad en Brabant hebben de partij de rug toegekeerd. Nieuwe kiezers hebben haar links laten liggen; alleen de ouderen zijn – ondanks het succes van de ouderenpartijen – nog relatief trouw gebleven. Ruud Lubbers troost zich sinds de verkiezingen overigens met de gedachte dat het partijbestuur er toch goed aan heeft gedaan hem in de laatste fase van de campagne te vragen actief mee te doen. Begin april stond het CDA in de peilingen immers op 28 tot 30 zetels. Daarna zijn er vier bijgekomen.

In de nacht van 3 op 4 mei trekt het gezelschap dat eerder die avond in het Kuyperhuis bijeen was, nogmaals naar het CDA-hoofdkwartier. Van Leeuwen zegt nu: Brinkman moet aftreden. Brinkman heeft steeds geweigerd op dit onderwerp in te gaan. Hij doet dat ook nu weer. 'Ik wil doorgaan', zegt hij. 'Ik heb een opdracht gekregen en die moet ik voortzetten.' Hoewel ook Ladders vindt dat hij beter zou kunnen opstappen, drukt ze niet door. Uiteindelijk kiest het gezelschap – met instemming van Brinkman – voor de formulering dat hij fractieleider zal blijven tot het einde van de daaropvolgende formatieperiode. Dan zal een nieuw fractiebestuur worden gekozen. Het CDA is dat ook zo gewend. Het verschil is alleen: tot dan toe werd de fractievoorzitter vervolgens premier.

Op 3 mei 1994 begon Brinkmans afscheid. Driekwart jaar later, op 15 februari 1995 maakte hij bekend voorzitter te zullen worden van de werkgeversorganisatie Algemeen Verbond Bouwbedrijf en de Kamer te zullen verlaten. De tussenliggende periode was een lange lijdensweg. Een zelfgekozen lijdensweg, die hij had kunnen vermijden door meteen na de verkiezingen op te stappen en in de luwte te verdwijnen. Maar Elco Brinkman is opgegroeid met plichtsbefef, en bovendien kreeg hij de steun van zijn fractie. Toen de dertig oude (voormalige bewindslieden meegerekend) en vier nieuwe CDA-kamerleden op 4 mei in een verslagen stemming bijeenkwamen, nam de nestor, Marten Beinema, het eerst het woord. Ook hij stelde voor de fractieleider te laten aanblijven voor de duur van de formatie. De leden stemden daar in meerderheid mee in, vanuit de gedachte dat Brinkman bezwaarlijk alléén verantwoordelijk kon worden gehouden voor de nederlaag; dat waren ze met zijn allen. Bovendien kreeg hij aldus een kans zich te revancheren door de formatie met succes af te sluiten.

Ook over het tweede onderwerp heerste eensgezindheid. De CDA-fractie zou Hare Majesteit adviseren een informateur te benoemen die eerst de mogelijkheid van een paarse coalitie van PVDA, VVD en D66 zou onderzoeken. Een deel van de fractie ging ervan uit dat dat wel zou mislukken; daarna zouden de andere partijen in de een of andere combinatie ongetwijfeld op hangende pootjes weer bij het CDA komen aankloppen om te vragen of die partij toch zou willen meeregeren. Andere fractieleden meenden dat een paars kabinet voor het CDA inderdaad het beste zou zijn. Dan zou de partij zich vanuit de oppositie geleidelijk weer kunnen herstellen van de enorme klap.

Anderhalve maand later leken de 'hangende pootjes'-strategen in de fractie gelijk te krijgen. Op 27 juni mislukte de paarse formatiepoging, zodat het CDA weer een rol kon gaan spelen. Het was een tamelijk surrealistisch moment. Een paar dagen eerder namelijk was Ruud Lubbers' kandidatuur voor het voorzitterschap van de Europese Commissie mislukt. Tijdens een dramatisch verlopen topconferentie op 24 en 25 juni, op het Griekse eiland Korfoe, was gebleken dat hij vrijwel geen steun genoot, terwijl ook zijn grote concurrent, de Belgische premier Jean-Luc Dehaene, het niet had gehaald. Zo ontstond een situatie die gelijkenis vertoonde met de verwarrende periode van

vóór de verkiezingen. Het was immers mogelijk dat het CDA alsnog in de regering kwam en de premier zou moeten leveren. Dus werden de oude voorkeurslijstjes weer uit de kast gehaald en als hopeloos beschouwde ambities opgepoetst. Men wist maar nooit.

Dezelfde dag nog gaf Elco Brinkman, na zes weken van het publieke toneel te zijn verdwenen, een persconferentie. Hij glimlachte tegen de verzamelde journalisten en begon: 'Goedenavond dames en heren, het is goed elkaar weer eens te zien.' De volgende dag bracht hij zijn advies uit aan de koningin: nu moest maar eens worden gepoogd een centrum-rechts kabinet van CDA, VVD en D66 in elkaar te steken. Dat D66 daar altijd onoverkomelijke bezwaren tegen had geuit, deerde hem niet. Er was per slot van rekening nog een alternatief, waarbij het CDA evenmin kon worden gemist: een 'herstel' van de oude coalitie van CDA en PVDA, aangevuld met D66. Zo leek het even alsof de oude tijden weer waren teruggekeerd. Het kon centrum-rechts of centrum-links worden, maar het CDA zat op zijn vertrouwde plek, in het midden.

Als Brinkman al enige hoop heeft gekoesterd alsnog het premierschap te kunnen bereiken, dan was dat valse hoop. De nieuwe informatie, onder leiding van de PVDA-senator en voorzitter van de Eerste Kamer Herman Tjeenk Willink, was nog maar net van start, toen het 'rapport-Gardeniers' verscheen. Direct na de verkiezingen had het partijbestuur een evaluatiecommissie in het leven geroepen, met als voorzitter de oud-CDA-minister Til Gardeniers-Berendsen. In korte tijd had deze commissie tientallen gesprekken en een reeks regionale hoorzittingen gehouden, en haar bevindingen neergelegd in een document van een vijftigtal pagina's dat aan de openbaarheid werd prijsgegeven. Kort daarvóór hadden tweeëntwintig voormalige CDA-kamerleden alvast de toon gezet: in de pers verscheen een brief, gericht aan 'Gardeniers', vol forse kritiek op Brinkman. Daarin kwamen elementen aan de orde zoals: zijn solistisch optreden als fractievoorzitter, het gebrek aan leiding, zijn voorkeur voor externe deskundigen in plaats van fractiespecialisten, de wijze waarop hij de achterban de stuipen op het lijf joeg met harde uitspraken over het minimumloon, de AOW en de WAO, en het feit dat hij de fractie nauwelijks betrok bij de opstelling van het verkiezingsprogramma. Ook oud-partijvoor-

zitter Van Velzen kreeg er in de brief van langs, met name over zijn optreden in de AOW-kwestie en bij het samenstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer, waarop uiteindelijk te weinig mensen met herkenbaarheid in de regio's terecht waren gekomen.

Het rapport-Gardeniers was diplomatieker van toon en noemde geen namen; de erin vervatte kritiek was niettemin scherp. Net als in de brief van de oud-kamerleden moesten vooral Van Velzen en Brinkman het ontgelden. Wat Brinkman betreft: de commissie was bij de start van haar werkzaamheden bepaald niet van zins geweest hem de schuld voor het verkiezingsdebacle toe te schuiven, maar zij was door de gesprekken onder de indruk geraakt van zijn aandeel daarin. Zo vond de commissie de campagne te persoons- en mediagericht, schreef ze. 'Pas in een laat stadium werd ingezet op het overbrengen van de inhoudelijke boodschap.' Het verkiezingsprogramma was niet evenwichtig, er was een 'eenzijdige harde toon ingeslopen'. Vooral in de laatste fase, waarin de doorrekening door het CPB plaatsvond, was partijvoorzitter Van Velzen te 'solistisch' opgetreden. De commissie gebruikte het woord niet, maar het was duidelijk dat ze de gang van zaken rond het program een puinhoop vond.

Volgens de commissie-Gardeniers was het ook te gemakkelijk om de schuld voor het beeld van verdeeldheid, dat de partij op een gegeven moment vertoonde, bij de media te leggen. Dat lag toch echt aan de hoofdrolspelers zelf. Dat het CDA de afgelopen jaren steeds meer als 'arrogant' werd ervaren, noemde de commissie 'terecht'. De kritiek op Brinkmans optreden als fractieleider spoorde in grote lijnen met die van eerdergenoemde briefschrijvers. Zijn voorzitterschap had geen duidelijke koers, maar desintegratie opgeleverd. Zijn voortdurende aandrang op daadkracht had 'iets onwezenlijks' gekregen, omdat 'er geen consequenties aan werden verbonden'. Opmerkelijk genoeg kwam de commissie expliciet terug op het bami-akkoord van januari 1993 en noemde ze de suggestie 'feitelijk onjuist' dat Lubbers en De Vries Brinkman indertijd voor het blok zouden hebben gezet. Daarmee bestreed de commissie de lezing die Brinkman steeds gegeven had, en die inhield dat hij niet vrijwillig, maar onder druk van de portefeuillekwestie met het laatste voorstel akkoord was gegaan. Op premier Lubbers had de com-

missie overigens zeer weinig kritiek: zo werd zijn voorkeurstem op Hirsch Ballin slechts als 'incident' betiteld.

Tegen de achtergrond van dit rapport was het ondenkbaar dat Elco Brinkman nog veel langer een rol van betekenis kon blijven spelen. Als het CDA na het mislukken van de paarse formatie onverhoopt alsnog een informateur of formateur zou moeten leveren, dan zou een beroep worden gedaan op Frans Andriessen of een van de andere mensen wier namen ook in april al circuleerden, zo besloot het DB. Door sommigen – onder wie Deetman – werd zelfs de naam 'Lubbers' weer genoemd.

Op 6 juli kwam informateur Tjeenk Willink tot de slotsom dat het zeer moeilijk zou worden een meerderheidsregering te vormen. Daarvoor waren twee belangrijke redenen: de onwil van D66 om met CDA en VVD in zee te gaan, en de onwil van de CDA-fractie om een kabinet met PVDA en D66 te vormen. Hij stelde koningin Beatrix voor een informateur uit VVD-kring te benoemen, die zelfstandig een ontwerp-regeerakkoord zou schrijven, om dat vervolgens aan de vier fractievoorzitters voor te leggen. Misschien zou het zo alsnog lukken. Diezelfde dag raadpleegde koningin Beatrix haar adviseurs Deetman, in zijn rol van kamervoorzitter, en Willem Scholten. Vervolgens besloot ze Tjeenk Willinks advies te volgen, op één belangrijk punt na: de informateur was geen VVD'er, maar de PVDA'er Wim Kok.

Waarom de koningin deze stap zette is een kwestie van speculatie. Bij haar oordeelsvorming speelde ongetwijfeld een aantal factoren een rol. In de eerste plaats had Ruud Lubbers, met wie zij al meer dan twaalfjaar een goed en wekelijks contact had, haar vrijwel zeker uitstekend op de hoogte gehouden van de verwickelingen in het CDA. Ook haar vaste adviseur Scholten, vice-voorzitter van de Raad van State, was een politieke vriend van Lubbers. Haar tweede vaste adviseur, Deetman, was al evenzeer een *insider* in de CDA-perikelen. De opinies van deze drie hebben ongetwijfeld stevig doorgeklonken in de koninklijke burelen van het Paleis Noordeinde. Bovendien genoot Wim Kok bij de bevolking ruim vertrouwen als potentieel minister-president en kan de koningin op de hoogte zijn geweest van diens slechte relatie met Elco Brinkman. Overigens zou een regering van CDA-VVD-D66 met Brinkman als eventuele minis-

ter-president vermoedelijk ook bij Van Mierlo en Bolkestein op onoverkomelijke bezwaren zijn gestuit. Zo koos Beatrix met het aanwijzen van Kok in feite voor een hernieuwde poging een 'paarse' regering tot stand te brengen. Maar zover was het nog niet, want officieel lag de formatie open.

De dag na Koks benoeming drong Brinkman via de tv opnieuw aan op een centrum-rechtse combinatie. Hij had hierin de steun van zijn fractie, maar het standpunt was zeer tegen de zin van het partijbestuur, dat meende dat het CDA zich daarmee direct buitenspel plaatste. Begrijpelijkerwijs was het bestuur na de verkiezingsnederlaag gevoelig voor de mening van de achterban en die had blijkens peilingen een duidelijke voorkeur voor centrum-links. Bovendien: was niet een van de conclusies van de commissie-Gardeniers dat het CDA zijn sociale gezicht had verwaarloosd? Daar paste geen coalitie met de VVD bij. Tineke Ladders maakte Brinkman deelgenoot van de bezwaren van het DB, en de fractieleider ging ermee akkoord de blokkade van centrum-links te nuanceren. Ze spraken af beiden interviews te geven, waarin ze te kennen zouden geven dat er toch over zo'n combinatie te praten moest zijn. Ladders hield zich aan die afspraak, maar Brinkman niet, vermoedelijk omdat hij vanuit de fractie onder druk stond om koste wat kost aan centrum-rechts vast te houden. De fractie wilde *va banque* spelen.

Brinkmans stilzwijgen pakte totaal verkeerd uit. Onmiddellijk na het verschijnen van het interview met Ladders ontstond het – te verwachten – beeld dat hij onder curatele was gesteld. De kritiek vanuit de partij zwol nu nog verder aan. Enkele bestuursleden riepen hem openlijk op zich te beraden op zijn positie: hij kon maar beter 'tweede viool gaan spelen'. Ladders dacht in *NRC Handelsblad* al even publiekelijk na over een 'collectief leiderschap'. Brinkman reageerde met de mededeling dat de fractie achter hem stond, hetgeen ook nog steeds het geval was. Blijkbaar had hij besloten strijdend ten onder te gaan. Terwijl steeds meer partijgenoten hem politiek al dood verklaarden, wachtte hij op een Brutus.

Eind juli presenteerde informateur Kok een 'proeve van een regeringsprogramma', en hij legde dat voor aan de fracties van PVDA, CDA, VVD en D66. Het was een zwaar program, dat voorzag in achttien miljard gulden aan bezuinigingen in de komende

regeringsperiode, maar dat toch voor alle vier de partijen in principe aanvaardbaar kon zijn. Het ging er nu om wie van de fractieleiders het eerst een fout zou maken die de anderen konden aangrijpen om hem de boot uit te duwen. En dat onderwerp diende zich al snel aan. In de 'proeve' van Kok stond: 'Het is voor de sociale samenhang van cruciaal belang dat geen wijziging wordt gebracht in de hoogte en duur van de sociale uitkeringen voor die burgers, die op bescherming van de sociale zekerheid zijn aangewezen.' In zijn reactie daarop schreef Brinkman dat hij de verantwoordelijkheid voor de uitkeringen van de overheid wilde overdragen naar de sociale partners en de gemeenten, óók waar het ging om de bepaling van hoogte en duur. Brinkman noemde dit in een toelichting een 'principiële punt', waarover echter wel te onderhandelen viel; op basis van het CDA-verkiezingsprogramma waren daar ook mogelijkheden voor. Desondanks had hij er een gevoelige PVDA-snaar mee geraakt. Met de sociaal-democraten viel te praten over 'privatisering' van de uitvoering van de sociale zekerheid, maar de overheid moest zelf de hoogte en duur van de uitkeringen blijven bepalen. Via de media maakte Jacques Wallage, inmiddels plaatsvervangend fractieleider van de PVDA, hier nogal wat ophef over.

Die laatste dagen van juli liepen uit op een schimmig spel. De CDA-fractie drong er nu bij Brinkman op aan zijn standpunt vooral niet te hoog op te spelen. Het klimaat begon duidelijk weer richting 'paars' te schuiven. Op woensdag de 27ste sprak koninklijk adviseur Willem Scholten in het gebouw van de Tweede Kamer met VVD-leider Frits Bolkestein en Elco Brinkman over de vraag hoe zij de kansen voor centrum-rechts zagen, voor het geval het toch niet tot zo'n hernieuwde paarse poging zou komen. Daarna liet Bolkestein zich opvallend positief uit over de mogelijkheid alsnog een coalitie van PVDA, VVD en D66 te vormen, terwijl Brinkman de optie van een 'nationaal' vierpartijkabinet ter sprake bracht.

Op vrijdag 29 juli, half vijf 's middags, viel het doek voor het CDA. Wim Kok maakte bekend een paarse coalitie te gaan samenstellen, de koningin had hem zojuist tot formateur benoemd. Volgens Kok waren twee redenen doorslaggevend: D66 voelde voor centrum-links noch centrum-rechts, en Elco Brinkmans bereidheid tot onderhandelen over zijn 'proeve' was net iets geringer dan die van Frits Bolkestein. Hoewel Brinkman

het liet bij het uiten van 'teleurstelling en begrip' voor het besluit van koningin Beatrix, had hij het gevoel dat hij gewoon opzij werd geschoven. Het gedoe over de hoogte en de duur van de uitkeringen was in zijn optiek gebruikt als een stok om de hond te slaan.

Ook over deze tweede keuze van koningin Beatrix voor Wim Kok kan slechts worden gespeculeerd. Er waren echter verschillende aanwijzingen dat het tussen CDA en VVD niet goed zat. Sinds de mislukking van de eerste paarse poging hadden Elco Brinkman en Frits Bolkestein veelvuldig contact gehad, met de bedoeling hun strategie op elkaar af te stemmen. Maar waarschijnlijk kwam Bolkestein – misschien mede als gevolg van Tineke Lodders' ingreep – tot het inzicht dat Brinkman te weinig gezag genoot. Belangrijker nog: ze waren het al die tijd niet eens geworden over de vraag wie hun eventuele gezamenlijke kandidaat-premier moest zijn. Dat onderwerp hadden ze angstvallig gemedend, vermoedelijk omdat beiden op zichzelf gokten. Het ontbreken van een gezamenlijke kandidaat-premier van CDA en VVD heeft vrijwel zeker een centrale rol gespeeld in de adviezen die Wim Deetman en Willem Scholten in deze slotfase aan koningin Beatrix gaven.

Na de benoeming van Kok ging het snel. Op donderdag 11 augustus bereikten de onderhandelaars Wallage, Van Mierlo en Bolkestein overeenstemming over een concept-regeerakkoord. Diezelfde dag liet Elco Brinkman aan Tineke Lodders en Luck van Leeuwen weten dat hij de daaropvolgende maandag, in een extra vergadering van de fractie over het regeerakkoord, zijn positie aan de orde wilde stellen. Aanvankelijk was het de bedoeling om pas bij de start van het kabinet, na het debat over de regeringsverklaring, een nieuw fractiebestuur te benoemen. Maar Brinkman vond dat hij dat debat niet in kon gaan zonder opnieuw uitdrukkelijk door zijn fractie als leider te zijn geaccepteerd. Dat zou die komende maandag zijn uitgangspunt zijn en, zo maakte hij kenbaar: ik wil verder. Maar Lodders en Van Leeuwen dachten daar anders over. Sinds begin juli was duidelijk dat Elco Brinkman als fractieleider en politiek leider niet te handhaven viel. Ze zeiden: als dat je plan is, dan zullen we toch moeten praten over de vraag of de partij wel voldoende vertrouwen in je heeft. En het antwoord is wat ons betreft 'nee'.

In de daaropvolgende drie dagen heeft de PTT schatten verdiend aan het CDA-telefooncircuit, dat op volle toeren draaide. In het hart van dat circuit stonden Tineke Lodders, Luck van Leeuwen en enkele Kamerkringvoorzitters, onder wie met name Wim Thuis uit Noord-Brabant. Tegen het weekeinde was duidelijk dat Lodders op ruime steun van de Kamerkringvoorzitters kon rekenen, wat overigens geen verrassing voor haar was. Bovendien brokkelde de steun voor Brinkman in de fractie af. Vier maanden later zou het dagblad *de Volkskrant* onthullen dat de fractieleider in feite op zondag zijn besluit tot aftreden nam, en wel op aandrang van zijn goede vriend Hans van den Broek, die daarvoor speciaal bij hem en Janneke – die grote moeite had met Elco's aftreden – op bezoek kwam. Of dit werkelijk de doorslag gaf? In ieder geval vond op zondagavond nog een bijeenkomst plaats, waarin Tineke Lodders, Luck van Leeuwen en Wim Thuis Brinkman opnieuw lieten weten dat de partij geen vertrouwen meer in hem had.

Op maandagochtend deed Lodders verslag aan de leden van het fractiebestuur, onder wie Frans Wolters, Alie Doelman-Pel en Ad Lansink. Die toonden zich verrast door de snelheid waarmee de gebeurtenissen zich ontwikkelden, en het gezelschap maakte de afspraak om die avond de zaak nog eens wat uitgebreider door te praten in een hotel in Zoetermeer. Tijdens de op de ochtendbespreking aansluitende fractievergadering, over het concept-regeerakkoord, stelde Brinkman als voorzitter de kwestie niet aan de orde. Op dat moment had hij zijn besluit wel al genomen, getuige het feit dat hij enkele getrouwen via een briefje op de hoogte had gesteld. Aan het eind van de fractievergadering ondernam Hans Hillen een ultieme poging Brinkman te redden – of liever: hem de kans te geven zichzelf te redden. Hillen nam het woord en vroeg om een stemming. Aangezien de meeste fractieleden onvoldoende zicht hadden op de werkelijke hoeveelheid steun die Brinkman nog genoot, was er een kans dat hun voorzichtigheid de doorslag zou geven en de fractieleider toch een meerderheid zou halen. Maar Brinkman wees Hillens voorstel af.

Bij de bespreking die avond in het Baron-Hotel in Zoetermeer was het slachtoffer zelf ook aanwezig. De sfeer in de Vechtzaal was hard, zakelijk en openhartig; van verhitte koppen of emotionele tafereelen was echter geen sprake. Het fractiebestuur

ondernam een zwakke poging de leider te redden, door nog eens te benadrukken dat het falen van het CDA toch een collectieve verantwoordelijkheid was geweest. Maar het DB, onder leiding van Lodders, hield voet bij stuk. Aan het einde nam Brinkman het woord: 'Eigenlijk was ik van plan geweest dit julie nog niet mee te delen, maar ik heb besloten mij terug te trekken.'

De volgende ochtend, dinsdag 16 augustus om tien uur, betrad Elco Brinkman de fractiekamer in het gebouw van de Tweede Kamer. Hij las een korte brief voor. 'Om met elkaar als politieke partij in verschillende geledingen en opzichten een nieuwe start te kunnen maken, die vrij is van discussie over de uitvoering van eerder gezamenlijk geformuleerde afspraken en opvattingen, heb ik besloten met ingang van heden mijn fractievoorzitterschap neer te leggen.' De zakelijkheid van zijn toon en stijl accentueerden de dramatiek van het moment. Om tien voor half drie 's middags werd zijn aftreden bekendgemaakt.

De donderdag daarna vergaderde de regeerploeg van Lubbers-III voor het laatst. Diezelfde dag boog de CDA-fractie zich over de keuze van een nieuwe fractievoorzitter. Uit een peiling, in de daaraan voorafgaande dagen uitgevoerd door Wim Deetman, Marten Beinema en Frans Wolters, was gebleken dat de nummers 2 en 3 op de lijst - Van Rooy en Hirsch Ballin - niet beschikbaar waren. Er kon gestemd worden op drie kandidaten: Enneüs Heerma, Jaap de Hoop Scheffer en Wim Mateman. De beide laatsten trokken zich na de eerste stemming terug; Mateman had slechts één stem gekregen, De Hoop Scheffer zeven. Heerma behaalde de overige 26 stemmen. Maandag 22 augustus werd het kabinet-Kok beëdigd en begon het CDA aan zijn rol als oppositiepartij.

HOOFDSTUK 12

Ambteloos burger

*Hoe Lubbers het voorzitterschap van
de Europese Commissie verspeelde*

Er rest in deze hele geschiedenis nog één belangrijke vraag. Waarom ging het ook mis met die andere ambitie, een mooie vervolgpolitieke functie voor Ruud Lubbers? Waar anders had de premier zijn loopbaan glansrijker kunnen voortzetten – en beëindigen – dan op een belangrijke internationale post? Hij verdiende zo'n functie en had er de kwaliteiten voor, meenden vriend en vijand. In vorige hoofdstukken is zijdelings aan de orde gekomen hoe zo'n functie in het najaar van 1993 ook inderdaad in het verschiep lag. Ruud Lubbers was toen kandidaat voor de opvolging van Jacques Delors, voorzitter van de Europese Commissie. Voor veel van de regeringsleiders van de lidstaten gold hij zelfs als de belangrijkste kandidaat. Dus wat ging er mis tussen september 1993 en juni 1994, toen Lubbers zich op Korfoe wegens gebrek aan steun terugtrok? Was hier weer sprake van het spreekwoordelijke falen van de Nederlandse diplomatie, waardoor ook een man als Onno Ruding prestigieuze functies bij het Internationaal Monetair Fonds en de Ontwikkelingsbank voor Oost-Europa misliep en Gerrit Braks geen directeur van de FAO werd? Of had Lubbers inderdaad een dubbele agenda, mikte hij zowel op de Commissie als op een vierde termijn in eigen land, zodat men in Europa eigenlijk niet wist wat hij wilde?

Het verhaal van Lubbers' kandidatuur voor het voorzitterschap van de Europese Commissie begon medio 1991. Tijdens een topconferentie in Londen spoorde Jacques Delors hem aan er eens over na te denken. Op dat moment stond de Fransman al zes jaar aan het hoofd van de Commissie. Aangezien het voor-

zitterschap in die periode als steeds invloedrijker was gaan gelden, was de keuze van zijn opvolger een delicate kwestie, waarin de politieke verhoudingen tussen de lidstaten een doorslaggevende rol zouden spelen. Dat Delors er al drie jaar vóór zijn vertrek over begon, was dus niet vreemd. Maar Lubbers vond het te vroeg. In eigen land leidde hij een kabinet, waarvan lang niet zeker was of het de rit zou uitzitten – men denke aan de WAO-zomer, eveneens in 1991. De Nederlandse premier kon niet uitsluiten dat hij nog eens als lijsttrekker zou moeten optreden, en in dat geval zou hij niet beschikbaar zijn voor Delors' post. Bovendien had Wilfried Martens kort tevoren aan Lubbers laten doorschemeren dat hij wel zin had in het voorzitterschap. Aangezien de Belgische premier al langer regeringsleider was dan hijzelf, zei Lubbers Delors dat Martens de 'oudste rechten' had. Daar bleef het op dat moment bij.

De Europese Commissie is het dagelijks bestuur van de Europese Unie (EU, voorheen Europese Gemeenschap). Het is een permanent orgaan, waarvoor de lidstaten elk een commissaris aanwijzen, en heeft de beschikking over een omvangrijk apparaat van zo'n twaalfduizend ambtenaren. De politieke macht van de Commissie zit in het initiatiefrecht, het recht om voorstellen voor richtlijnen en regels voor te leggen aan de lidstaten. In de jaren tachtig is haar invloed vooral toegenomen door het streven de wet- en regelgeving van de lidstaten beter op elkaar af te stemmen.

De *politieke* besluitvorming in de EU vindt plaats in de Europese Raad – zoals de topontmoetingen van de regeringsleiders worden genoemd – en in de Europese Ministerraad, waar de vakministers elkaar ontmoeten. Deze organen beschikken over een eigen secretariaat van tweeduizend ambtenaren. Het voorzitterschap van de topconferenties en de Ministerraad schuift elk halfjaar door naar een andere lidstaat. Ten slotte is er ook het Europees Parlement, waarvan de leden direct door de bevolking van de lidstaten worden gekozen. Veel macht heeft dit niet. Behalve als discussieplatform fungeert het als waakhond van de Europese Commissie. Het Parlement kan de Commissie tot aftreden dwingen, maar geen afzonderlijke commissarissen wegsturen. Het kan de begroting verwerpen, maar geen wetten maken. Het kan dus niet worden beschouwd als een volwaardige parlementaire basis van een Europese 'regering', zoals op nationaal niveau wel het geval is.

Kort nadat Delors Lubbers had aangespoord te kandideren, werd Nederland voor een half jaar voorzitter van de Europese Gemeenschap (EG), en wel van juli tot en met december 1991. Het was een belangrijke tijd, want het was de bedoeling dat de twaalf landen een grote stap voorwaarts zouden zetten op weg naar integratie, door oprichting van een Europese Politieke Unie (EPU) en een Economische en Monetaire Unie (EMU). Op deze manier zou de samenwerking van de twaalf, die tot dan toe vooral een economisch karakter had, worden uitgebreid naar terreinen als buitenlands beleid, defensie, politie en justitie, en zou er toegewerkt worden naar één Europese munt. Deze uitbreiding van de EG was het resultaat van een proces dat in het midden van de jaren tachtig op gang was gekomen. Toen was uit een rapport gebleken dat door het verder openen van de nationale grenzen in Europa enorme voordelen op het gebied van handel, economie en werkgelegenheid konden worden behaald. In de jaren daarna kwam de leus 'Europa 1992' in zwang, als label voor een programma van harmonisatie van nationale wet- en regelgeving, allemaal bedoeld om de verschillen tussen de landen te verkleinen.

Tegelijkertijd begon de periode van ontspanning tussen Oost en West, eind jaren tachtig gevolgd door de Val van de Berlijnse Muur en de sloop van het IJzeren Gordijn. Al snel werd duidelijk dat dit een aantal belangrijke politieke gevolgen voor West-Europa had. De Amerikaanse militaire aanwezigheid vooral in West-Duitsland werd ingekrompen, Oost- en West-Duitsland verenigden zich, en steeds meer landen maakten kenbaar zich ook bij de EG te willen aansluiten. De Gemeenschap moest dus haar fundamenteën versterken en vernieuwen, en uitgroeien tot een soort Verenigde Staten van Europa. Aan Nederland viel de eer te beurt als voorzitter een topconferentie over dit onderwerp te organiseren, en wel begin december 1991 te Maastricht. De voorbereidingen daarvan kwamen in handen van PVDA-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Piet Dankert en zijn baas, minister Hans van den Broek.

In het eerste halfjaar van 1991 was Luxemburg voorzitter van de EG geweest, en uiteraard had ook dat land zich bezig gehouden met de voorbereidingen van de EMU en de EPU. In april had de Luxemburgse regering een voorlopig plan het licht doen zien,

dat uitging van een overwegend *intergouvernementeel* model. De nadruk lag daarin op het overleg tussen de regeringen van de lidstaten. Belangrijke beleidsterreinen als justitie en politie, de buitenlandse politiek en het defensiebeleid, moesten in handen blijven van de Europese Ministerraad en de regeringsleiders. Daartoe zou de positie van het secretariaat van de Ministerraad en van de zogenoemde 'permanente vertegenwoordigers', die als een soort ambassadeurs van de nationale regeringen fungeerden, worden versterkt.

Jacques Delors en het apparaat van de Europese Commissie waren hier fel tegen gekant. Zij wilden een meer *communautair* model, waarin de nationale regeringen juist taken zouden overhevelen naar de nieuwe EPU. In samenhang daarmee zou de Europese Commissie meer politiek gewicht moeten krijgen en opschuiven in de richting van een heuse Europese 'regering'. Ook de bevoegdheden van het Europees Parlement moesten volgens Delors c.s. worden uitgebreid, zodat het als een echte volksvertegenwoordiging zou gaan functioneren.

De twee modellen stonden haaks op elkaar en de meningen van de lidstaten waren sterk verdeeld. Toen Nederland in juli '91 aan het voorzitterschap begon, hadden Jacques Delors en het communautaire kamp steun van acht landen, waaronder Duitsland en Nederland zelf. Het was dus geen wonder dat Delors rond deze tijd Lubbers polste voor zijn opvolging: de twee zaten wat de toekomst van Europa betreft inhoudelijk op één lijn. Vier EG-landen voelden meer voor het intergouvernementele model: Groot-Brittannië, Frankrijk, Ierland en Denemarken.

Begin juli bepaalden Lubbers, Van den Broek en staatssecretaris Dankert hun strategie. Ze wilden proberen het Luxemburgse voorstel in te ruilen voor een veel meer *communautair* plan. Binnen het kabinet liepen de meningen hierover overigens uiteen: Ernst Hirsch Ballin en Koos Andriessen waren tegen de communautaire aanpak, Van den Broek en Dankert waren daarvoor. Het plan dat Van den Broek en Dankert vervolgens uitwerkten, leek in ieder geval Duitsland, Groot-Brittannië, Italië en Jacques Delors tevreden te kunnen stellen. De Commissie zou meer bevoegdheden krijgen, evenals het Euro-parlement – een speciale wens van Duitsland en Italië. John Major, de premier van Groot-Brittannië, kon niet anders dan verheugd zijn over het idee dat het gemeenschappelijk defensie-

beleid als een verlengstuk van de NAVO moest worden gezien. Dat hield in dat de Europese Gemeenschap op dit punt feitelijk geen eigen koers zou gaan varen, en paste in de Britse opvatting dat de EG zo bescheiden mogelijk moest blijven.

Toen het Nederlandse voorstel eind augustus ging circuleren, bleek echter niemand tevreden. Voor Frankrijk, dat achter het Luxemburgse plan stond, was het ronduit een verslechterring. Dit land nam alleen deel aan het politieke overleg binnen de NAVO, maar was al in de jaren zestig uit de militaire poot van deze organisatie gestapt. Het wilde juist wél een sterk gemeenschappelijk Europees defensiebeleid. Engeland bleef tegen uitbreiding van de bevoegdheden van de Commissie en het Europees Parlement, en ook het grootste deel van de andere landen had wel een of meer redenen om ongelukkig te zijn met het Nederlandse voorstel.

Het meest cruciaal was de positie van Duitsland. Van den Broek, Dankert en Lubbers wisten niet dat de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Genscher besloten had het op een akkoordje te gooien met zijn Franse collega Dumas. Frankrijk en Duitsland, die nu eenmaal het zwaartepunt van de Gemeenschap vormen, waren gaandeweg grote waarde gaan hechten aan onderlinge eensgezindheid. Het kon dan ook geen verrassing zijn dat zij, in het geval van meningsverschillen tussen hen beiden, zélf initiatieven zouden ondernemen om die bilateraal op te lossen. Toch werd het de Nederlanders pas tijdens de topconferentie van 30 september 1991 in Brussel, waar hun voorstel werd besproken, duidelijk dat ze niet langer op de Duitse steun konden rekenen. Ze hadden verzuimd in de dagen daarvoor nog eens goed na te gaan hoe de verhoudingen lagen, hoewel de Nederlandse ambassadeur in Bonn hun in het weekeinde voor de 30ste had gesuggereerd contact op te nemen met bondskanselier Kohl of minister Genscher. Omgekeerd namen die overigens evenmin de moeite hun Nederlandse collega's te bellen.

Het gevolg was dat Van den Broek in Brussel volledig zijn gezicht verloor, en dat die maandag de geschiedenis inging als de *black monday* van het Nederlands voorzitterschap. Alleen België en Jacques Delors waren achter het Nederlandse plan blijven staan. Er waren nog twee maanden te gaan. In december moesten de regeringsleiders zelf tot overeenstemming proberen te

komen in Maastricht. En dus nam Ruud Lubbers het heft in handen en nam hij zijn aloude rol van de 'verzoener van het onverzoenlijke' weer op zich.

Tijdens de topconferentie in Maastricht, gehouden op 9 en 10 december 1991, kwamen inderdaad verdragen over de EMU en de EPU tot stand. De grondig voorbereide discussies over de Economische en Monetaire Unie waren zwaar, maar leverden concrete resultaten op. Door grote onderlinge verdeeldheid bevatte het verdrag over de Politieke Unie echter voornamelijk vaagheden, onder andere over de gemeenschappelijke defensiepolitiek. Premier Major van Engeland had op veel punten zijn zin gekregen door eenvoudigweg 'nee' te zeggen. Zo verzette hij zich met succes tegen een verdragstekst over immigratiepolitiek en tegen een gemeenschappelijk sociaal beleid, zodat het sociale hoofdstuk niet voor Engeland zou gelden. Helmut Kohl daarentegen moest veel wensen inslikken. Van een belangrijke stap in communautaire richting was, afgezien van de Monetaire Unie en een beperkte uitbreiding van de rechten van het Europees Parlement, geen sprake.

Lubbers had, op zakelijke wijze, geprobeerd te redden wat er te redden viel. En iedereen waardeerde hem daarom, ook Helmut Kohl, hoewel de resultaten uiteindelijk mager waren. François Mitterrand had zich eraan gestoord dat Lubbers John Major zo vaak zijn zin had gegeven. Maar er lag een verdrag, en daarmee was Europa ernstig gezichtsverlies bespaard gebleven. Vooral daarom kreeg 'Maastricht' de kwalificatie 'geslaagd' mee.

In Maastricht was op initiatief van de Spaanse premier Gonzalez afgesproken dat de opvolger van Delors een (ex-)regeringsleider moest zijn. Lubbers' optreden daar had zijn eventuele kandidatuur zeker niet benadeeld. Maar zelf wist hij niet of hij wel in aanmerking kwam, vertelde hij zijn jeugdvriend Jean Penders, de leider van het CDA-smaldeel in het Europarlement, begin 1992. 'Ik twijfel aan mijn talenkennis en vraag mij af of ik hier nu wel de meest geschikte man voor ben.' Hij bleef ook in dat gesprek van mening dat Wilfried Martens op grond van anciënniteit de eerst aangewezen kandidaat was, hoewel de Belgische premier tegen die tijd om verschillende redenen de sympathie van Mitterrand verloor en in de kringen van Europese rege-

ringsleiders in aanzien daalde. Desondanks werd Martens in het voorjaar van 1992 door Helmut Kohl gepolst, net als Felipe Gonzalez trouwens.

Intussen speelde in Nederland zelf Lubbers' eigen opvolging. Zijn favoriete kroonprins Onno Ruding vertrok naar de Amerikaanse Citibank en met zijn 'tweede keus' Hans van den Broek leefde hij in onmin. De derde kandidaat, Elco Brinkman, was zich driftig aan het profileren, en in mei dat jaar bevestigde Lubbers in een tv-uitzending nog eens dat hij aan zijn laatste periode als minister-president bezig was. Brinkman, zei hij, was op de goede weg om het in 1994 van hem over te nemen.

Eind 1992 kwam Lubbers' kandidatuur weer even in beeld, toen Hans van den Broek het kabinet verliet en – als opvolger van Frans Andriessen – lid werd van de Europese Commissie. Aangezien elke lidstaat maar één commissaris kan leveren, rees automatisch de vraag wat Van den Broek zou doen als Lubbers twee jaar later voorzitter zou worden. 'In het landsbelang' zou hij bereid zijn om zijn post dan weer op te geven, liet Van den Broek weten.

In diezelfde periode discussieerden de regeringen van de lidstaten van wat inmiddels de Europese Unie heette, met elkaar over de plaats waar de toekomstige Centrale Bank zou worden gevestigd. Vanuit Nederland was een lobby op gang gezet voor Amsterdam; Engeland wilde uiteraard Londen, Europa's grootste financiële centrum, als vestigingsplaats. Maar voor de Duitsers was alleen een vestiging in hun land bespreekbaar. Dat was de tegenprestatie die zij eisten voor hun bereidheid op den duur de D-mark – het symbool van het *Wirtschaftswunder* en de naoorlogse stabiliteit – op te geven en in te ruilen voor een Europese munt. Voor Kohl en de zijnen lag het voor de hand dat de Europese Centrale Bank in Frankfurt moest komen, waar ook hun *Bundesbank* stond. In sommige andere landen, waaronder Frankrijk en Portugal, was men daar niet erg gelukkig mee. Zij waren toch al bang dat Duitsland als economisch sterkste natie de EMU zou gaan overheersen. Vestiging van de Europese Bank pal naast de *Bundesbank* ging een stapje te ver. Portugal opperde eind 1992 dan ook een alternatief: de Bank kon wel in Duitsland komen, maar dan bijvoorbeeld in Bonn. Dat ideeetje sprak zowel de Franse premier Balladur als Ruud Lubbers aan. Officieel bleef de Nederlandse premier voor Amsterdam pleiten, hoewel hij

beseftte dat die stad geen kans maakte. Er was maar één mogelijkheid om eind 1993, als over de vestigingsplaats een besluit zou worden genomen, de buit alsnog voor Nederland binnen te halen: een patstelling over de keuze Frankfurt/Bonn.

Pas toen Elco Brinkman in maart 1993 door het CDA was aangewezen als toekomstig lijsttrekker, werd in Europa aangenomen dat Ruud Lubbers niet een vierde keer premier zou worden en dus vermoedelijk wel beschikbaar zou zijn voor de Commissie. Inmiddels waren Helmut Kohl en François Mitterrand het erover eens dat de toekomstige voorzitter een christen-democraat moest zijn. Daardoor kwamen in principe in aanmerking: Lubbers, Martens (inmiddels oud-premier), Jacques Santer van Luxemburg, de nieuwe Belgische premier Jean-Luc Dehaene en Helmut Kohl zelf. De Duitse kanselier was geen kandidaat, voor hem zou het voorzitterschap van de Commissie nauwelijks als een promotie kunnen worden aangemerkt, en bovendien was hij in eigen land nog lang niet uitgeregeerd. Van de overige vier werd Ruud Lubbers alom beschouwd als de meest kansrijke kandidaat. Tegelijkertijd was duidelijk dat Kohl en Mitterrand, als leiders van de twee grootste lidstaten, in feite de voorzitterskeuze zouden bepalen, en dat van die twee de bondskanselier – als christen-democraat – de belangrijkste stem zou hebben.

In september 1993 bracht Lubbers een bezoek aan Bonn. Kohl stelde hem nu de vraag: 'Ben je beschikbaar?' De premier herhaalde zijn standpunt dat Wilfried Martens het eerst in aanmerking zou moeten komen. Kohl zei: 'Dan zijn we het eens. Maar als Martens niet haalbaar is, ben je dan beschikbaar?' 'Dan kunnen we erover praten', antwoordde Lubbers. Uit kringen rond de bondskanselier werd later vernomen dat die gemengde gevoelens had over deze reactie. Er sprak geen enthousiasme uit, en Lubbers had zich bepaald niet door het verzoek gestreeld getoond. De twee lagen elkaar toch al niet zo geweldig, voornamelijk vanwege hun totaal verschillende karakters. Kohl is direct, ongepolijst, niet erg gecharmeerd van Lubbers' tastende, ongrijpbare aard.

Op de achtergrond speelde mee dat Kohl zichzelf de voorgaande jaren steeds belangrijker was gaan vinden. Na de val van de Muur, het ineenzakken van de Sovjet-Unie als wereldmacht, en de Duitse eenwording was het zwaartepunt in Europa eind

jaren tachtig, begin jaren negentig verschoven naar de Bondsrepubliek. Daarmee was Kohls status in eigen ogen niet langer dezelfde als die van de andere regeringsleiders – met uitzondering van Mitterrand, die hij wel als zijn gelijke bleef beschouwen. Ruud Lubbers van zijn kant had Kohl leren kennen in een periode waarin de Europese regeringsleiders nog veel meer een club van *pares* waren, zonder een uitgesproken *primus*. In dit gezelschap had Lubbers zich vooral een positie verworven als bemiddelaar tussen Groot-Brittannië en de andere landen. Hij was een van de weinige regeringsleiders die een goed contact hadden met de sterk anti-Europees gezinde premier Margaret Thatcher. Als die in de Europese Raad weer eens dwarslag, en dat gebeurde vrijwel altijd, was het Lubbers die met een kwinkslag de sfeer redde of met een van zijn creatieve ideetjes wist te voorkomen dat ‘Maggie’ uit de Gemeenschap stapte. Voor Kohl had hij in die rol dus een nuttige functie, maar toen Thatcher in 1991 plaats maakte voor John Major, nam het belang daarvan af.

Terwijl Europa steeds meer de dominantie ging voelen van de ‘as Parijs-Bonn’, schoof Ruud Lubbers dus naar een minder hoge plaats op de status-ladder, en steeg Kohl boven hem en de regeringsleiders van andere kleine landen uit. Het mag wat kinderachtig klinken, maar dit soort machts-elementen speelt in de verhoudingen tussen regeringsleiders nu eenmaal een belangrijke rol. Later vormde het thema van de grote versus de kleine landen een cruciaal aspect van Lubbers’ kandidatuur voor het voorzitterschap.

Terwijl Helmut Kohl in het *Bundeskanzleramt* zat te wachten op een telefonisch ‘ja, ik wil’ vanuit Den Haag, liet Ruud Lubbers niets van zich horen. Op vragen vanuit de pers antwoordde de Nederlandse premier steevast met ontwijkende formuleringen als ‘er zijn ook andere kandidaten, Martens bijvoorbeeld’. Bronnen rond de kanselier vertellen achteraf dat Kohl, die door zijn ambassade in Den Haag uitstekend geïnformeerd werd, zich er steeds meer aan ergerde dat Lubbers hem alsmat liet wachten.

Vervolgens deed zich een gebeurtenis voor die deze ergernis verder opjoeg. Op 21 oktober 1993 verscheen een interview met de premier in *Het Financieele Dagblad*, waarin deze zich onomwonden tegen Frankfurt als vestigingsplaats voor de Europese Centrale Bank uitsprak. Officieel was Amsterdam nog

steeds de Nederlandse kandidaat, maar dat was vooral omdat de Tweede Kamer daarop had aangedrongen. In werkelijkheid had Lubbers allang besloten op de optie 'Bonn' in te zetten, en hij maakte in het interview ook gewag van die mogelijkheid. Lubbers' actie was geen toeval, want acht dagen later zou een Europese topconferentie in Brussel plaatsvinden, waar de regeringsleiders de knoop zouden doorhakken. Tot dat moment genoot Lubbers de steun van Engeland, Portugal en Frankrijk; zijn taxatie was dus dat de optie-Bonn – met wellicht toch nog Amsterdam als 'lachende derde' – een kans maakte.

Diezelfde dag bevond staatssecretaris Piet Dankert zich toevalligerwijze in het *Bundeskanzleramt*. Terwijl hij daar in gesprek was, stooft een van Kohls belangrijkste adviseurs, Joachim Bitterlich, binnen. Deze bleek al op de hoogte van het interview in *Het Financieele Dagblad* en liet Dankert weten dat 'het gedonder over Bonn als zetel voor de Europese Bank afgelopen moest zijn'. Bitterlich voegde daaraan toe dat, indien Lubbers zou vasthouden aan deze optie, hem dat Kohls steun voor zijn kandidatuur zou kunnen kosten. Dankert speelde deze informatie dezelfde dag nog door naar Lubbers. Een paar dagen later ontmoette de premier Bitterlich zelf, in de wandelgangen van een internationale conferentie in de omgeving van Bonn, georganiseerd door de Bertelsmann Stiftung. Ook Kohl was daar aanwezig, maar hij noch Lubbers ondernam een poging om over het heikele punt van de Bank of de kandidatuur voor de Commissie te praten. Bitterlich deed dat wel, en hij herhaalde wat hij ook tegen Dankert had gezegd: staak je verzet tegen Frankfurt, anders verlies je Kohls steun. Lubbers was inwendig woedend over wat hij als chantage ervoer. Tegen anderen zei hij: 'Ik ben niet te koop voor een bord linzensoep.'

Op de 29ste, tijdens de top in Brussel, bleef hij zeggen: ik vind dat het Bonn moet worden, niet Frankfurt. Maar inmiddels had zich het scenario herhaald dat ook in 1991, bij de discussies over de Europese Politieke Unie speelde: Duitsland en Frankrijk hadden hun geschil bijgelegd. Premier Balladur liet in Brussel zijn verzet tegen Frankfurt varen, en datzelfde gold voor Jean-Luc Dehaene, voor Silvio Berlusconi van Italië en zelfs voor John Major. Ook Lubbers gaf het op, maar hij liet niet na te zeggen dat daardoor zijn mening niet was veranderd. Voor hem was het een principiële kwestie. Hij bezag met enige zorg hoe de as

Parijs-Bonn de Unie steeds meer ging domineren, en meende dat het goed was dat de belangrijke Europese instellingen niet alleen in Frankrijk en Duitsland terecht kwamen, maar wat meer gespreid werden.

Helmut Kohl was woedend. De keuze Bonn-Frankfurt was een interne Duitse aangelegenheid, vond hij. De bondskanselier liet zich later eens ontvallen: 'Ik zeg toch ook niet dat Europol (de centrale Europese politie-organisatie) naar Alkmaar moet.' In Kohls ogen was Lubbers' opstelling het zoveelste bewijs dat de Nederlandse premier niets begreep van de Duitse gevoelheden. Duitsland had in de twintigste eeuw tot tweemaal toe volkomen aan de grond gezeten. De D-mark was haar enige zekerheid. Dat het opgeven daarvan compensatie behoefde, moest toch iedereen duidelijk zijn?

Lubbers had al eerder tegen Kohls overgevoelige schenen geschopt. In 1989 was de oude vrees herleefd dat Duitsland toch weer expansionistische neigingen ging vertonen. Immers, sinds de val van de Muur klonken in de Bondsrepubliek verdacht veel geluiden over zelfbeschikking en het 'ene Duitse volk'. Wellicht, meenden Lubbers en anderen, had Duitsland een oogje op de voormalige Duitse gebieden aan de Poolse zijde van de Oder/Neisse-grens – sinds de Tweede Wereldoorlog de scheidslijn tussen Oost- en West-Europa. Lubbers vond dit gevaarlijk gejongleer en drong er tijdens een diner in Straatsburg bij Kohl op aan duidelijkheid te verschaffen over de Oder/Neisse-grens, om 'geen verwachtingen te wekken' bij de Duitse minderheid, die oorspronkelijk afkomstig was uit dat deel van Polen: de zogenoemde *Vertriebenen*. Dat was de premier op een woede-uitbarsting van de bondskanselier komen te staan.

Bij een andere gelegenheid, een spreekbeurt in Tilburg, was Lubbers nogal vaag geweest over de Duits-Duitse vereniging. Na vragen van journalisten had hij een verklaring doen uitgaan, waarin stond dat hij persoonlijk liever twee afzonderlijke Duitslanden zag. In een later stadium was hij weliswaar van mening veranderd en was hij Kohl op het punt van de eenwording gaan prijzen, maar de bondskanselier heeft een goed geheugen.

Helmut Kohl stoorde zich ook aan de anti-Duitse sentimenten in Nederland, waar hij in 1979 nog eens persoonlijk kennis mee had gemaakt, toen hij tijdens een bezoek in een tv-uitzending werd geconfronteerd met kritische jongeren. Kohl vond

Nederlanders *sowieso* een moraliserend volk en zag dat weer-spiegeld in mensen als Hans van den Broek en Ruud Lubbers. Toen Duitsland te maken kreeg met een golf van racistische aanslagen, waren het natuurlijk weer die Hollanders die – in reactie op een brandstichting in Solingen – een briefkaartenactie organiseerden om de Duitse overheid aan te sporen iets te ondernemen tegen deze terreur. Alsof die overheid zelf niet anti-racistisch genoeg was! In andere landen dan Nederland zou zoiets niet snel gebeuren.

Al deze elementen kwamen nu samen: de karaktersverschillen, Lubbers' kennelijke weigering in te zien dat zijn plaats in Europa bescheiden moest zijn, het feit dat hij niet zwichtte voor de via Bitterlich opgevoerde druk in de kwestie van de Bank, zijn gebrek aan respect door alsmear niet te reageren op Kohls vraag of hij voorzitter van de Commissie wilde worden, en het eigenwijze en anti-Duitse Nederland. Op diezelfde dag in oktober zei de bondskanselier in Brussel schertsenderwijs tegen Jean-Luc Dehaene: 'Jij zou een goede kandidaat voor het voorzitterschap zijn.' Of hij toen al besloten had zijn steun aan Lubbers daadwerkelijk terug te trekken, valt niet vast te stellen. Maar dat diens kansen zienderogen slonken was wel duidelijk.

Het heeft er alle schijn van dat Lubbers zelf daarna zijn kandidatuur verwaarloosde en geheel en al in beslag werd genomen door binnenlandse perikelen. De maanden november en december 1993 groeide immers zijn onrust over de komende verkiezingscampagne en verloor hij het vertrouwen in Elco Brinkman. Intussen gingen de ontwikkelingen aan het front van de 'opvolging Delors' echter gewoon door. Begin december vroeg Kohl aan Jean-Luc Dehaene in een persoonlijk gesprek – ditmaal serieus – of die interesse had. Een week later begon hij weer over het onderwerp tijdens een diner ten paleize van de Belgische koning Albert, waar alle Europese regeringsleiders – ook Lubbers – aanwezig waren. Diezelfde maand drong de vice-secretaris-generaal van de Europese Commissie, de Nederlander Carlo Trojan, er bij Lubbers op aan zich nu eindelijk echt kandidaat te stellen. Maar de premier reageerde niet op dit laatste signaal, terwijl hij onwetend bleef over Kohls 'aanzoek' aan Dehaene. Pas medio februari 1994 schonk hij even aandacht aan de kwestie. Omdat hij geen contact meer had met

Kohl, kreeg hij enige argwaan. Hij vroeg de ex-journalist, media-adviseur en Duitsland-kenner Rob Meines om eens te informeren 'wat er misgaat'.

Ook Meines detecteerde anti-Lubbers-sentimenten in kringen rond Kohl, en ook hij raadde hem aan niet langer onduidelijkheid over zijn kandidatuur te laten bestaan, zoals overigens ook de Nederlandse ambassadeur bij de Europese Unie deed. Maar Lubbers vond dat hij dit officieel niet kon doen, zolang hij nog 'missionair' was, dat wil zeggen tot de verkiezingen van 3 mei. Achter zijn rug gingen de bewegingen om Jean-Luc Dehaene naar voren te schuiven intussen verder. Tijdens de begrafenis van de voormalige president van Ivoorkust, op 6 februari, besprak Kohl de kwestie met Mitterrand, die zich nu ook voorstander van de Belg toonde. Mitterrand vond dat Dehaene, in de periode waarin België het voorzitterschap van de Europese Raad bekleedde, de verdeling van de zetels van de Europese instellingen - waaronder de Bank en Europol - uitstekend had geregeld. Anders dan de 'lastige' en eigenzinnige Lubbers, leek de Belgische premier wellicht beter in staat zich bescheiden op te stellen en ook als voorzitter van de Commissie goed te kijken naar de belangen van Bonn en Parijs.

Inmiddels had ook de Engelsman Sir Leon Brittan, Europees commissaris voor de buitenlandse economische betrekkingen, zich kandidaat gesteld. Verder liet Kohl aan Wilfried Martens weten dat hij deze bij nader inzien toch geschikter vond voor het voorzitterschap van de christen-democratische fractie (EVP) in het Europees Parlement. Met andere woorden: Martens was *aus dem Rennen*, Brittan kwam in de race. Jean-Luc Dehaene hield zijn mond over zijn kandidatuur, ook toen het Britse dagblad *The Guardian* begin maart meldde dat hij de steun van Kohl en Mitterrand genoot.

Niet lang daarna voerde Lubbers een telefoongesprek met Jacques Delors, die hem zei: 'Ruud, het zit bij Kohl niet goed met jouw kandidatuur.' Of het een rol speelde is onduidelijk, feit is wel dat Lubbers zich in die periode weer van zijn 'lastige' kant liet zien in discussies over de verdeling van de gelden uit de Europese structuurfondsen over de verschillende landen. Delors vertelde in ieder geval dat Kohl zich in nogal negatieve zin over de Nederlandse premier en ook over Hans van den Broek had uitgelaten. Tegelijkertijd stelde de Fransman Lubbers

gerust: hijzelf wilde zijn volledige termijn, tot in 1995, afmaken. Zijn opvolging zou in juni ter sprake komen, tijdens een topconferentie op Korfoe. Er was dus tijd genoeg.

Pas nu, na een halfjaar, reageerde Ruud Lubbers op het verkennde telefoontje van Helmut Kohl van september 1993. Op 18 maart 1994 schreef hij de bondskanselier een brief, waarin hij meldde te hebben begrepen dat Dehaene kandidaat was. 'Moeten we hier niet eens over praten?' Hij liet Kohl tevens weten dat hij in zo'n gesprek ook zijn eigen kandidatuur aan de orde wilde stellen, 'maar later, na de verkiezingen als het kan'. Hoewel dat in de rede zou hebben gelegen reageerde Kohl niet, ook niet op enkele pogingen van Lubbers hem telefonisch te bereiken.

Toen begon de premier ècht nattigheid te voelen. Al die tijd was zijn Europese kandidatuur van secundair belang geweest en had hij zich er niet actief mee beziggehouden, terwijl andere kandidaten dat wèl deden. Nu leek het erop dat hij zich juist door deze passieve houding naar de zijlijn van het speelveld had laten manoeuvreren. Vier dagen na zijn brief aan Kohl was hij in een zodanige staat van moedeloosheid over zijn binnenlandse problemen, dat hij zijn 'dynamiet'-brief concipieerde. Zijn kabinet sukkelde krachteloos naar het einde. De laatste weken van maart en de eerste weken van april werd hij sterk in beslag genomen door de kwestie-Brinkman, waarbij zelfs de optie van een kabinet Lubbers-IV serieus ter sprake kwam. Pas toen die op de 'Arscop'-avond van 8 april, in het Promenade Hotel te Den Haag, van tafel verdween en de verkiezingen voor het CDA als een verloren zaak moesten worden beschouwd, vond de premier tijd zich werkelijk serieus met zijn kandidatuur bezig te houden.

Op dinsdag 12 april ontmoette hij Wilfried Martens in Leuven. Hoewel deze al anderhalve maand uit de race was, hoorde Lubbers dat toen pas. Martens raadde hem aan te kandideren, zoals rond die tijd ook Felipe Gonzalez, Frans Andriessen, Hans van den Broek, minister Peter Kooijmans en Wim Kok deden. De premier besprak de zaak nu met zijn vrouw, die bepaald niet enthousiast was. Ze had al twaalf jaar met een *workaholic* van doen gehad, die situatie zou in het geval van een overstap naar Brussel alleen maar voortduren. Desondanks besloot Lubbers te kandideren. Op 3 mei, toen de stemlokalen nog maar net geslo-

ten waren, liet hij dit door de RVD bekendmaken. Diezelfde dag belde hij Jean-Luc Dehaene hierover; die was officieel nog steeds geen kandidaat, maar gaf nu wel toe 'goesting' te hebben. Met Helmut Kohl had Lubbers sinds 18 maart geen contact meer gehad, en dat kwam er ook nu niet.

In de aanloop naar de topconferentie van Korfoe begon de – nu demissionaire – premier aan zijn lobby, vooral door bezoeken aan collega-regeringsleiders in verschillende Europese landen. Maar al snel volgde een nieuwe tegenslag. Op 31 mei ontmoeten Helmut Kohl en François Mitterrand elkaar in Mulhouse, en bij die gelegenheid lekte 'officieel' uit dat zij een voorkeur hadden voor Dehaene. Twee dagen later ontving Lubbers eindelijk antwoord van Kohl op zijn brief van 18 maart. De kanselier bevestigde de berichten in de media: 'Ik steun Dehaene, en dus niet jou.' Juist deze brief stimuleerde Lubbers de hakken nu stevig in het zand te zetten. Hij was kwaad op Kohl, die hij immers had gevraagd om een gesprek.

Toevalligerwijs verscheen diezelfde dag, 2 juni, in de *Financial Times* een interview met Lubbers – een interview dat achteraf als zijn fatale fout wordt gezien. De premier zette zich nadrukkelijk af tegen de as Parijs-Bonn. 'De keuze die nu moet worden gemaakt, is niet alleen een keuze van Bonn en Parijs, maar ook van alle andere landen van de Europese Unie.' Zijn bedoeling was glashelder: het mobiliseren van de kleine landen vóór zijn kandidatuur en tégen die van Dehaene.

In een persoonlijk gesprek, kort hierna, maakten François Mitterrand en premier Edouard Balladur Lubbers duidelijk dat hij hun voorkeur voor Dehaene niet moest opvatten als een blokkade. 'We hebben niet gezegd dat jij niet kan.' Maar hoe mild de Fransen ook op zijn interview reageerden, in Bonn was men des duivels. In *Die Welt* verscheen een stukje, dat vermoedelijk vanuit het *Bundeskanzleramt* was ingefluisterd: Lubbers zou uit zijn op de post van secretaris-generaal van de NAVO. Aangezien bekend was dat de zittende SG, de Duitser Manfred Wörner, aan een terminale ziekte leed, wekte dit de suggestie van onfatsoen. Lubbers vermoedde nu dat Kohl een veto tegen hem zou gaan uitspreken. Intussen kwam in Nederland een lobby op gang: de fractievoorzitters van de vier grote partijen gaven een persverklaring uit, waarin zij Lubbers' kandidatuur van harte

ondersteunden. De premier zelf gaf een interview aan de *Gemeenschappelijke Persdienst* (GPD), waarin hij Jean-Luc Dehaene als een man met 'minder ervaring' kenschetste. Hij doelde hiermee op het aspect 'anciënniteit', waar hij zelf veel waarde aan hechtte. Maar het interview viel in België – en waarschijnlijk ook in Bonn – in volstrekt verkeerde aarde.

Op 16 juni, ruim een week voor Korfoe, vond een geheime bijeenkomst plaats in Chateau Neercanne bij Maastricht. Daar bespraken Wilfried Martens, Jacques Santer van Luxemburg, Jean-Luc Dehaene en Ruud Lubbers de bedroevende situatie. De twee kandidaten namen hun lijstjes door. Dehaene kwam tot de conclusie dat hij de meeste steun genoot, Lubbers meende dat hijzelf nog steeds geen slechte papieren had. Hij kon in ieder geval rekenen op Engeland, Italië, Spanje en wellicht op Portugal; die situatie zou Mitterrand ertoe kunnen brengen toch weer achter Lubbers te gaan staan, met het motief dat eensgezindheid van de Zuideuropese landen een goed ding was. Tegen de achtergrond van de vele bewijzen voor Frans-Duitse samenwerking was dat laatste een merkwaardige misvatting van Lubbers. Wel stelde de premier in Chateau Neercanne voor dat zowel hij als Dehaene zich op Korfoe zouden terugtrekken, als hij in de eerste ronde onvoldoende stemmen zou vergaren. Maar dat weigerde Dehaene: hij had de steun van Bonn en Parijs, en hij wilde de baan. De volgende dag liet de Belgische premier zijn kandidatuur officieel bekendmaken.

Lubbers en Dehaene ontmoetten elkaar daarna nog één keer, en wel op 22 juni tijdens een vergadering van de EVP in Brussel. Terwijl zij naast elkaar zaten, namen fotografen ruimschoots de gelegenheid te baat om de twee kemphanen onder schot te nemen. Helmut Kohl, die kort daarop binnenkwam, vond dit uiterst gênant. Maar hij maakte de situatie alleen maar pijnlijker door Dehaene uiterst hartelijk te begroeten, terwijl Lubbers toekeek. Na afloop van de bijeenkomst sprak Kohl uitvoerig met de voormalige CDA-voorzitter Wim van Velzen, met wie hij al veel langer goede contacten onderhield. In dat gesprek uitte de kanselier een half uur lang zijn woede over Lubbers, en de wijze waarop die de kleinere Europese landen wilde opzetten tegen Bonn en Parijs. Wat echter vooral opviel was hoe goed hij geïnformeerd was over de gebeurtenissen in de verkiezingscampagne van begin dat jaar in Nederland. Hij kende de incidenten

rond Lubbers' stemverklaring voor Ernst Hirsch Ballin en zijn uitspraak over de kwaliteit van Wim Kok als eventueel minister-president. 'Buitengewoon deloyaal' jegens Brinkman, vond Kohl.

Twee dagen later, op vrijdag 24 juni, begon de top van de regeringsleiders op Korfoe. Tijdens het diner in het 19de-eeuwse Achilleonspaleis werd de kandidaten – Brittan, Dehaene, Lubbers – verzocht de zaal te verlaten. Vervolgens vond een eerste stemming plaats. Sir Leon Brittan kreeg slechts één stem, die van zijn eigen premier Major. Lubbers kreeg er drie, van Spanje, van Italië en van Nederland – bij de stemming vertegenwoordigd door Wim Kok. De overige acht waren voor Dehaene. Daarmee was een patstelling ontstaan, te meer omdat Major na Brittan de voorkeur aan Lubbers bleek te geven. Rond middernacht liep het diner ten einde. In de eetzaal heerste een sfeer van malaise. Jacques Delors zei dat Lubbers zich terug moest trekken. Felipe Gonzalez besloot nu met Silvio Berlusconi te overleggen. Terwijl de eetzaal al bijna uitgestorven was, werden de regeringsleiders – van wie een enkeling zich al in zijn hotel bevond – in allerijl teruggeroepen. Gonzalez deelde mee dat hij en Berlusconi bereid waren een 'consensus te steunen'. Tot een formele stemming kwam het niet meer, maar toen Dehaene dit hoorde, liet hij de pers direct weten dat het tien tegen twee was. De eerste van zijn twee overgebleven tegenstanders was natuurlijk Nederland, maar ook John Major was niet van zins zijn stem aan Dehaene te geven. Tijdens de korte vervolgsessie had hij gezegd: 'I told you last month. I told you last week. I told you an hour ago. I am against mister Dehaene.'

Het was al diep in de nacht van vrijdag op zaterdag, toen Wim Kok, minister Peter Kooijmans en Ruud Lubbers in de hotelkamer van laatstgenoemde de situatie bespraken. Nadat Kok verslag had gedaan, kwam Lubbers tot de slotsom dat hij zich terug moest trekken. Wel bleef er zijns inziens één probleem over: was Dehaene nog wel geloofwaardig? Wim Kok meende dat er geen andere mogelijkheid was. Lubbers vond het echter beter eerst nog eens met Major, Berlusconi en Gonzalez te praten. Per slot van rekening vertegenwoordigden zij, samen met Nederland, weliswaar een minderheid als men keek naar het aantal landen, maar qua bevolking ging het om de helft van

de Europese Unie. Wellicht moesten ze inzetten op een strategie om de kandidatuur van Dehaene van tafel te krijgen en een geheel nieuwe figuur naar voren te laten treden. Kok en Kooijmans zagen daar niet zoveel in, maar ze stemden ermee in Lubbers' terugtrekking nog niet bekend te maken. Toen Wim Kok rond een uur of drie nog even de pers ontmoette, bleef hij Lubbers' kandidatuur verdedigen. Het voordeel van deze strategie om de patstelling officieel nog te handhaven was dat John Major gedurende die nacht en vroege ochtend niet meer door Kohl of anderen werd bewerkt.

De volgende ochtend vroeg bleken Gonzalez, Berlusconi en Major inderdaad bereid vóór de hervatting van de stemming met de Nederlanders te overleggen. Gonzalez kwam als eerste en zei dat zijn opmerking van de vorige avond niet helemaal goed was begrepen. Hij vond Lubbers de beste, maar zou openstaan voor een beroep van andere landen op hem om tot een consensus te komen. Eigenlijk was hij nog steeds tegen Dehaene, maar hij wilde diens benoeming niet blokkeren. De tweede die binnenkwam was Berlusconi. Ook deze hield bezwaren tegen Dehaene, maar deed geen duidelijke uitspraak. Hij zei Lubbers te willen, 'maar hoe?' Terwijl het gezelschapje zo enigszins met de handen in het haar zat, kwam Major binnen. Die hakte ineens alle knopen door. De Britse premier wekte de indruk de standpunten van Berlusconi en Gonzalez al te kennen en zei: laten we het simpel houden en dit niet weken laten duren, ik zal het wel hardop zeggen.

Lubbers wist nu wat hij wilde weten, en hij maakte bekend dat hij zich terug zou trekken. Toen de vergadering van de regeringsleiders werd hervat, maakte Major duidelijk dat hij zich niet bij de meerderheid aan zou sluiten, en sprak een veto tegen Dehaene uit. Ook Helmut Kohl kreeg dus zijn zin niet. In zijn persverklaring wees Ruud Lubbers er nog eens nadrukkelijk op dat de vier landen die hem aanvankelijk hadden gesteund qua stemmental in de Europese Unie een zeer grote minderheid vormden. Hij doelde hierbij op het feit dat elk land bij de gewone besluitvorming in de Unie over een 'gewogen' aantal stemmen beschikt; bij bijzondere beslissingen als de onderhavige was dat niet van toepassing. Was dat wèl het geval geweest, dan zou Lubbers met de steun van nog slechts één ander klein land zelfs een meerderheid hebben gehad, aldus zijn verklaring. Maar

goed, hij had het niet gehaald. 'Voor mij persoonlijk is dat geen enkel probleem', vervolgde de verklaring. 'Ik ga nu van een welverdiende rust genieten.'

In terugblik lijkt duidelijk dat het drama van het CDA zeker een belangrijke factor in de mislukking van zijn kandidatuur is geweest. Voor het bestaan van een dubbele agenda valt geen concreet bewijs te leveren, wel van een overvolle agenda. Dat Lubbers zijn lobby te laat startte, en signalen hierover negeerde, bevestigt alleen maar dat hij eind 1993, begin 1994 te veel aan zijn hoofd had om nog enige greep op de gebeurtenissen te kunnen houden. Zelfs in het binnenland was hij die greep kwijt en werd hij al evenzeer meegesleurd door de maalstroom als zijn kroonprins Brinkman.

Men zou zich kunnen afvragen waarom de premier thuis de boel niet de boel liet. Zijn opvolging was geregeld, met de verkiezingscampagne hoefde hij zich niet te bemoeien, hij kon zijn kabinet als uitgeregeerd beschouwen. Maar de spin in het web, de oplossingsmachine kon het blijkbaar niet laten. Wat dat betreft is het fascinerend dat hij een *oud-journalist* inschakelde om de stemming in Duitsland te peilen. Als minister-president had hij het hele apparaat van Buitenlandse Zaken tot zijn beschikking, inclusief een complete ambassade in Bonn. Deugde dit apparaat niet, wilde hij absolute geheimhouding, of wilde hij zijn zaakjes toch liever zelf regelen?

Ten slotte valt in de geschiedenis van zijn Europese kandidatuur een merkwaardige contradictie op. In eigen land had hij zich altijd een grootmeester getoond in het inschatten van de politieke krachten en in het bespelen daarvan. Vaak deed hij dat door zijn eigen standpunt te kiezen nadat anderen zich uit de tent hadden gewaagd. In Europa daarentegen koos hij op een gegeven moment voor de rol van protagonist, door zich tot voorvechter van het belang van de kleine landen te verklaren. Zo'n rol lijkt niet bij hem te passen, en hij speelde hem ook niet op 'Lubberiaanse' wijze, maar eerder in de 'Brinkman'-stijl: door te roepen via de publiciteit.

Na Korfoe duurde het overigens nog even voordat Ruud Lubbers zijn rust kreeg. Op zaterdag 9 juli 1994 ontving hij een telefoontje van François Mitterrand. 'Wil je alsnog voorzitter van de Europese Commissie worden?' De vraag van de Franse presi-

dent kwam als een verrassing, maar Lubbers antwoordde zonder aarzelen: 'Ja.' Hij had slechts één conditie: 'Bondskanselier Kohl moet me deze keer wèl steunen.' 'Ik zal er met hem over praten', zei Mitterrand. Zes dagen later was deze kortstondige herleving van Lubbers' Europese ambities alweer voorbij. Kohl verklaarde zich volstrekt tegen. De voorafgaande maanden hadden af en toe het karakter van een zenuwenoorlog gehad, maar nu viel Lubbers dan eindelijk definitief af. Op 15 juli vroegen de Europese regeringsleiders Jacques Santer, de premier van Luxemburg, opvolger te worden van Jacques Delors. Op 22 augustus 1994 werd Wim Kok beëdigd als minister-president van Nederland, en was Ruud Lubbers ambteloos burger.

Epiloog

Een half jaar na het afscheid van Ruud Lubbers als minister-president en het aftreden van Elco Brinkman als fractieleider biedt het CDA een troosteloze indruk. De aanhang is in 1994 bijna gehalveerd en neemt ook begin 1995 nog een afwachtende houding aan. Het doel van zestig kamerzetels, dat in de jaren tachtig bereikbaar leek, is verder weg dan ooit. Een hele generatie gezichtsbepalende politici is van het toneel verdwenen. De een stapte over naar een andere positie, de ander ging van een welverdiende rust genieten, een derde zal zijn ervaring nog gaan inzetten in de Eerste Kamer of in de luwte van de Strategische Beraadsgroep, die de partij in het leven riep om een nieuwe koers te zoeken. Enkelen – Jan de Koning en Ad Kaland – zijn overleden.

Met de moed der wanhoop zoeken de overblijvers naar manieren om zich te profileren en de aandacht van de tv-camera's te trekken. Het is soms aandoenlijk om te zien hoe CDA-vertegenwoordigers al klungelend hun weg zoeken. Het optreden van Enneüs Heerma, sinds augustus 1994 fractieleider in de Tweede Kamer, is aarzelend en tam. Een kleine illustratie. Op 2 maart 1995 discussieerde de Kamer over de aanleg van een stuk snelweg tussen Venlo en Roermond, de rijksweg A-73. Het paarse kabinet had gekozen voor een milieuvriendelijk tracé op de westoever van de Maas, de fracties van VVD en CDA waren voor een variant op de oostoever, wat ook de wens was van het Limburgse bedrijfsleven en het provinciebestuur. De avond vóór het debat verscheen Heerma in het televisieprogramma 'Den Haag Vandaag'. Toen interviewer Ferry Mingelen hem

vroeg of hij een motie zou indienen om zijn voorkeur kenbaar te maken, verzandde Heerma in omzeilende frasen. Mingelen herhaalde de vraag, en weer draaide de CDA-fractieleider eromheen. Pas toen hij de vraag voor de derde keer voorgelegd kreeg – ‘Komt u nu met een motie, of hoe zit het?’ – kwam na enkele inleidende zinnen stijfsjes het hoge woord eruit: ‘Ik heb het debat aangevraagd en volgens de mores van de Kamer ligt het dan ook in de rede dat ik met een motie kom.’ Mingelen was uiterst verbaasd over dit getreuzel en riep uit: ‘Het lijkt wel of u het met tegenzin doet!’ ‘Nee, nee, nee’, haastte de leider van ’s lands oppositiepartij zich te zeggen. Uiteraard kwam hij de volgende dag met zijn motie, die nog werd aangenomen ook. Maar de onhandigheid droop eraf. Heerma was een half jaar in functie, maar voelde zich nog steeds niet thuis in zijn nieuwe rol.

Enneüs Heerma werd in 1989 door de toenmalige partijvoorzitter Wim van Velzen gezien als veelbelovend, waard om in te ‘investeren’. De toekomst zag er in die tijd nog helder en overzichtelijk uit. Investeren betekende: maak hem opnieuw staatssecretaris of bevorder hem tot minister, niet: hij kan zich ontwikkelen tot een scherp debater, een felle opponent, een man die alert op vragen uit de media reageert. De CDA-fractie heeft in augustus 1994 met Heerma dus een verkeerde keuze gemaakt. Ze heeft een bestuurder aangewezen, voor wie ‘een goed afgewogen besluit’ het politieke doel is, niet iemand die polemiseert en chargeert, die een standpunt kiest en uitdraagt.

Men kan de fractie haar beslissing nauwelijks kwalijk nemen. Geen van de leden had immers enige ervaring met het oppositie voeren. Politiek bedrijven was mee-regeren, het waren altijd anderen die de regering bestreden. Het is voor een buitenstaander uiterst moeilijk te vatten hoe diep dit referentiekader in de CDA-hoofden geworteld is, hoezeer het regeren een tweede natuur is geworden, hoe moeilijk het een man als Enneüs Heerma valt om een eenvoudige vraag niet te beantwoorden in het verhullende en quasi-uitleggerige jargon van de bestuurder, maar met een simpel ‘ja’ of ‘nee’. Zijn reacties zijn de resultante van een cultuur, waarin de macht decennia lang het dagelijks brood was.

‘De macht zal je corrumperen’, waarschuwde de indrukwekkende Marga Klompé, in de jaren vijftig en zestig verschillen-

de malen minister van Maatschappelijk Werk (later: Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk), Ruud Lubbers eens. 'Zelfs als je dat beseft, zelfs als je probeert er goed mee om te gaan, het zal ook jou gebeuren.' Heeft de macht Lubbers en het CDA inderdaad bedorven? Hij was niet gewetenloos en machiavellistisch, hij zette de macht niet in voor persoonlijk gewin of voor andere lage doeleinden. Wel lijkt de voormalige premier het slachtoffer geworden van zijn bedrevenheid in de omgang ermee. Gedurende meer dan twaalf lange jaren bekwaamde hij zich alsmar verder in zijn rol. Als een ambachtsman werkte hij zich op van leerling tot gezel en meester. 'Werkende weg' – een van zijn favoriete uitdrukkingen – vergroeide hij met de finesses van zijn vak, werd hij één met het premierschap. Hij werd daarbij niet gedreven door grootheidswaan of bezitterigheid, maar koesterde zijn vaardigheid als een geliefd stuk gereedschap dat men liever niet uit handen geeft.

En juist daar zat de valkuil. Als minister-president deed hij tweemaal, in 1986 en 1989, een 'herexamen'. Aangezien hij daar glansrijk voor slaagde, verwierf hij zich zelfs de grootmeesterstitel. Dat betekende echter niet dat hij ook over het vermogen beschikte te beoordelen of anderen zich in die richting zouden kunnen ontwikkelen. Misschien was eerder het tegendeel het geval. Bovendien heeft in de politiek het volk het laatste woord. De kiezer bepaalt elke vier jaar wie dat geliefde instrument van de macht mag hanteren, niet degene die er zo goed mee om kan gaan.

Lubbers' grootste fout, zo heeft hij *intimi* wel eens gezegd, was zijn keuze voor Elco Brinkman als opvolger. Daar ging echter nog een fout aan vooraf: de premier ging ervan uit dat de verantwoordelijkheid voor die keuze vooral bij hem lag. Daarmee zette hij het systeem van *checks and balances* in zijn eigen partij, dat zijn volgende fout wellicht had kunnen corrigeren, buitenspel. Toen steeds duidelijker werd dat Elco Brinkman ongeschikt was, waren eventuele tegenkrachten verlamd en bleken geen alternatieven meer voorhanden.

Hoe komt het dat Ruud Lubbers zich zó in Brinkman heeft vergist, en waarom liet het CDA zich dermate verlammen dat de enige uitweg de zelfvernietiging leek? In het nummer van *Vrij Nederland* dat toevalligerwijs is gedateerd op 23 januari 1993, de

roemruchte zaterdag van 'Bergschenhoek' stond een interview met de minister-president. Toen het ging over Brinkmans profileerdrift en diens oproepen tot daadkracht, suggereerden de verslaggevers dat Lubbers uitging van de gedachte: dat gaat wel over als Brinkman premier wordt. Lubbers antwoordde: 'Ja. Per definitie. Dan zal het anders zijn, dan staat hij voor een andere taak.' Inderdaad blijkt ook uit andere aanwijzingen dat de premier meende dat Brinkman zich pas ècht hoefde bewijzen in zijn volgende baan. Het fractieleiderschap markeerde de fase van de basisschool in zijn opleiding tot machtspoliticus. In deze fase mocht de kroonprins gerust roepen wat hij maar wilde, als hij binnenskamers maar netjes meewerkte aan het handwerk der compromissen. Brinkman deed dat ook lange tijd, zodat er geen bewijs op tafel kòn komen van zijn werkelijke geschiktheid voor het vak.

Typerend is dat Lubbers' vertrouwen in zijn opvolger begin 1993, in Bergschenhoek, wel een deuk opliep, maar niet compleet verdween. In de week van het bami-akkoord toonde Brinkman nog zijn 'Januskop': hij deed wel stoer, maar toen puntje bij paaltje kwam, bleef hij in het gelid. Eind van dat jaar, bij het debat over het rapport-Buurmeijer, lag dat anders. Toen moest Brinkman zèlf, als leider van zijn fractie, een strategisch spel spelen en faalde hij jammerlijk. Tussen 1989 en november 1993 heeft Lubbers kortom met verkeerde ogen naar Brinkman gekeken. Toen hij zijn vergissing inzag, was het te laat.

De premier was niet de enige die zich vergiste. In de Tweede-Kamerfractie en in de partijtop waren sommigen er wel enigszins geërgerd over dat Lubbers vanuit zijn Torentje zijn eigen opvolging bedisselde, maar over zijn keuze bestond geen twijfel van betekenis. Men mocht Brinkman wel, hij deed niet moeilijk, hij vertolkte gedachten en gevoelens die bij de fractie leefden en hij kon het aardig vinden met Wim van Velzen. Goed, hij had misschien minder sterke kanten, maar die zouden hem niet van het premierschap afhouden. De vanzelfsprekendheid van de macht en de rotsvaste zekerheid dat het CDA de grootste politieke partij was en zou blijven, *en dus* ook de volgende premier zou leveren, vertroebelden een ècht kritische blik.

Achteraf kan men alleen maar het hoofd schudden bij zóveel naïeve verblindheid. Waarom hebben Lubbers en het CDA zich

niet afgevraagd of de positie van de partij in het politieke midden wel gediend zou zijn met een leider die overduidelijk rechtse, neoliberale ideeën had? Waarom hebben ze niet gekeken naar de manier waarop de voormalige minister van wvc leiding gaf aan de fractie – waar veel meer politiek-strategische management-kwaliteiten voor nodig zijn dan bij het *runnen* van een departement? Waarom is nooit serieus aan de orde geweest of Brinkmans electorale uitgangspunten wel klopten en of zijn stijl wel aansloot bij de behoeften van de CDA-aanhang? Met name over dit laatste klonken her en der kritische geluiden, maar tot fundamentele discussie leidden ze niet – laat staan tot actie.

De stelling dat een fractieleider-annex-kroonprins nu eenmaal moeilijk beïnvloedbaar of aantastbaar is, verklaart niet alles. Het is namelijk opvallend hoezeer de CDA-cultuur zich, na de fusie van 1980 en de zware ideologische disputen die daaraan voorafgingen, is gaan kenmerken door het ontwijken van mogelijke tweespalt. Wie de partijbladen doorneemt, krijgt de indruk van een levendige organisatie waarin iedereen openlijk zijn zegje kan doen. Maar de gebeurtenissen in 1993 en 1994 laten zien dat op cruciale momenten het belangrijkste on gezegd of half-uitgesproken bleef. Niet voor niets wordt in CDA-kring wel gerept van een eenheids-syndroom, geworteld in de rumoerige beginjaren van de partij. De verdeeldheid moest toen met harde hand worden onderdrukt en maakte plaats voor een cultuur waarin men wist wanneer te zwijgen.

Zo slaagde de partij erin haar interne spanningen te pacificeren. Onderhuids bleven de onopgeloste richtingenstrijd en de verschillen tussen de bloedgroepen voortbestaan, maar ze hoefden na 1982/83 niet langer op het scherp van de snede te worden uitgevochten. En godzijdank was er Ruud Lubbers als samenbindend symbool, die zorgde voor de zekerheid en de veiligheid van de macht. De vergelijking is door anderen al eens gemaakt: wat het koningshuis voor Nederland is, was Lubbers voor het CDA.

Elco Brinkmans zwakte was vooral gelegen in zijn gebrekkige zelfkennis, in zijn onvermogen zijn ambitie en ijdelheid te beheersen, en in zijn volledige gemis aan strategisch inzicht. Hij gedroeg zich – het is eerder in dit boek gezegd – met name op momenten waarop hij een verlies moest nemen, als een klein

kind. Het is niet toevallig dat hij zowel bij het bami-akkoord als bij het Buurmeijer-debat reageerde met beschuldigingen van 'valsspelen'. Ook op het verlies bij de verkiezingen van mei kijkt hij met een zekere verongelijkheid terug, bevestigen *insiders*. Zijn Grote Prijs is hem afgepakt, hemzelf treft geen blaam, in wezen is hij nog steeds overtuigd van zijn gelijk. Dat hij met zijn oproepen tot daadkracht, tot het durven nemen van moeilijke beslissingen eerder polariserend dan verzoenend werkte, verdedigt hij met het motto 'eerlijkheid'. Ironisch genoeg zou hij misschien beter uit de verf zijn gekomen als oppositieleider dan zijn opvolger.

Met zijn aversie tegen consensus-politiek zou Brinkman het als premier in dit land vermoedelijk niet lang hebben volgehouden. Men karakteriseert hem wel als 'eerder een bestuurder dan een politicus', maar juist een minister-president moet veeleer het laatste zijn, wil hij zijn coalitie gaande houden. Men kan Ruud Lubbers verwijten dat die het Torentjes-overleg en de cultuur van de bilateraaltes te ver heeft geperfectioneerd, ten koste van het openbare politieke debat. Zelf heeft hij ook wel toegegeven dat aan zijn pragmatische, verzoeningsgerichte aanpak het nadeel van een zekere mate van depolitisering kleefde, en dat dit heeft geleid tot een vermindering van de belangstelling van de burger voor de politiek. Maar waar Lubbers wellicht te véél gericht was op het verkrijgen van voldoende draagvlak voor beslissingen, was Brinkman van zins het belang daarvan juist te veronachtzamen, en blijmoedig 'knopen door te hakken'.

Toen Ruud Lubbers midden in de campagne van '94 in een brief klaagde dat het 'wij horen bij elkaar' niet meer zichtbaar werd gemaakt, gebruikte hij die uitdrukking niet voor niets. Met deze slogan drongen lokale afdelingen van KVP, CHU en ARP er in het midden van de jaren zeventig bij hun landelijke leiders op aan hun meningsverschillen terzijde te schuiven en nu eindelijk eens dat CDA tot stand te brengen. Begin jaren negentig leek het CDA weer uiteengevallen, maar dan in drie heel andere groepen: het smaldeel in de regering, de fractie, en de partij. De samenwerking tussen deze geledingen sloeg nergens meer op, hun leiders hanteerden ieder hun eigen agenda. Lubbers regeerde, Brinkman speelde kroonprins, Van Velzen werkte aan zijn *grand projet*, de modernisering en professionalisering van het partij-apparaat.

Het is niet vreemd dat het pas echt fout ging, toen deze agenda's in elkaar moesten worden geschoven: bij de voorbereiding van de verkiezingen. Op dat moment bleek dat Van Velzen geen werkelijk gezag genoot, en konden Lubbers en Brinkman tegenover elkaar komen te staan. Zij deden denken aan twee solisten en een dirigent, die bijeenkomen voor het geven van een concert dat ze nog nooit samen geoefend hebben. De ene solist speelde het al jaren *andante sostenuto* en deed dat ook nu weer, de ander zette in met een geforceerd *presto*, de dirigent kon niets anders bedenken dan het inschakelen van een metronoom. Het publiek verliet vervolgens maar liever de zaal.

Het CDA heeft letterlijk en figuurlijk zijn hoofd verloren. Er is geen politiek leiderschap, geen bindende figuur, geen duidelijk zichtbaar karakter meer. Wat rest is een traditie en een organisatie. In de jaren tachtig kwam het heil voor de partij van boven, van haar krachtige top. Nu daar de leegte overheerst, zal een mogelijk herstel zijn oorsprong moeten vinden in de lagere partijregioenen. Ook daar, in de afdelingen en Kamerkringen, is men aangeslagen, maar er is meer vitaliteit overgebleven dan in Den Haag. Deze infrastructuur zal echter doodbloeden als er niet opnieuw gezaghebbende en inspirerende leiders komen, die de kiezers aanspreken en die een koers kunnen uitzetten.

De beschikbaarheid daarvan vormde in 1986 de grote kracht van het CDA. Sindsdien is de kiezer alleen maar kritischer, ongebondener, en wantrouwender geworden. Het politieke midden is niet langer een comfortabele oase, maar een intensief bewerkte akker waarop alle vier de grote politieke partijen actief zijn. Dat zal het CDA dwingen tot een werkelijke profilering van de elementen die de partij van de andere onderscheiden. Daarin zal het thema van het 'sociale gezicht' een rol spelen, en het lijkt ook nauwelijks twijfel dat de interne discussie over de 'c' – het christelijke karakter – zal herleven. Als dat gebeurt, zal ook de afgrenzing ten opzichte van de kleine confessionele partijen, die nu profiteren van de malaise binnen het CDA, weer snel in beeld komen.

De tekenen wijzen vooralsnog overigens eerder op een kleinburgerlijke, conservatieve reactie, zoals blijkt uit het opduiken van oude thema's als het gezin, de zondagsrust, de kleinschaligheidsgedachte. Uit de toespraak die de nieuwe partij-

voorzitter Hans Helgers bij zijn aantreden op 4 februari hield, kon men zelfs de indruk krijgen dat het CDA voorzichtig aan wil haken bij tegen buitenlanders gerichte sentimenten. Het wordt dus nog zoeken naar de echte koers.

BIBLIOGRAFISCHE NOTITIE

Behalve op de vele gesprekken is dit boek gebaseerd op een rijke hoeveelheid schriftelijk materiaal. De *desk research* vond grotendeels plaats bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en de afdeling Pers- en Tijdschriftendocumentatie van de Tweede Kamer. Zij en het bureau Elite Research leverden vooral materiaal uit *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant*, *Trouw*, *Het Binnenhof*, *Elsevier*, *Vrij Nederland* en andere dag- en weekbladen; en daarnaast raadpleegden mijn onderzoekers in genoemde centra tal van CDA-rapporten en -notities en partijbladen als *CD/Actueel*, *Christen Democratische Verkenningen* en *Bestuursforum*.

Over het CDA en zijn politici is een groot aantal boeken verschenen. De hier genoemde heb ik benut. De ontstaansgeschiedenis en de beginjaren tachtig zijn beschreven in *De groei naar het CDA* van het Wetenschappelijk Instituut van de partij, het proefschrift *Een eigen weg* van dr. H.-M. ten Napel, *Repeterende breuken* van J. van Rijswijk, *Inzake het kabinet Lubbers* van de *Vrij Nederland*-journalisten J. van Tijn en M. van Weezel en *Een positieve grondhouding* van de journalist D. Verkuil. De 'Lubbers-literatuur' omvat onder andere *Samen onderweg* (een bundel toespraken van de oud-premier), *De geheimen van het Torentje* en *Ruud Lubbers, manager in de politiek* van collega's A. Joustra en E. van Venetië, en het vriendenboek *Afscheid van Ruud Lubbers* dat bij zijn vertrek verscheen. Over Elco Brinkman zijn er: *Elco Brinkman* en *Elco Brinkman op campagne*.

Verder heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het dagboek van E. van Thijn, getiteld *Retour Den Haag*, de interviews met PVDa-bewindslieden in *Regerenderwijs* van P. Rehwinkel en J. Nekkens, en *Paars!* van Telegraaf-journalist E. Bode. Ook het voormalig CDA-kamerlid H. Gualthérie van Weezel schreef behartenswaardige dingen in *Rechts door het midden*. Belangrijk politicologisch werk over het CDA verscheen in *Geloven in macht*.

DE KABINETTEN-LUBBERS

Eerste kabinet-Lubbers

4 november 1982 – 14 juli 1986

Ministers

Minister-president, Minister van Algemene Zaken: drs. R.F.M. Lubbers
 Vice-minister-president, Minister van Economische Zaken: drs. G.M.V.
 van Aardenne

Minister van Buitenlandse Zaken: mr. H. van den Broek

Minister van Justitie: mr. F. Korthals Altes

Minister van Binnenlandse Zaken: mr. J.G. Rietkerk; mr. F. Korthals
 Altes, 21 februari 1986 – 12 maart 1986; dr. R.W. de Korte, 12 maart
 1986

Minister van Onderwijs en Wetenschappen: drs. W.J. Deetman

Minister van Financiën: dr. H.O.C.R. Ruding

Minister van Defensie: mr. J. de Ruiter

Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer:
 dr. P. Winsemius

Minister van Verkeer en Waterstaat: mw. drs. N. Smit-Kroes

Minister van Landbouw en Visserij: ir. G.J.M. Braks

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, tevens Minister voor
 Nederlands-Antilliaanse Zaken: drs. J. de Koning

Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: mr. drs. L.C. Brink-
 man

Minister zonder portefeuille, belast met de aangelegenheden betreffende
 de Ontwikkelingssamenwerking (aangeduid met: Minister voor Ont-
 wikkelingssamenwerking): mw. drs. E.M. Schoo

Staatssecretarissen

Buitenlandse Zaken: dr. W.F. van Eekelen, 5 november 1982

Justitie: mw. V.N.M. Korte-van Hemel, 8 november 1982

Binnenlandse Zaken: drs. M.J.J. van Amelsvoort, 8 november 1982

Onderwijs en Wetenschappen: mw. drs. N.J. Ginjaar-Maas, 5 november
 1982; drs. G. van Leijenhorst, 8 november 1982

Financiën: mr. H.E. Koning, 5 november 1982

Defensie: J. van Houwelingen, 5 november 1982; C. Schwieter, 8 novem-
 ber 1982 (afgetreden 11 november 1982); drs. W.K. Hoekzema,
 19 november 1982

Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: mr. G.P.
 Brokx, 5 november 1982

Verkeer en Waterstaat: drs. J.F. Scherpenhuizen, 8 november 1982

Economische Zaken: P.H. van Zeil, 5 november 1982 (afgetreden 1 juli 1986); mr. drs. F. Bolkestein, 5 november 1982
 Sociale Zaken en Werkgelegenheid: mw. mr. A. Kappeyne van de Coppello, 8 november 1982; L. de Graaf, 5 november 1982
 Landbouw en Visserij: A. Ploeg, 8 november 1982
 Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: drs. J.P. van der Reijden, 5 november 1982

Tweede kabinet-Lubbers
 14 juli 1986 – 7 november 1989

Ministers

Minister-president, Minister van Algemene Zaken: drs. R.F.M. Lubbers
 Vice-minister-president, minister van Economische Zaken: dr. R.W. de Korte
 Minister van Buitenlandse Zaken: mr. H. van den Broek
 Minister van Justitie: mr. F. Korthals Altes
 Minister van Binnenlandse Zaken: drs. C.P. van Dijk¹
 Minister van Onderwijs en Wetenschappen: drs. W.J. Deetman (afgetreden 15 september 1989); ir. G.J.M. Braks, 15 september 1989
 Minister van Financiën: dr. H.O.C.R. Ruding
 Minister van Defensie: dr. W.F. van Eekelen (afgetreden 6 september 1988); drs. P. Bukman, 6 september 1988 – 23 september 1988; mr. drs. F. Bolkestein, 24 september 1988
 Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: drs. E.H.T.M. Nijpels
 Minister van Verkeer en Waterstaat: mw. drs. N. Smit-Kroes
 Minister van Landbouw en Visserij: ir. G.J.M. Braks
 Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid tevens Minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken: drs. J. de Koning
 Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: mr. drs. L.C. Brinkman
 Minister voor Ontwikkelingssamenwerking: drs. P. Bukman

Staatssecretarissen

Buitenlandse Zaken: drs. P.R.H.M. van der Linden (afgetreden 9 september 1988); mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, 27 september 1988
 Justitie: mw. mr. V.N.M. Korte-van Hemel, 8 november 1982
 Binnenlandse Zaken: mw. D.IJ.W. de Graaff-Nauta
 Onderwijs en Wetenschappen: mw. drs. N.J. Ginjaar-Maas
 Financiën: mr. H.E. Koning
 Defensie: J. van Houwelingen
 Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: drs. E. Heerma, 27 oktober 1986 (mr. G.P. Brokx, afgetreden op 23 oktober 1986)

Economische Zaken: A.J. Evenhuis; mw. mr. Y.C.T.M. van Rooy,
30 oktober 1986 (drs. E. Heerma, 17 juli 1986 – 27 oktober 1986)
Sociale Zaken en Werkgelegenheid: L. de Graaf
Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: drs. D.J.D. Dees

Derde kabinet-Lubbers

7 november 1989 – 22 augustus 1994

Ministers

Minister-president, Minister van Algemene Zaken en sinds 27 mei 1994
tevens Minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken:
drs. R.F.M. Lubbers

Vice-minister-president, Minister van Financiën: W. Kok

Minister van Buitenlandse Zaken: dr. P.H. Kooijmans, 2 januari 1993 (mr.
H. van den Broek afgetreden 2 januari 1993)

Minister van Justitie: mr. A. Kosto, 27 mei 1994 (mr. E.H.M. Hirsch Bal-
lin, tevens Minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse
Zaken, afgetreden 27 mei 1994)

Minister van Binnenlandse Zaken: mw. D.IJ.W. de Graaff-Nauta, 17 mei
1994 (mw. drs. C.I. Dales, overleden 10 januari 1994; beheer van het
Ministerie van Binnenlandse Zaken werd tot 17 januari 1994 gevoerd
door mr. E.H.M. Hirsch Ballin; drs. E. van Thijn, 18 januari 1994,
afgetreden 27 mei 1994)

Minister van Onderwijs en Wetenschappen: dr. ir. J.M.M. Ritzen

Minister van Defensie: A.L. ter Beek

Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer:
J.G.M. Alders

Minister van Verkeer en Waterstaat: dr. J.E. Andriessen, 16 juli 1994 (mw.
J.R.H. Maij-Weggen (afgetreden 16 juli 1994)

Minister van Economische Zaken: dr. J.E. Andriessen

Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: drs. P. Bukman,
28 september 1990 (ir. G.J.M. Braks afgetreden 19 september 1990;
beheer van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
werd tot 28 september 1990 gevoerd door dr. B. de Vries)

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: dr. B. de Vries

Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: dr. ir. J.M.M.
Ritzen, 16 juli 1994 (mw. drs. H. d'Ancona afgetreden 16 juli 1994)

Minister voor Ontwikkelingssamenwerking: drs. J.P. Pronk

Staatssecretarissen

Buitenlandse Zaken: P. Dankert (afgetreden 16 juli 1994) Justitie: mr. A.
Kosto (afgetreden 27 mei 1994)

Binnenlandse Zaken: mw. D.IJ.W. de Graaff-Nauta (afgetreden 27 mei
1994)

- Onderwijs en Wetenschappen: mr. M.J. Cohen, 2 juli 1993 (dr. R.J. in 't Veld van 9 juni tot 17 juni 1993; drs. J. Wallage tot 7 juni 1993)
- Financiën: drs. M.J.J. van Amelsvoort
- Defensie: A.B.M. Frinking, 1 juni 1993 (mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst afgetreden 1 juni 1993)
- Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer: drs. E. Heerma
- Economische Zaken: mw. mr. Y.C.T.M. van Rooy, 28 september 1990 (drs. P. Bukman afgetreden 28 september 1990)
- Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: drs. J.D. Gabor, 28 september 1990
- Sociale Zaken en Werkgelegenheid: drs. J. Wallage, 7 juni 1993 (mw. E. ter Veld afgetreden 4 juni 1993)
- Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: drs. H.J. Simons (afgetreden 26 februari 1994)

Noot

1. Van 3 februari tot 6 mei 1987 was drs. C.P. van Dijk wegens ziekte niet in staat zijn taak als Minister van Binnenlandse Zaken uit te oefenen en ontheven van de leiding van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Gedurende vorengenoemde periode werden de volgende tijdelijke voorzieningen getroffen:

Minister van Binnenlandse Zaken: drs. J. de Koning (tevens Minister voor Nederlands-Antilliaanse en Arubaanse Zaken)

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: L. de Graaf

Bron: *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden 1994-95*.
SDU Uitgeverij, Den Haag 1994

REGISTER VAN PERSONEN

- Aalberse, P. 110
 Aantjes, W. 58, 79, 92, 112-113
 Aardenne, G. van 33, 76, 94
 Agt, A. van 36-38, 58-59, 61, 71-73, 88, 109, 113, 115, 221
 Albert, koning 260
 Alders, H. 166, 175
 Ancona, H. d' 171
 Andriessen, F. 57-58, 213, 221, 223-224, 233, 243, 255, 262
 Andriessen, K. 180, 208-209, 215-216, 218, 252

 Balladur, E. 256, 258, 263
 Beatrix, koningin 20, 88, 97, 243-244, 246
 Beckers, R. 84
 Beinema, M. 240, 248
 Berlusconi, S. 259, 265-266
 Biesheuvel, B. 49, 206
 Biesheuvel, P.-J. 18-19, 23-24, 29, 31
 Bitterlich, J. 258, 260
 Blankert, J. 42
 Bolkestein, F. 18, 23-24, 26, 31, 88, 237, 244-246
 Boorsma, P. 184
 Braks, G. 41, 66, 94-95, 121-122, 150, 153, 164, 178, 180, 183, 210, 233, 249
 Bremmer, C. 212, 220
 Brink, R. ten 207
 Brinkman, L. *passim*
 Brinkman-Salentijn, J. 228
 Brittan, L. 261, 265

 Broek, H. van den 36, 39-41, 66, 83, 85, 93, 96, 178, 180, 188-190, 194, 197, 221, 224, 247, 251-253, 255, 260, 262
 Brokx, G. 66, 93-94, 96, 180
 Bukman, P. 40-41, 73, 81-83, 121, 126-127, 150, 153, 161, 164, 166, 174, 180, 218
 Burg, V. van den 201
 Burger, J. 57
 Bush, G. 190

 Cals, J. 17
 Camp, W. van de 169
 Castricum, F. 191
 Christiaanse, J. 89
 Claus, prins 93

 Dales, I. 189, 214
 Dankert, P. 251-253, 258
 Deetman, W. 34, 36, 39-40, 83, 95, 98, 104, 127, 167-168, 178, 207, 219, 221-225, 230-233, 236, 238-239, 243, 246, 248
 Dehaene, J.-L. 211, 221, 240, 256, 259-266
 Delors, J. 69, 211, 221, 249, 251-252, 254, 260-262, 265, 268
 Dijk, C. van 93, 96, 120, 184
 Dijke, P. van 32
 Dijkman, S. 81-82
 Dijkstal, H. 18, 23
 Doelman-Pel, A. 201, 247
 Dolman, D. 34
 Doornbos, G. 163, 165
 Douben, N. 151

- Duisenberg, W. 57
 Dumas, R. 253
 Duyn, L. 95

 Eekelen, W. van 96
 Engwirda, M. 84
 Esselink, B. 166
 Eversdijk, H. 35, 127
 Faber, S. 95
 Fleers, G. 185

 Gaay Fortman, W. de 89
 Gabor, J. 122
 Gardeniers-Berendsen, T. 241
 Gennip, J. van 127, 185, 208
 Genscher, H.-D. 253
 Geritse, G. 41-42, 232
 Ginjaar, L. 90, 106
 Glasz, J. 185, 231
 Goede, H. de 121
 Gonzalez, F. 254-255, 262, 265-266
 Gorbatsjov, M. 82
 Goudzwaard, B. 81, 113, 115
 Graaf, K. van de 46
 Graaf, L. de 217
 Grave, F. de 90, 123

 Haar, L. ter 167
 Havel, V. 93
 Heerma, E. 40, 150, 180, 210, 212, 230-231, 248, 269-270
 Helgers, H. 276
 Hermes, A. 95, 169
 Hillen, H. 42, 201, 220, 229-230, 233, 235, 247
 Hirohito, keizer 97
 Hirsch Ballin, E. 46-47, 150, 175, 180, 212, 214, 221, 227-228, 230-232, 237-238, 243, 248, 252, 265
 Hoekstra, R.-J. 189
 Hoopen, J. ten 162-163
 Hoop Scheffer, J. de 42, 230-231, 238, 248

 Iersel, J. van 123
 Irwin, G. 205
 Isthā, D. 18
 Joustra, A. 65
 Jurgens, E. 57

 Kaland, A. 27, 43-44, 151, 155, 183-184, 187, 194-197, 208, 212, 269
 Kamminga, J. 163
 Klompé, M. 270
 Klop, C. 47
 Kohl, H. 211, 221, 253-266, 268
 Kok, W. 12-16, 18-21, 23-24, 28, 43, 45, 48, 62, 67, 175, 177, 179, 181, 183-186, 191-196, 203, 213-214, 223, 234-235, 237-238, 243-246, 262, 265-266, 268
 Kolnaar, A. 192, 208, 210, 215-217
 Koning, J. de 38-40, 45, 63, 67, 73-74, 76-78, 86, 88-89, 91, 99-100, 103-106, 152-153, 161, 172, 174-176, 178-179, 211, 223, 269
 Koning, H. 104
 Kooijmans, P. 224, 262, 265-266
 Korte, R. de 64, 66, 89-91, 97-99, 107
 Korteweg, P. 42
 Krabben, P. van der 219
 Kuiper, D. 116

 Lansink, A. 247
 Latjnhouwers, A. 166
 Leeuwen, L. van 184, 212, 223, 225, 230-233, 238-239, 246-247
 Leijnse, F. 12-14, 18-19, 21, 30, 194, 196
 Linden, R. van der 66, 95-96, 122
 Lindner, J. 150
 Linschoten, R. 18, 23, 29-30, 51-54, 90

- Lodders-Elfferich, P. 212-213,
220, 223-225, 230-236, 238-
239, 244, 246-248
- Lubbers, R. *passim*
- Maij-Weggen, H. 155, 180, 238
- Major, J. 204, 253-254, 257, 259,
265-266
- Martens, W. 250, 254-257, 261-
262, 264
- Mateman, W. 63, 65, 147, 248
- Meekren, J. van 87
- Meijer, Th. 167
- Meijer, W. 175
- Meines, R. 261
- Meulen, H. van der 185
- Mierlo, H. van 57, 60-61, 179,
181-182, 237, 244, 246
- Mingelen, F. 269-270
- Mitterand, F. 254-257, 261, 263-
264, 268
- Niehe, I. 237-238
- Nijpels, E. 60-61, 72, 77, 86, 88-
90, 98-99, 106-107, 123
- Noord, J. van 161, 166
- Oostlander, A. 118, 147, 175, 185
- Patten, C. 204
- Penders, J. 55, 254
- Peper, B. 175
- Pijnenburg, B. 159
- Pleumeekers, J. 127
- Ploeg, A. 94
- Ploeg, J. van der 229
- Poel, F. de 45, 228
- Pronk, J. 76, 193, 194
- Reagan, R. 37
- Rietkerk, K. 76, 84
- Rinnooy Kan, A. 42
- Ritzen, J. 20, 168, 170, 194
- Rooy, Y. van 41, 121, 180, 212-
213, 221, 223-224, 230-231,
233, 236, 238, 248
- Rottenberg, F. 19, 21, 69, 156
- Ruding, O. 33, 36, 39-41, 62, 64,
66, 75-77, 79, 83-85, 89, 92,
99-106, 120, 195, 247, 255
- Ruiter, J. de 62
- Rüpp, P. 168
- Ruys de Beerenbrouck, Ch. 16,
53, 87
- Santer, J. 256, 268
- Schinkelshoek, J. 60, 227-228
- Schmelzer, N. 17, 38-39, 41, 49,
105, 110, 188-189, 206
- Scholten, W. 78, 233, 243, 245-
246
- Scholten, J.-N. 81-82, 116
- Schoo, E. 83
- Schouten, J. 161
- Simons, H. 193-194
- Sint, M. 191, 193
- Smallenbroek, B. 95-96
- Smit-Kroes, N. 90, 99, 107
- Smits, R. 60, 62, 85
- Soetekouw, T. 145
- Spit, W. 220
- Steenkamp, P. 110-112, 114,
116-117, 127, 184
- Stevens, W. 184
- Thatcher, M. 37, 257
- Thijn, E. van 214, 221-223, 227-
228, 237
- Thuis, W. 247
- Tjeenk Willink, H. 241, 243
- Trojan, C. 261
- Udink, B. 49, 206
- Uyl, J. den 33, 35, 58-62, 67, 72,
84, 88
- Valkenburg, A. 228, 232, 235
- Veenhof, A. 127

- Veld, E. ter 13-14, 23-25, 191
Velzen, W. van 43, 45, 48, 100-
101, 118, 124-128, 145-156,
162, 166, 168, 170, 173, 175,
184, 195, 206, 208, 210, 212-
213, 215-216, 219-220, 242,
264, 270-271, 274, 275
Venetië, E. van 65
Verschuer, O. baron van 114, 127
Volten, P. 145
Voorhoeve, J. 66, 90-91, 97, 99,
103, 107-108, 181-182
Voorst tot Voorst, B.-J. baron van
150
Vos, J. 122
Vries, J. de 24
Vries, B. de *passim*
- Wallage, J. 202, 245-246
Weitenberg, J. 42
Wester, F. 11-12, 18, 21-24, 27,
45-46, 147, 172-174, 195, 203-
207, 212-213, 220-221, 227-
231, 233
Wiegel, H. 32, 72, 106
Wijffels, H. 116, 161, 166, 175,
208, 215, 221
Winsemius, P. 90-91
Witteman, P. 178
Wolters, F. 15, 18, 21, 23, 41,
180, 192, 201, 206, 208, 217,
230-231, 238, 247-248
Wöltgens, Th. 14-26, 30, 43,
121-122, 170, 179, 181-183,
186-187, 191, 194, 202
Wörner, M. 263
- Zijderveld, A. 145, 158
Zijlstra, J. 42, 79, 100, 120, 208,
215-216, 221
Zijlstra, R. 161, 185
Zeeuw, D. de 112
Zuthem, H. van 119
Zwan, A. van der 175

In de jaren tachtig domineerde het CDA het politieke landschap. De christen-democratie leek vitaler dan ooit.

Maar de arrogantie van de macht, de afkalving van die macht, de vertwijfeling over de te volgen lijn: het leidde in de jaren negentig tot een reeks fatale onachtzaamheden en misstappen.

In de aanloop naar de verkiezingen van 1994 kwam het in de CDA-top tot een regelrechte paniek en chaos, tot harde confrontaties tussen de grootmeester Lubbers en zijn ongeduldige kroonprins Brinkman. Het liep uit op een dramatische terugval van het CDA.

Journalist/schrijver Marcel Metze schreef eerder de twee spraakmakende boeken 'Kortsluiting' (over Philips) en 'De geur van geld' (over het bankwezen). Voor dit boek documenteerde hij zich grondig over het CDA en heeft hij de hoofdrolspelers aan het praten kunnen krijgen over de fatale gang van zaken.

Zo kon hij komen tot een trefzekere analyse van de neergang en tot een pakkende reconstructie van de drama's aan de top.

Uitgeverij SUN